

PROBLEMY FUNKCJI ARCHIWÓW

SYMPOSIA ARCHIVISTICA TOM VII

PROBLEMY FUNKCJI ARCHIWÓW

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
KOMISJA ŚCIGANIA ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU

PROBLEMY FUNKCJI ARCHIWÓW

Pod redakcją
Waldemara Chorążyczewskiego i Agnieszki Rosy

WARSZAWA 2021

Publikacja przygotowana w ramach prac naukowo-badawczych
Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
przy współpracy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Rada Naukowa serii

dr Jerzy Bednarek, dr hab. Waldemar Chorążyczewski (prof. UMK), Marzena Kruk,
dr Rafał Leśkiewicz, dr Paweł Perzyna, dr Agnieszka Rosa,
prof. dr hab. Bohdan Ryszewski (przewodniczący), dr Anna Żeglińska (sekretarz)

„Symposia Archivistica”, tom VII

Recenzenci

dr hab. Rafał Reczek, dr hab. Krzysztof Syta (prof. UMK)

Redakcja i korekta

Robert Jankowski

Indeks nazwisk

Robert Jankowski

Tłumaczenie streszczeń na język angielski

Agata Koplińska – Lingua Lab s.c. W. Szyszkiewicz, M. Dembińska

Okładka

Elżbieta Waga-Krajewska

Fotografie

okładka: Maciej Buźniak (IPN), Paweł Tomasiak (IPN)

zdjęcia w książce: zbiory Archiwum IPN

Skład i łamanie

Agencja Poligraficzna Sławomir Zych

Druk i oprawa

Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu

ul. Żeromskiego 4

27-600 Sandomierz

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2021

ISBN 978-83-8229-283-1

Zapraszamy na strony internetowe:

www.ipn.gov.pl

www.ipn.poczytaj.pl

Spis treści

<i>Bohdan S. Ryszewski</i> Wprowadzenie do symposium „Problemy funkcji archiwów”	9
<i>Waldemar Chorążyczewski</i> Wprowadzenie do problematyki społecznych funkcji archiwów	13
<i>Agnieszka Rosa</i> Funkcja edukacyjna wśród społecznych funkcji archiwów	17
<i>Władysław Stępnia</i> Wpływ Dekretu o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami z 7 lutego 1919 r. na rozwój archiwistyki polskiej	27
<i>Rafał Leśkiewicz</i> Ewolucja funkcji Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej	39
<i>Paweł Perzyna</i> Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej jako szczególny przykład archiwum wieczystego	59
<i>Jerzy Bednarek</i> Funkcje specjalne archiwów z aktami tajnych służb systemów totalitarnych w Europie Środkowo-Wschodniej	79
<i>Janusz Piwożar, Mariusz Żuławnik</i> Organizacja i funkcje Arolsen Archives – Międzynarodowego Centrum Prześladowań Nazistowskich	99

<i>Wiesław Kaczmarczyk</i>	
Działalność edukacyjna Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie	111
<i>Roman Majka CSMA</i>	
Funkcje archiwów kościelnych	125
<i>Anna Żeglińska</i>	
Organizacja i funkcje archiwów niemieckich	135
<i>Paweł Perzyna</i>	
Podsumowanie sympozjum	159
Noty o autorach	163
Summaries	169
Wykaz skrótów	177
Indeks nazwisk	181

Symposia Archivistica

Wprowadzenie do symposium „Problemy funkcji archiwów”

Zaczynamy obrady ósmego już symposium przygotowanego naukowo przez nasz zespół, który nazwaliśmy „Symposia Archivistica”. Nasza praca bowiem skupiona jest na przygotowywaniu kolejnych sympozjów – kameralnych konferencji naukowych poświęconych problemom metodologii archiwistyki i teorii archiwalnej. W zasadzie nie zajmujemy się praktyczną stroną działalności archiwów, chociaż niektóre referaty dla osiągnięcia odpowiednich rezultatów naukowych studiują praktykę archiwów.

Nasz zespół, złożony z siedmiu osób, nazwaliśmy Radą Naukową „Symposia Archivistica”. Jesteśmy dumni z naszych osiągnięć i dlatego musimy wspomnieć o skromnym naszym początku. Na jubileuszowym spotkaniu prowadzonego przeze mnie seminarium doktoranckiego w 2011 r. postanowiliśmy uzupełnić seminarium dorocznymi spotkaniami naukowymi. Z niemałymi trudnościami zorganizowaliśmy już w roku następnym pierwsze symposium, przy czym jego koszty pokryliśmy sami. Tematem obrad w gronie nielicznym, ale bardzo kompetentnym, było kształcenie archiwistów na poziomie doktoratów. Referaty opublikowało w 2013 r. zaprzyjaźnione z nami czasopismo „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”¹. Następne sympozja organizowaliśmy corocznie, korzystając z organizacyjnej pomocy przede wszystkim Archiwum IPN.

Zadaniem Rady Naukowej jest ustalenie tematyki i programu każdego kolejnego symposium. Natomiast stroną organizacyjną zajmują się instytucje naukowe, które oferują nam swoją pomoc.

Od drugiego symposium współpracujemy z Archiwum IPN, z którego strony zyskujemy największą pomoc, a które nawet włączyło uprawianą przez nas problematykę do swojego planu naukowego. Archiwum IPN – bardzo przeze mnie osobiście cenione – wydaje też materiały każdego symposium pod

¹ „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2013, nr 4 (6), s. 151–222.

osobnymi tytułami, ale z dodatkowym tytułem „Symposia Archivistica”. W naszej pracy biorą udział dyrektorzy dr Rafał Leśkiewicz, dyrektor Marzena Kruk i dr Mariusz Żuławnik. Od początku jesteśmy wspierani przez UMK i UWM, dzięki współpracy z uczniami z tych uniwersytetów. Uczestniczyli w naszych pracach naczelnicy dyrektorzy archiwów państwowych prof. Władysław Stępnik i dr Wojciech Woźniak wraz ze współpracownikami z archiwów państwowych.

Aktualne sympozjum poświęcone jest problemom funkcji archiwów. Będą o tym mówić w referatach kompetentne osoby. Chcę jednak z tytułu swojego doświadczenia – to już 63 lata moich związków z archiwami – podzielić się pewnymi refleksjami. Kiedy mnie w latach 1956–1958 uczono archiwistyki, kiedy pracowałem jako archiwista, a potem nauczałem archiwistyki, wiedziałem, że są dwie funkcje archiwów – naukowa i administracyjna. Od pewnego czasu jednak rozwija się w praktyce archiwów i narasta literatura naukowa na temat funkcji edukacyjnej. Przyznam się, że ogarniają mnie wątpliwości, czy w sytuacji takich braków w stanie opracowania zasobu archiwalnego można tyle czasu i wysiłku naukowego poświęcać tej zdawałoby się nowej funkcji archiwów. Dla mnie wszelkie moje poglądy na tematy archiwalne weryfikuje praktyka i doświadczenie wyniesione z okresu zawodowej pracy w archiwum. Zatem przeanalizowałem swój czas pracy w archiwum i doszedłem do wniosku, że niezależnie od tego, jakie stanowisko pełniłem w archiwum, przynajmniej połowę czasu pracy poświęcałem zawsze na opracowanie zasobu. Resztę czasu zajmowało mi szkolenie personelu, kierowanie pracownią naukową i sprawy popularyzacji archiwów. Do zakresu szkolenia personelu należało zawsze przeprowadzanie z każdym pracownikiem studiów wstępnych nad zespołem. Z tej mojej retrospekcji wynika, że w istocie wykonywanie funkcji edukacyjnej, szeroko rozumianej, zajmowało mi połowę czasu. Druga połowa należała zawsze do funkcji naukowej – pracy nad opracowaniem zasobu, co zawsze sprawiało mi wyjątkową przyjemność i satysfakcję. Zatem w mojej pracy archiwalnej ogromnie dużo czasu poświęcałem na wykonywanie zadań edukacyjnych, które zaliczyć można do funkcji edukacyjnej. Dyskutować natomiast można nad zakresem tej funkcji oraz metodami. Nie jestem za wprowadzaniem do opracowań funkcji edukacyjnej zasad dydaktyki. Zatrzymujmy się zawsze w zakresie archiwistyki.

Funkcja naukowa archiwum to dla mnie przede wszystkim praca nad opracowaniem zasobu. Zawsze uważałem – i w tym duchu byłem przed laty kształcony jako archiwista, a później przez lata sam tak kształciłem archiwistów – że praca archiwisty nad zasobem ma charakter naukowy. W praktyce swojej w archiwum zawsze zasadę tę stosowałem. Przede wszystkim wspólnie z każdym swoim współpracownikiem przeprowadzałem studia wstępne nad opracowywanym zespołem.

Przyznam się, że funkcji administracyjnej archiwum, obejmującej przede wszystkim nadzór nad zasobem narastającym, w swojej praktyce mało poświęcałem uwagi. Wiem, że w niektórych referatach będzie o niej mowa.

Na zakończenie pragnę podkreślić podstawową w moich studiach teoretycznych zasadę metodologiczną weryfikacji wniosków z praktyką. Przyszedłem w 1966 r. do UMK jako doświadczony archiwista i choć w wyniku przypadku zaraz stałem się wykładowcą teorii i metodyki archiwalnej, to zawsze – dobrze to pamiętam – zadawałem sobie pytanie, jak to było w archiwum.

Być może w moim wieku i z moimi fizycznymi ograniczeniami nie powinienem występować na sympozjach, ale biorę przykład z moich mistrzów, którzy habilitowali się przed II wojną światową i do końca swoich możliwości intelektualnych i fizycznych uczestniczyli w życiu naukowym i kształceniu. Szczególnym przykładem jest tu profesor Karol Górski, który w czerwcu 1988 r., mając 85 lat, przyszedł do nas, ówczesnych dyrektorów Instytutu Historii i Archiwistyki UMK, Zenona Huberta Nowaka i mnie, i jak zawsze zgłosił tytuł wykładu monograficznego. Powiedział, że będzie wykladał w roku akademickim 1988/89 nauki pomocnicze historii. Wiedzieliśmy, że zaczynał przed laty jako uczeń profesora Władysława Semkowicza, specjalizując się w naukach pomocniczych. Sam mam w indeksie stopień z nauk pomocniczych od profesora Górskiego. Jak wiadomo wykładu już nie podjął, zachorował i wkrótce zmarł. To wielki honor zabierać głos w Sali imienia profesora Karola Górskiego. Gościmy w Instytucie Historii i Archiwistyki – pierwszym w Polsce, w którym kształciliśmy archiwistów i prowadziliśmy badania z zakresu archiwistyki. Pamiętam okoliczności nadania Instytutowi tej ważnej dla nas nazwy – uczestniczył w tym ówczesny rektor, profesor Witold Łukaszewicz, dyrektor Instytutu profesor Tadeusz Grudziński, profesor Andrzej Tomczak i ja jako wykładowca archiwistyki. O nowej nazwie zdecydował rektor.

Obradujemy w wygodnym gmachu przy ulicy profesora Władysława Bojarskiego. Patron ulicy profesor prawa kanonicznego był naszym bliskim kolegą i przyjacielem. Człowiek o wielkich walorach naukowych i charakteru, niezmiernie serdeczny i w tych trudnych czasach odważny.

Obecny pobyt na Uniwersytecie dostarcza mi wielu wzruszeń.

Wprowadzenie do problematyki społecznych funkcji archiwów

Władza i obywatele, rządzący i rządzeni wyznaczają archiwom społeczne role. Było tak od zarania istnienia archiwów – od składów sumeryjskich glinianych tabliczek. Z czasem pojawiały się coraz to nowe funkcje, do których pełnienia zmuszono archiwa. Nie znaczy to, że dawniejsze znikają bez śladu – na pewno nie działa się tak nigdy w odniesieniu do generalnych ról społecznych. Przeminać mogły konkretne realizacje tych funkcji¹. W różnych okresach i miejscach inne jednak funkcje dobijały się o palmę pierwszeństwa – jeśli nie wyłączości – marginalizując jeszcze inne lub tylko z nimi rywalizując, z różną skutecznością. Ta zmienność, przemienność społecznych funkcji archiwów, ich natężenia, jest istotną treścią całej historii archiwów.

Dokumenty w rozumieniu dyplomatycznym – najstarsza i do pewnego czasu wyłączna forma kancelaryjna – tak długo pełnią funkcję prawną, jak długo jest tego wola najpierw ze strony posiadacza, a potem tych, którzy zapisane prawa powinni przestrzegać. Prawa, o które nikt się nie upomina, przestają istnieć, podobnie jak bogowie, w których nikt już nie wierzy. Dokumenty prawne szybko pociągają za sobą akta obrazujące wykonywanie uprawnień. Dlatego mówimy częściej o funkcji prawno-administracyjnej archiwaliów i archiwów, czy wręcz o ich funkcji administracyjnej, niż o funkcji prawnej. Co to znaczy? Akta powstające w wyniku wykonywania uprawnień lub zobowiązań prawnych dowodzą najpierw ich istnienia. Dlatego to po szwedzkim potopie w połowie XVII w. miasta,

¹ Tak było ze stawianymi przed archiwami zadaniami stwierdzania autentyczności i wiarygodności dokumentów i to niekoniecznie z ich zasobu. Tak cesarz rosyjski zwracał się do Archiwum Głównego Królestwa [Polskiego] z poleceniem zbadania dokumentów wysłanych nie tylko z kancelarii koronnej, ale też wielkksiążęcej, mimo że posiadał u siebie w Petersburgu Metrykę Litewską. Zob. W. Chorażyczewski, *Archiwum Głównie Królestwa kontynuato-rem zadań kancelarii koronnej w zakresie badania dokumentów*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2011, t. 18, s. 165–186.

które utraciły w wyniku działań wojennych swoje przywileje, przedstawiały królewskim lustratorom księgi miejskie. Wystarczały one, by uznać, że dana miejscowość posiada prawa miejskie. Istnienie akt jest też jednak konieczne, byśmy usprawiedliwili swoje istnienie i wykazali poprawność swoich działań przed tymi, którzy kontrolować nas mają prawo. Mogą to być ciała kontrolne powoływane przez władze wobec nas zwierzchnie. Może jednak też chodzić o zgromadzenie obywateli – jak w dawnych miastach, gdzie przynajmniej raz do roku rada i ława czyniły sprawozdanie ze swoich działań wobec zgromadzonego na placu rynkowym pospólstwa. Administratywiści wiedzą, że akta administracyjne powstają z dwóch przyczyn – pierwsza to konieczność zabezpieczenia się wobec ciał kontrolnych, o czym mowa była przed chwilą, druga to ułatwienie i usprawnienie procesów zarządzania, wykonywania swoich obowiązków. Ta druga przyczyna wydaje się merytorycznie poważniejsza. Akta dostarczają nam informacji o poprzednim stanie dóbr i procesów, którymi obecnie zarządzamy, pozwalają zatem na ocenę dokonującego się postępu lub regresu. Dostarczają wzorów postępowania – a więc rozwiązywania problemów, przed którymi nie pierwsi lub nie pierwszy raz stajemy. Akta dostarczają wreszcie wzorów konkretnych dokumentów, pism, aktów, które zyskują dla nas walor formularzowy. Tak jest we wszelkiej działalności urzędowej, ale też politycznej czy gospodarczej, byle tylko informacje zapisane w aktach utrzymywały aktualność. Akta polityczne w XVI w. tak długo utrzymywały wartość w zakresie polityki zagranicznej, jak długo zasadą absolutnie naczelną było unikanie konfliktu z Turcją².

Czy jednak istnieje osobna funkcja gospodarcza archiwaliów, jak sugerowały hasła: „archiwa w służbie gospodarki narodowej”?³ Czy nie jest to tylko mutacja funkcji prawno-administracyjnej?

Zastanowić się natomiast warto nad istnieniem osobnej funkcji politycznej archiwów, ale pod warunkiem wyjścia poza rolę czysto techniczną dostarczania informacji politycznej, wzorów postępowania w działalności politycznej, czy też dostarczyciela wzorów akt politycznych, które zredagować musimy. Rola polityczna archiwów wkracza już na obszar funkcji informacyjnych pełnionych przez archiwa. Już nie dowody prawne są ważne, ale informacja zapisana w dokumentach i aktach. Akta powstałe w celach sprawnego administrowania zawierają informacje, które mogą zostać wykorzystane w sposób dla ich twórców nieprzewidywalny czy wręcz sprzeczny z tym, czemu miały służyć. Godne pochwały zaangażowanie osób w pewne działania, np. działalność społeczną, zapisane w aktach, może być powodem do ich wyeliminowania z życia publicznego. Akta

² Zob. szerzej *idem*, *Prywatne archiwa polityczne w Polsce XVI wieku*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2010, nr 1 (3), s. 13–68.

³ Por. *Archiwa w służbie gospodarki narodowej. II Krajowa Konferencja Pracowników Naukowo-Badawczych Archiwów Państwowych, Katowice, 17 IV 1978 r.*, red. nauk. T. Walichnowski, Warszawa–Łódź 1979.

pozwalają ukarać realnie lub symbolicznie złoczyńców, a ofiarom przynieść za-
dośćuczynienie. Wykluczają z życia publicznego kłamców lustracyjnych, oczyszczając
w ten sposób teatr życia społecznego z elementów niepożądanych. Dostarczają
informacji o działaniach kandydatów do stanowisk publicznych, które
jednych nakłonią do głosowania na nich, innych od takiego oddania głosu po-
wstrzymają. Archiwa służyć mogą zarówno totalitaryzmom, jak i demokracjom.
Same w sobie są tylko skarbnicą informacji, niosących z sobą szanse i zagrożenia,
trudne nieraz do przewidzenia. Polityka zwrócić może uwagę archiwów nie na
poszczególnych ludzi, ale na całe grupy społeczne, etniczne lub narodowe. Archi-
walia dowodzić mogą lepszości, wyższości „naszych”, albo też swojskości, „naszo-
ści” odwiecznej ziemi, nad którymi teraz panujemy. W takim ujęciu celem działal-
ności archiwistów oraz istnienia archiwów, powodem łożenia na nie środków jest
dostarczanie przez nie argumentów ideologicznych w walce politycznej⁴.

Instrumentalne wykorzystywanie informacji zapisanych w archiwaliach
nie musi być jednak aż tak demoniczne, jak wydawać by się mogło z powyż-
szych rozważań. Selektywne posługiwanie się archiwaliami dla zbudowania
narracji pożądaney, a nawet jedynie prawdziwej pod warunkiem woli uwierzenia
w nią, jest przecież istotą każdego zabiegu pamięciotwórczego. Archiwom przy-
pisywało się i przypisuje – i zapewne też będzie się tak robić – funkcję budowa-
nia pamięci, a więc takiego opowiadania o przeszłości, które pozwala utrzymać
nam odczuwaną za pożądaną tożsamość⁵.

Rozwój funkcji informacyjnych archiwów, ideologicznej, pamięciotwór-
czej, doprowadzić musiał do pojawienia się dojrzałej funkcji naukowej pełnio-
nej przez archiwa. Zjawisko to związane było z ukształtowaniem się ostatecznie
w XIX w. klasycznej nauki historycznej wyznającej obiektywistyczny paradyg-
mat badań naukowych. Miało to konsekwencje dla powstania koncepcji dostęp-
ności archiwów preferującej użytkowników naukowych, a także dostosowania
rozmieszczenia zasobu archiwalnego, potem też jego kształtowania i opracowa-
nia do potrzeb nauki. Wydawało się w drugiej połowie XIX i pierwszej połowie
XX w., że funkcja naukowa zdobywa sobie przewagę, potem jednak przestało to
być takie oczywiste⁶.

⁴ Zob. np. M. Szukała, *Pruskie archiwa państwowe a niemieckie badania wschodnie (deutsche Ostforschung) w okresie międzywojennym XX wieku (1918–1939). Między nauką a politycznym zaangażowaniem*, Szczecin–Warszawa 2011. Ze strony polskiej działania wyglądały podobnie co do charakteru, choć chyba nie zakresu i rozmachu – por. A. Rosa, *Wystawy archiwalne w służbie polityki historycznej państwa. Funkcja propagandowa wystaw archiwalnych w Polsce Ludowej*, „Archiwista Polski” 2008, nr 4, s. 43–69.

⁵ Zob. W. Chorążyczewski, *Archiwa i pamięć. Z dziejów polskich archiwów* [w:] *Archiwum – archiwistyka – kultura. Antologia*, red. W. Chorążyczewski, W. Piasek, A. Rosa, Toruń 2020, s. 245–261.

⁶ Zob. np. *Działalność naukowa archiwów polskich. I Konferencja Krajowa pracowników naukowo-badawczych archiwów państwowych, Poznań, 28 IV 1977 r.*, red. nauk. T. Walichnow-

Być może XXI w. stawiać będzie bardziej stanowczo niż dotychczas żądanie pełnienia przez archiwa funkcji dostarczyciela informacji szerokim kręgom odbiorców, nie tylko uczynom. Zapowiedzią takiego stanu rzeczy jest rygorystyczne sformułowanie zasady publiczności archiwów, wedle której każdy człowiek ma równe prawo do korzystania ze wszystkich archiwaliów na kuli ziemskiej z jakiegokolwiek powodu, bez opowiadania się z tego, archiwa natomiast mają do tego zachęcać i wspomagać odpowiednią ofertą edukacyjną⁷. Nic dziwnego, że pierwszą wyraźną konsekwencją tego stanowiska jest zgoda archiwów na pełnienie przez nie funkcji edukacyjnej⁸. Funkcja ta zagrożona jest co prawda ideologizacją, znaną już z dziejów archiwów, ale stwarza też nowy wymiar i daje nowe życie funkcji naukowej archiwów. Rzetelna edukacja bowiem budowana jest na badaniach naukowych, jest ich popularyzacją. Dobra edukacja jest zachętą dla wszystkich, by wzięli sprawy archiwalne w swoje ręce, zostali archiwistami dla siebie, swojej rodziny, swojej grupy. Archiwa od dawna już służą zwyczajnym, nieaspirującym do wielkiej historycznej roli, ludziom. Widać było to po II wojnie światowej, gdy archiwa pomagały w odnajdywaniu zaginionych bliskich lub choćby udzielały informacji o ich nieszczęśliwym losie. Dzisiaj rozwijające się ruchy archiwów społecznych⁹ i rodzinnych tworzą nową jakość w dziedzinie archiwalnej, wymykającą się modernistycznej naukowości. Dzięki nim archiwa pozostają wciąż żywe. Stają się miejscem spotkań z ludźmi dawno lub niedawno minionymi, niezależnie od tego, czy byli to nasi krewni, czy tylko osoby bliskie nam systemem wartości, ciekawe dla nas z jakichkolwiek względów. Jest to szansa na najgłębszą możliwą demokratyzację archiwów, co nie znaczy, że znikną kiedykolwiek zagrożenia wykorzystania archiwów dla zaszkodzenia bliźnim.

ski, Warszawa–Łódź 1978; W. Chorążyczewski, P. Gut, *Historia w archiwach i archiwa w historii. Udział archiwów państwowych w rozwoju historiografii polskiej*, „Archeion” 2019, t. 120, s. 50–88; W. Chorążyczewski, *Funkcja a działalność naukowa archiwów (refleksja na marginesie studiów nad archiwistyką polską okresu międzywojennego)* [w:] *100 lat polskich archiwów państwowych*, red. I. Mamczak-Gadkowska, Poznań 2020, s. 53–70.

⁷ W. Chorążyczewski, A. Rosa, *Zasada publiczności nowym paradygmatem archiwistyki?*, „Archiwista Polski” 2010, nr 3, s. 23–42.

⁸ A. Rosa, *Funkcja edukacyjna archiwów*, Warszawa 2012.

⁹ Zob. M. Wiśniewska-Drewniak, *Inaczej to zniknie. Archiwa społeczne w Polsce – wielokrotne studium przypadku*, Toruń 2019.

Funkcja edukacyjna wśród społecznych funkcji archiwów

Dotychczas kompleksowym określeniem zakresu i podziału funkcji archiwów zajmowali się teoretyk archiwistyki Bohdan Ryszewski¹ i jego uczeń Waldemar Chorążyczewski². Obaj badacze doczekali się interpretacji wyników swoich rozważań³. Stanowisko Waldemara Chorążyczewskiego jest rozwinięciem i pogłębieniem ustaleń Bohdana Ryszewskiego. Zdaniem Chorążyczewskiego funkcje wyróżnione ze względu na zakres działań archiwistów (typu pierwszego, wśród nich cztery podstawowe, obejmujące: gromadzenie, przechowywanie, opracowywanie i udostępnianie archiwaliów) i funkcje jako role społeczne przypisywane archiwom z zewnątrz (typu drugiego, wśród nich: prawno-administracyjna, naukowa i edukacyjna) wiążą się i przenikają. Archiwalia zatem gromadzi się, rozmieszcza między archiwami i w archiwach, opracowuje i udostępnia w sposób optymalny dla pełnienia funkcji prawno-administracyjnej, naukowej i trzeciej spośród nich – określonej jako edukacyjna⁴. Każda z tych społecznych funkcji archiwów w inny sposób łączy się z działaniami związanymi z gromadzeniem, przechowywaniem, opracowywaniem i udostępnianiem zasobu archiwalnego.

¹ B. Ryszewski, *Archiwistyka – przedmiot, zakres, podział (studia nad problemem)*, Warszawa–Poznań 1972; *idem*, *Teoria i metodyka archiwalna* [w:] H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 6–170.

² W. Chorążyczewski, *Archiwum jako wykluczenie, czyli o pradażnych funkcjach archiwów* [w:] *Nowe funkcje archiwów*, red. I. Mamczak-Gadkowska, K. Strykowski, Poznań 2015, s. 22–27; *idem*, *Teoria archiwalna. Skrypt dla studentów archiwistyki i zarządzania dokumentacją w roku akademickim 2018/2019*, Toruń 2019 (rozdział: „Funkcje a działalność archiwów”, s. 45–53).

³ Np. S. Nawrocki, S. Sierpowski, *Metodyka pracy archiwalnej*, Poznań 1995; M. Wiśniewska-Drewniak, *Inaczej to zniknie. Archiwa społeczne w Polsce – wielokrotne studium przypadku*, Toruń 2019.

⁴ W. Chorążyczewski, *Funkcja a działalność naukowa archiwów (refleksja na marginesie studiów nad archiwistyką polską okresu międzywojennego)* [w:] *100 lat polskich archiwów państwowych*, red. I. Mamczak-Gadkowska, Poznań 2020, s. 53–70.

W różnych okresach te różne funkcje nabierały znaczenia pierwszoplanowego, co jest związane ze zmianą paradygmatów archiwalnych, a jednocześnie zmienność ta tłumaczy sprzeczne tendencje i zjawiska w dziedzinie archiwalnej⁵.

Funkcjom i zadaniom archiwów w ostatnim czasie poświęconych było kilka konferencji naukowych: zorganizowana w 2014 r. przez ośrodek poznański, której pokłosem jest tom pt. *Nowe funkcje archiwów*⁶, a także po części konferencja w Toruniu z cyklu „Toruńskie Konfrontacje Archiwalne”, obradująca pod hasłem: „Nowa archiwistyka – archiwa i archiwistyka w ponowoczesnym kontekście kulturowym”⁷. Zwraca się uwagę zwłaszcza na nowe obszary działań archiwów i zadania, które przed nimi się stawia – wynikające z przepisów prawa, rozwoju technologii, ale też przemian kulturowych następujących w społeczeństwie. Poszukuje się nowych metod i procedur badawczych pozwalających na badanie zmieniającej się przestrzeni archiwum i jego otoczenia, umożliwiających poznanie archiwum. Stąd też znaczne ożywienie na styku archiwistyki i antropologii kulturowej z etnologią, nauk o organizacji i zarządzaniu, a także informatologii, skutkujące ciekawymi rozważaniami na temat roli i zadań archiwów.

Rok 2019 obfitował w spotkania naukowe, w ramach których podejmowana była problematyka roli, zadań i funkcji archiwów. W lutym w Siedlcach w ramach II Siedleckich Spotkań Archiwoznawczych odwoływano się do obchodzonej w tym roku rocznicy stulecia powstania sieci polskich archiwów państwowych, zwracając zwłaszcza uwagę na ich rolę i funkcje⁸. W maju w Warszawie odbyła się konferencja „Archiwiści i historycy w służbie państwa i społeczeństwa od późnego średniowiecza do końca XX wieku”, której organizatorzy zapraszali do dyskusji nad zmieniającymi się funkcjami i zadaniami archiwistów, jakie pełnili i podejmowali oni na przestrzeni dziejów w służbie państwa i społeczeństwa⁹. We wrześniu w Lublinie w ramach XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich miał miejsce panel dyskusyjny pt. „Archiwa w przestrzeni publicznej”, na którym rozmawiano o relacjach archiwów ze światem nauki i obecności archiwów w świecie i społeczeństwie¹⁰. W grudniu z kolei odbyły się VII Toruńskie Konfrontacje Archiwalne wprost odwołujące się do

⁵ Zob. *idem*, *Wprowadzenie do problematyki społecznych funkcji archiwów* w niniejszym tomie.

⁶ *Nowe funkcje archiwów*... Zob. przyp. nr 2.

⁷ *Nowa archiwistyka – archiwa i archiwistyka w ponowoczesnym kontekście kulturowym*, red. W. Chorążyczewski, W. Piasek, A. Rosa, Toruń 2014 („Toruńskie Konfrontacje Archiwalne”, t. 4).

⁸ II Siedleckie Spotkania Archiwoznawcze. „Archiwa w Polsce: wczoraj – dziś – jutro. 100 lat archiwów państwowych”, konferencja naukowa, Siedlce, 14–15 II 2019 r.

⁹ „Archiwiści i historycy w służbie państwa i społeczeństwa od późnego średniowiecza do końca XX wieku”, konferencja naukowa, Warszawa, 16–17 V 2019 r.

¹⁰ XX Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Lublinie. „Archiwa w przestrzeni publicznej”, panel archiwalny, Lublin, 18 IX 2019 r.

problematyki współczesnej roli i znaczenia archiwów¹¹. Problematyka funkcji archiwów zajmuje wysokie miejsce we współcześnie podejmowanym akademickim dyskursie naukowym, czego efektem jest również niniejszy tom „Symposia Archivistica”.

O funkcji edukacyjnej archiwów stosunkowo niewiele dotychczas napisano¹² – większość tekstów dotyczących tego zagadnienia powstaje w ośrodku toruńskim. Z kolei w ramach różnych dyskusji podejmowanych w czasie spotkań naukowych i konferencji problematyka edukacji archiwalnej w ostatnich latach pojawia się dość często. Zazwyczaj odwoływanie się do tej roli archiwów wiąże się z radykalnymi postawami dyskutantów, którzy sami określają się jako jej zwolennicy lub przeciwnicy, zajmując się ostatecznie raczej kwestią, czy archiwom ten obszar działalności jest bardziej, czy mniej potrzebny, i co w konsekwencji może powodować lub już powoduje, jakie zagrożenia stwarza lub jakie daje korzyści. Jest to pewne nieporozumienie. Można oczywiście pochwalać lub krytykować te czy inne realizowane przez archiwa działania, uważając je za potrzebne lub zbędne, lepiej lub gorzej przygotowane, funkcja edukacyjna archiwów nie jest jednak tożsama z samymi działaniami edukacyjnymi, archiwa bowiem już od kilkudziesięciu lat pełnią wobec społeczeństwa rolę służebną. Funkcja edukacyjna jest naturalną konsekwencją przemian zachodzących w społeczeństwie, kulturze i samych archiwach. Nie jest tak, że ktoś nagle odwoła tę funkcję.

Archiwa są obecne w społeczeństwie, które wobec archiwów ma pewne uwarunkowane wieloma czynnikami oczekiwania. Archiwa mogą przyjąć społecznie narzuconą sobie funkcję i wówczas można mówić o działalności archiwów w ramach danej funkcji. To, że funkcja edukacyjna w danym przypadku istnieje, nie wynika z przepisów, narzucanych normatywów i rozwiązań, nakazu podejmowanych działań. Potencjał edukacyjny archiwów może być pożądanym przez obywateli i instytucje np. oświaty niezależnie od stosunku samych archiwów do tego faktu¹³. Nie chodzi wyłącznie o prowadzenie przez archiwa działalności edukacyjnej, organizowanie zajęć i innych form edukacyjnych, ale także o służenie różnymi swoimi działaniami edukacji, uwrażliwianie na te kwestie, umożliwianie tych działań innym. Tym samym działania edukacyjne mogą istnieć bez funkcji edukacyjnej archiwów i zazwyczaj to działania są pierwotne wobec funkcji, choć istnieje możliwość odwrócenia tej kolejności. W takim wypadku funkcja edukacyjna mogłaby istnieć bez podejmowanych działań, czyli bez działalności edukacyjnej archiwów, jeśli takie oczekiwania stawiałoby społeczeństwo wobec archiwów. Podjęte działania edukacyjne

¹¹ VII Toruńskie Konfrontacje Archiwalne. „Komu i do czego potrzebne są archiwa?”, konferencja naukowa, Toruń, 5–6 XII 2019 r.

¹² Zob. A. Rosa, *Funkcja edukacyjna archiwów*, Warszawa 2012.

¹³ W. Chorążyczewski, *Teoria archiwalna...*, s. 48–49.

byłyby wówczas efektem wtórnym. Podobnie jest zresztą z pozostałymi funkcjami archiwów – administracyjną i naukową, których geneza jest wcześniejsza (to znaczy wcześniej się wyodrębniły), a które również związane są wprost z rolą archiwów w społeczeństwie, a nie tylko podejmowanymi działaniami.

Funkcja edukacyjna archiwów wiąże się z troistą tożsamością archiwów, będącą naturalnym efektem ich rozwoju. Tożsamość ta wskazuje ich istotę: placówka wiary publicznej – urząd, placówka naukowa i kultury, które kolejno odpowiadają funkcjom: administracyjnej, naukowej i edukacyjnej. Funkcja edukacyjna mogła zaistnieć i rozwinąć się dzięki dwóm pozostałym wcześniejszym funkcjom, zwłaszcza funkcji naukowej, do której z jednej strony stoi w opozycji – inne paradygmaty im przyświecają, a z drugiej jest jej swoistą kontynuacją. To tak jakby działania podejmowane w toku realizacji funkcji naukowej potrzebowały następnie upowszechnienia, popularyzacji nieograniczonej już wyłącznie do kręgów uczonych, ale szerszej publiczności. Funkcja edukacyjna archiwów może jednak istnieć również bez pozostałych ról archiwów, czego najlepszym przykładem jest rola społeczna, jaką realizują archiwa społeczne, rzadko spełniające funkcję administracyjną czy naukową.

Funkcja edukacyjna archiwów jest zatem wszechstronnym, mającym podłoże edukacyjne oddziaływaniem archiwów na społeczeństwo, pełni rolę edukacyjną, jaką archiwa spełniają w społeczeństwie. Odwołując się do funkcji edukacyjnej archiwów, bardzo często badacze posługują się sformułowaniem: „działalność edukacyjna archiwów”, traktując te dwa wyrażenia zamiennie. I ponownie należy podkreślić, że istnieje jednak istotna różnica między funkcją a działalnością edukacyjną, wynikająca już z samego ich znaczenia słownikowego. Słowo „funkcja” oznacza prace, obowiązki, które ktoś ma wykonać, pewną rolę¹⁴. „Działalność” z kolei to zespół czynności, działań podejmowanych w jakimś celu, zakresie¹⁵, wykonywanie tych prac czy obowiązków. Funkcja to zespół zadań stojących przed archiwami, ich rola. Działalność jest natomiast realizacją tych zadań. Realizacji założeń funkcji edukacyjnej archiwów służy działalność edukacyjna. Funkcja obejmuje zwłaszcza zadania stojące przed placówkami archiwalnymi, mające na celu poszerzanie zakresu wiadomości, podnoszenie poziomu umiejętności i kształtowanie pożądanych postaw społeczeństwa za pośrednictwem określonych działań (i form) edukacyjnych i obejmuje zarówno zadania archiwów skierowane do młodzieży uczącej się w ramach systemu oświaty, jak i zadania skierowane do całego społeczeństwa, wspomagające jego kształcenie całościowe¹⁶. Są to także działania edukacyjne podejmowane

¹⁴ *Słownik języka polskiego*, t. 1: A–K, red. nauk. M. Szymczak, wyd. 8, Warszawa 1993, s. 619.

¹⁵ *Ibidem*, s. 496.

¹⁶ Zob. A. Rosa, *Funkcja edukacyjna...*, s. 9.

poza archiwum – funkcja edukacyjna jest zatem paradygmatem działalności edukacyjnej archiwów.

Archiwa dopiero współcześnie są świadome swojej funkcji edukacyjnej, co najmniej od dwóch wieków są gotowe pełnić rolę służebną wobec społeczeństwa, w pewnym momencie mającą także wymiar edukacyjny, a w ostatnim stuleciu rozwinęły wiele form popularyzatorskich i oświatowych, z powodzeniem włączanych obecnie w zakres ich działań edukacyjnych. Dzisiejsza funkcja edukacyjna jest więc efektem kilkunastoletniego rozwoju archiwów i archiwistyki, zwłaszcza procesu liberalizacji dostępu do archiwaliów obejmującego otwartość archiwów, powszechność dostępu do nich i równość tego dostępu. Zwłaszcza w drugiej połowie XX i w XXI w. proces ten przybrał na sile, a obecnie odbywa się w ramach paradygmatu archiwum otwartego, publiczności dostępu jako zasady naczelnej kierującej działaniami archiwów¹⁷.

Za symboliczny początek tego procesu można uznać rok 1794 – czasy rewolucji francuskiej, gdy Konwent zapewnił wszystkim obywatelom Francji równy dostęp do archiwaliów, uznając je za własność publiczną¹⁸. Niemal równolegle następowały zmiany spowodowane rozwojem historii krytycznej w XIX w., które w największym zakresie przyczyniły się do powstawania archiwów publicznych gwarantujących właśnie pełną dostępność archiwaliów dla zainteresowanych nimi historyków. Dostępność ta następnie w społeczeństwach demokratycznych została rozciągnięta na innych badaczy, przedstawicieli różnych nauk, a także ludzi nieuczonych, użytkowników utylitarnych. Jednocześnie następowało równouprawnienie wszystkich możliwych celów korzystania z archiwaliów – każdy może do archiwum przyjść i zamówić archiwalia, każdy może z nich korzystać, bez względu na cel tego korzystania. Jednak zdecydowana większość użytkowników z tej możliwości nie jest w stanie skorzystać, mimo chęci. Wiąże się z tym wiele czynników, podstawowe to jednak brak różnego typu umiejętności i wiedzy potrzebnej do korzystania z archiwaliów, od językowych, paleograficznych i neograficznych, związanych z krytyką źródła, poczynając, poprzez wyszukiwanie w systemie informacji archiwalnej i w zasobie, aż po znajomość zasobu, jego struktury i zawartości. Konsekwencją tego są z kolei działania archiwów mające na celu wielowymiarowe edukowanie swoich mniej lub bardziej przygotowanych do spotkania z archiwum użytkowników, prowadzenie prac publicznych będących realizacją bardzo różnych założeń – od

¹⁷ Por. W. Chorążyczewski, A. Rosa, *Zasada publiczności nowym paradygmatem archiwistyki?*, „Archiwista Polski” 2010, nr 3, s. 23–42. Zob. też A. Menne-Haritz, *Dostęp do archiwów, czyli przeformułowanie archiwalnego paradygmatu*, „Archeion” 2002, t. 104, s. 68–95 (artykuł po raz pierwszy publikowany w „Archival Science” 2001, t. 1); M.A. Greene, *The Power of Meaning: The Archival Mission in the Postmodern Age*, „The American Archivist” 2002, t. 65, nr 1, s. 42–55.

¹⁸ W. Chorążyczewski, *Archiwum jako wykluczenie...*, s. 22.

informacyjnych, poprzez promocyjne, propagandowe, aż po ideologiczne i polityczne, upowszechnianie wiedzy o archiwach, archiwaliach i prowadzonych w oparciu o ich zasoby badaniach.

Natomiast rozwój samych już działań edukacyjnych archiwów wiązać można w różnych okresach z różnymi czynnikami. Współcześnie te czynniki to m.in.: rozwój społeczeństwa informacyjnego i poszukiwanie źródeł wiarygodnej i szybkiej informacji, demokratyzacja życia społecznego i akceptowana w wielu wymiarach równość i wolność, kultura wiedzy i całożyciowy proces uczenia się. Co ciekawe, z punktu widzenia teorii archiwistyki, podejścia archiwozoficznego w dziedzinie archiwalnej czy ujmowanej antropologicznie historii archiwów, czynniki te związane są z ogólnymi przemianami kulturowymi w społeczeństwie, obejmującymi jako ich element również archiwa, jak też z samorozumieniem czy autokreacją archiwistów, których myślenie o roli archiwów i zadaniach archiwistów także ulega zmianom w wyniku ogólnych przemian następujących w kulturze i przestrzeni publicznej. W ten sposób archiwa jako element kultury i społeczeństwa ewoluują wraz z nimi, jednocześnie mogąc wywierać wpływ na tę ewolucję. Co istotne, zmiany w przestrzeni publicznej powodowane nowymi przepisami prawa są efektem wtórnym zmian, jakie dokonują się w kulturze i społeczeństwie, choć pewne procesy mogą przyspieszać lub hamować. Nie mają jednak bezpośredniego przełożenia na funkcje archiwów, ale mogą mieć na ich działania.

Obecnie wśród czynników wpływających na rozwój działań edukacyjnych archiwów wymieniane jest zjawisko, które w literaturze zostało określone jako pojawianie się konkurencji pomiędzy placówkami archiwalnymi, co jest z kolei efektem m.in. powstawania archiwów nowego typu, takich jak archiwa społeczne¹⁹ czy archiwa wyodrębnione – tu zwłaszcza wymienić można Archiwum IPN. Placówki te, pełniąc poniekąd podobne społecznie role, posiadając z punktu widzenia społeczeństwa podobne artefakty dziedzictwa kulturowego, konkurują między sobą o odbiorcę swych działań, zwłaszcza edukacyjnych.

Kolejnym niezwykle istotnym czynnikiem jest znaczna zmiana dotycząca odbiorców działań i usług oferowanych przez archiwa – swoista ewolucja publiczności w archiwach związana z pojawieniem się nowych kategorii użytkowników, pociągająca za sobą konieczność wzbogacenia oferty archiwów właśnie dla tych nowych kategorii użytkowników, czego przejawem jest chociażby zauważalne od kilku dziesięcioleci w archiwach państwowych pozytywne podejście do genealogów²⁰. Oprócz tego są to nowe formy udostępniania informacji o zasobie i samego zasobu, zwłaszcza systemy pozwalające na wyszukiwanie rzeczowe, czy też akcje społeczne angażujące elementy z otoczenia archiwów.

¹⁹ Zob. K. Strykowski, *O starych i nowych funkcjach archiwów* [w:] *Nowe funkcje archiwów...*, s. 11–12.

²⁰ *Ibidem*, s. 12.

Dyrektorzy archiwów od kilku lat biją na alarm, że w czytelnich archiwów brakuje uczonych, prawie nie ma tam historyków i adeptów tego zawodu. Faktycznie, należy podkreślić, że liczba akademickich użytkowników naukowych w archiwach stale maleje – część teoretyków o ten stan rzeczy obwinia nawet konsekwencje zwrotu postmodernistycznego w humanistyce i zakłada, że w związku z nim tradycyjne źródła historyczne nie są już potrzebne w tego typu badaniach, choć moim zdaniem jest to założenie błędne. W tej sytuacji naturalną kolejną rzeczą jest przesunięcie punktu ciężkości w działaniach archiwów, również w tych związanych z realizacją podstawowych funkcji, tj. gromadzeniem, przechowywaniem, opracowywaniem i udostępnianiem zasobu, w kierunku innych grup użytkowników archiwów i objęcie ich działaniami wynikającymi z realizacji funkcji edukacyjnej.

Funkcja edukacyjna nałożona na archiwa nie dotyka w tym samym stopniu wszystkich pól ich działalności, równolegle istnieje ona bowiem obok funkcji naukowej i administracyjnej, mocniej zagospodarowujących pewne pola aktywności archiwów. Są jednak obszary, na których nastąpiły lub następują zmiany wynikające z funkcji edukacyjnej.

Bliskość źródeł może mieć znaczenie w przypadku prowadzenia działań edukacyjnych w danym regionie – postulat ten był podkreślany w Polsce zwłaszcza w pierwszych latach po II wojnie światowej przez władze komunistyczne tworzące mocno rozbudowaną sieć archiwów w regionie. Celem było z jednej strony dotarcie do źródeł rozproszonych w regionie i ich kumulacja w instytucjach państwowych, z drugiej strony akcja propagandowa i ideologizacja społeczeństwa poprzez różne formy z wykorzystaniem tychże źródeł, obrazujących – często wybiórczo – pewne procesy i wydarzenia. Postulat ten pojawia się również współcześnie jako jeden z argumentów podawanych przez nauczycieli, którzy nie korzystają ze stacjonarnej oferty edukacyjnej archiwów, tłumacząc, że odległość od archiwum jest dla nich znacznym utrudnieniem. Można jeszcze dodać, że w wielu archiwach brakuje ponadto źródeł dawniejszych, obrazujących przedrozbiorowe dzieje ziem polskich, co utrudnia lub często uniemożliwia budowanie oferty edukacyjnej związanej z tymi zagadnieniami. Jednakże pewnym antidotum na te bolączki jest z pewnością dostępność archiwaliów *on-line*. W tej sytuacji bardzo istotnym pozostaje podanie cechy terytorialności archiwaliów w opisie. Tym samym współcześnie realne rozmieszczenie zasobu w archiwach w realizacji funkcji edukacyjnej nie ma już dużego znaczenia, o ile archiwalia są dostępne w Internecie, choć najlepszym rozwiązaniem, zwłaszcza dla użytkowników utylitarnych, byłaby bliskość źródeł i możliwość zapoznawania się z nimi bez pokonywania znacznych odległości.

Archiwa w realizacji funkcji edukacyjnej zwracają uwagę na atrakcyjne pod względem formy i treści archiwalia. W związku z tym często do zasobów archiwów trafiają materiały archiwalne z instytucji pod nadzorem, które mogą

być przydatne w organizacji wystaw archiwalnych lub innych form edukacyjnych. Archiwa chętnie gromadzą także, zwłaszcza z uwagi na zainteresowania użytkowników utylitarnych, nowe typy źródeł, znacznie wykraczające poza dokumentację urzędową – archiwalia osobiste, relacje, dokumenty życia społecznego, spuścizny, prywatne kolekcje. Nabywają je w formie darów, depozytów, celowo podejmowanych działań dokumentacyjnych za pomocą strategii dokumentacyjnych (typu *collecting project* czy *documentation strategy*), rzadziej w wyniku zakupów.

Największe w Polsce projekty digitalizacyjne związane są z zaspokojeniem potrzeby szybkiego docierania do źródeł bez potrzeby wychodzenia użytkowników z domu, zwłaszcza użytkowników utylitarnych – genealogów, regionalistów, nauczycieli, edukatorów, publicystów. Chodzi tu zwłaszcza o projekty digitalizacji źródeł wykorzystywanych w poszukiwaniach genealogicznych – ksiąg metrykalnych i urzędów stanu cywilnego (USC), a także masową digitalizację fotografii (w Polsce głównie z zasobu NAC). Materiały te następnie służą jako baza źródłowa w wielu działaniach edukacyjnych podejmowanych nie tylko przez samych archiwistów, ale także inne instytucje kultury, fundacje, nauczycieli, edukatorów, animatorów kultury itp.

Funkcja edukacyjna archiwów w znacznym stopniu wpływa także na budownictwo archiwalne. Wszystkie nowo budowane gmachy archiwów są wyposażone w nowoczesne sale wystawowe, lekcyjno-warsztatowe i konferencyjne. Zapewnia się przestrzeń dla użytkowników, w której są oni nie tylko petentami w urzędzie, ale także klientami w instytucji kultury. W wybranych archiwach działają sklepiki z pamiątkami i publikacjami archiwum czy też kawiarnie. Także w budynkach przystosowanych na potrzeby archiwum wydziela się przestrzeń dla działań publicznych.

To dla utylitarnych użytkowników na tak dużą skalę rozwinęło się rzeczowe opisywanie archiwaliów. Bardzo często w realizacji funkcji edukacyjnej układ archiwaliów, ich struktura nie mają istotnego znaczenia – liczy się pojedynczy obiekt i szybkość dotarcia do niego. Stąd rozbudowywane systemy informatyczne – dostępne w Internecie, publiczne, pozwalające na głównie rzeczowe, obok strukturalnego, wyszukiwanie, w których opis pewnych części zasobu tworzony jest we współpracy z użytkownikami. Zjawisko to – określane jako *outsourcing* archiwalny – angażuje publiczność archiwum do włączania się w jego prace wewnętrzne. Akcje te – praktykowane w archiwach na całym świecie – objęły już chociażby indeksowanie ksiąg metrykalnych i USC, a także opis fotografii.

Zmiany spowodowane przez funkcję edukacyjną archiwów zdają się być szczególnie widoczne w zakresie realizacji udostępniania zasobu archiwalnego, gdzie przeważa paradygmat powszechnej dostępności i publiczności, które są cechami archiwów i zgromadzonych w nich archiwaliów, podobnie jak

terytorialność. Trzeba jednak pamiętać, że „archiwalia mają cechę dostępności uwarunkowaną kulturowo, występującą w różnym natężeniu w danym miejscu dziedziny archiwalnej i w danym czasie”²¹.

Wszyscy użytkownicy archiwum bez względu na cel korzystania mają równe prawa dostępu, czyli dostęp zostaje rozszerzony na wszystkie osoby zainteresowane archiwiami i informacjami w nich zawartymi. Archiwalia są zatem dostępne bezpośrednio (zarówno w gmachach archiwów, jak i *on-line*) i w sposób równy dla wszystkich, niezależnie od wykształcenia, zawodu, przygotowania, umiejętności, doświadczenia, powodu korzystania, obywatelstwa. Dostęp na miejscu w gmachu archiwum odbywa się w pomieszczeniu, które nie jest już określane jako pracownia naukowa, tylko czytelnia (tu się czyta akta, a nie jedynie pracuje naukowo), jest ono otwarte często i długo, również w godzinach popołudniowych. Do minimum ograniczone są formalności związane z dostępem, wystarczy podać podstawowe dane o sobie i planowanych poszukiwaniach. Zazwyczaj nie wymaga się dodatkowych dokumentów, listów polecających i zaświadczeń. Procedura wcześniejszego korzystania jest skrócona do minimum. Nie ma stałych okresów karencyjności akt, zasób jest dostępny, gdy ma podstawową ewidencję. Można fotografować udostępniane archiwalia i uzyskane fotografie dalej przetwarzać. Archiwiści są odpowiednio przygotowani do współpracy z różnymi użytkownikami, instruują ich i im pomagają, mają odpowiednie narzędzia w postaci baz danych i szczegółowych pomocy archiwalnych. Przygotowywane są instrukcje dla użytkowników informujące, jak wyszukiwać w zasobie konkretne informacje i realizować wybrane kwerendy, jak się przygotować do wizyty w archiwum, jak korzystać z narzędzi wyszukiwawczych itp.

Realizacja funkcji edukacyjnej objawia się też w działalnościach archiwów rozumianych jako sposoby i obszary ich działania, czyli działalności promocyjnej, regionalnej, wydawniczej i informacyjnej. W zakresie działalności promocyjnej jest to budowanie wizerunku archiwum jako instytucji kultury, otwartej na potrzeby swojej publiczności. W zakresie działalności regionalnej jest to współpraca z instytucjami z regionu w organizacji wystaw archiwalnych i innych imprez kulturalnych, jest to też współpraca z nauczycielami, szkołami i innymi instytucjami oświaty w regionie, włączanie się w procesy edukacji dzieci, młodzieży i dorosłych. W zakresie działalności wydawniczej – publikowanie wydawnictw edukacyjnych, scenariuszy lekcji archiwalnych, materiałów metodycznych dla nauczycieli, tek ze źródłami dla szkół, komiksów edukacyjnych, gier planszowych, ale też różnych katalogów tematycznych związanych z zainteresowaniami użytkowników (w tym także katalogów wystaw archiwalnych). Z kolei w zakresie działalności informacyjnej jest to informowanie o przydatności archiwaliów w edukacji szkolnej, do badań regionalnych i w poszukiwaniach

²¹ W. Chorążyczewski, *Archiwum jako wykluczenie...*, s. 22.

genealogicznych. Rozpowszechnianie tych informacji odbywać się może poprzez kwerendy tematyczne, bezpośrednie doradztwo w punktach konsultacyjnych, współorganizowanie szkoleń dla nauczycieli i warsztatów dla użytkowników zainteresowanych poszukiwaniami z zakresu np. genealogii, przygotowywanie instrukcji i poradników²². Tych punktów stycznych w zależności od typów archiwów i innych uwarunkowań może być więcej i mogą być one inne.

W przypadku, gdy działalność edukacyjna archiwów osiąga wysoki poziom samoświadomości archiwów i archiwistów, możliwe jest wyodrębnienie w sieci archiwów pionu edukacyjnego lub innego organu inicjującego i koordynującego zakres prac. Takie przykłady są już znane w archiwach.

Ponadto w ramach funkcji edukacyjnej archiwów, tak jak i pozostałych dwóch funkcji, działalność podjąć mogą nie tylko archiwa, ale też osoby prywatne i instytucje poszukujące w archiwach i archiwaliach przydatnych dla siebie informacji w celach edukacyjnych²³. W związku z tym funkcja edukacyjna archiwów może być realizowana przez nauczycieli wykorzystujących zasób i ofertę archiwów w procesach edukacji, firmy komercyjne przygotowujące w oparciu o materiały archiwalne usługi i produkty służące edukacji, inne instytucje kultury, w tym także archiwa innych sieci, organizujące i budujące w oparciu o zasób archiwów własną ofertę edukacyjną i działania edukacyjne. Dla całego spektrum tych osób i instytucji archiwa, mimo niepodejmowania własnej działalności edukacyjnej, będą spełniały funkcję edukacyjną.

Na sam koniec należy podkreślić, że działania podejmowane przez archiwa, związane z ich pracami publicznymi, rozmaite formy będące realizacją funkcji edukacyjnej archiwów, mogą mieć bardzo różny wymiar: popularyzatorski, informacyjny, propagandowy, ideologiczny. Istotą działań edukacyjnych jest edukowanie, czyli uczenie i także wychowywanie, stąd często archiwa poprzez działania w tym zakresie realizowały i nadal realizują pewne cele polityczne (np. polityki historycznej państwa czy określonych grup sprawujących władzę) czy światopoglądowe.

²² Por. *idem*, *Funkcja a działalność naukowa archiwów...*

²³ *Idem*, *Teoria archiwalna...*, s. 48.

Władysław Stępiak

emerytowany profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

w Toruniu

Wpływ Dekretu o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami z 7 lutego 1919 r. na rozwój archiwistyki polskiej

Spoglądając na dzieje archiwów polskich z perspektywy ponad już stuletniej rocznicy odzyskania niepodległości w roku 1918, dostrzec można szereg zmian zachodzących w lokowaniu ich miejsca w strukturze instytucji państwowych, a co za tym idzie przeobrażeń funkcji odzwierciedlanych w ewolucji systemu prawnego, widocznych także w praktycznym działaniu. Jest oczywiste, że warunki polityczne, społeczne, kulturalne i gospodarcze panujące w poszczególnych okresach historii kraju nie pozostają bez wpływu zarówno na podstawy prawne, jak i formy oraz zakres działalności archiwów, często niestety w przeszłości postrzeganych niemalże na marginesie funkcjonowania państwa. Zdefiniowanie funkcji archiwów oraz oszacowania nakładów na ich funkcjonowanie to zespół zadań niemożliwych jednak do uniknięcia w każdym z okresów historycznych. Punktem wyjścia do rozstrzygnięcia wiążących się z tym problemów z perspektywy organizacji państwowej, a także określania nakładów budżetowych, jest lokowanie danych instytucji w dziale jednostek organizacyjnych o pokrewnym charakterze. Nigdy nie było i nie jest bez znaczenia przyjęte dla archiwów miejsce, lub – używając bardziej precyzyjnego sformułowania – określenie ich podległości wybranemu resortowi. Niemniej stwierdzić można, że nie w każdym z okresów historycznych minionego stulecia w odniesieniu do materiałów archiwalnych i dokumentacji kierowano się zrozumieniem faktu, iż są one ważnymi instrumentami sprawowania władzy na terytorium państwowym, zawierają bowiem tytuły i wywody służące do ochrony prawnej państwa i jego obywateli, stanowiąc równocześnie istotną część dziedzictwa narodowego¹.

¹ W. Stępiak, *Sukcesja państw dotycząca archiwaliów*, Warszawa–Łódź 1989, s. 5.

Z tych powodów akty prawne dotyczące archiwów i archiwaliów w całości ustawodawstwa danego kraju zajmować powinny określoną a zarazem sobie właściwą pozycję.

Zakres i formy działalności archiwów oraz funkcje tych instytucji i ich zbiorów obejmują kilka dziedzin życia, wśród których nie zawsze były eksploatowane, wbrew przeważającym obecnie poglądom i praktyce, problemy ochrony dziedzictwa kulturowego². Nie inaczej było w momencie odrodzenia państwowości polskiej w roku 1918 i w latach następnych, gdy skumulowały się liczne problemy organizacji lub reorganizacji funkcjonowania form tej państwowości na obszarach podległych w przeszłości trzem państwom zaborczym. Czy jednak względy praktyczne, słowem – najpilniejsze potrzeby związane z dokumentowaniem praw, lecz także zobowiązań międzynarodowych państwa, określaniem wewnętrznych stosunków własnościowych, lub na przykład budowaniem własnego systemu zabezpieczeń socjalnych obywateli, roli w funkcjonowaniu administracji i życiu naukowym, wpłynęły w stopniu dominującym na zakres przyjętych regulacji w pierwszym po epoce rozbiorowej akcie prawnym dedykowanym archiwom? Sądzę, że na tak zadane pytanie należy udzielić jedynie częściowo pozytywnej odpowiedzi.

Ówczesni twórcy prawa archiwalnego nie widzieli dla archiwów miejsca w zakresie działania resortu odpowiedzialnego za ochronę, udostępnianie i wzbogacanie dziedzictwa kulturowego. Było to więc podejście nieco różniące się od naszych dzisiejszych poglądów i miejsca dziedziny archiwalnej w dziale administracji rządowej odpowiedzialnej za problemy kultury i dziedzictwa narodowego. Dla przedstawienia całości problematyki związanej z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem archiwalnym w Polsce w momencie odbudowy niepodległego bytu państwowego wskazane jest zwrócenie uwagi na działania władz polskich w okresie rządów Rady Regencyjnej w odniesieniu do całego dziedzictwa kultury. Jest to niezbędne dla wyjaśnienia przyczyny braku w późniejszym dekrete z 7 lutego 1919 r. zapisów dotyczących materiałów archiwalnych traktowanych jako element dziedzictwa kultury w ogóle. Sytuację tę może wyjaśniać fakt, że Rada Regencyjna w dniu 31 października 1918 r. przyjęła dekret o opiece nad zabytkami sztuki i kultury³. Ten akt prawny charakteryzuje się bardzo wysokim poziomem opracowania w oparciu o standardy mogące uchodzić za wzór rozwiązań dotyczących dziedzictwa kulturowego w skali międzynarodowej. Obrazuje to, jakie znaczenie do ochrony dziedzictwa przywiązy-

² *Cultural legislation. Why? How? What?*, report prepared by D. Mucica, Stage project, January 2003, Council of Europe, Cultural Policy and Action Department, s. 23–30.

³ Zob. *Dekret Rady Regencyjnej z 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z komentarzem, czyli eseje o prawie ochrony dziedzictwa kultury*, red. K. Zeidler, M. Marcinkowska, Gdańsk 2017, s. 15–263. Treść dekretu także w *Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł*, oprac. S. Sierpowski, D. Matelski, Poznań 1988, s. 21–30.

wano w tym momencie dziejowym Polski⁴. Wyrazem dużego znaczenia tego normatywu dla dziejów kultury polskiej stało się umieszczenie go w 2019 r. na liście krajowej Programu UNESCO „Pamięć Świata”, a tym samym zaliczenie do grona najdonioślejszych elementów dziedzictwa ludzkości⁵.

Dekret Rady Regencyjnej wprowadzał regulacje prawne utrzymywane w odniesieniu do materiałów archiwalnych w naszym kraju do roku 1983 (ustawa archiwalna), na mocy których ujmowane były one w ramach pojęcia „zabytki”. Artykuł 18 dekretu wśród zabytków ruchomych wymieniał dokumentalne dobra kultury gromadzone i przechowywane w archiwach i innych zbiorach, a odpowiadające zakresowi zainteresowań i działalności dziedziny archiwalnej. Były to monety, medale, pieczęcie, tłoki mennicze (punkt „d”) oraz druki, archiwalia, rękopisy zwykłe i ozdobne, oprawy ksiąg (punkt „e”). Brak dotąd w literaturze przedmiotu krytycznej analizy zapisów zawartych w tym dekrete dotyczących materiałów archiwalnych i archiwów. Nie jest też bliżej znana praktyka związana ze stosowaniem jego artykułów w funkcjonowaniu dziedziny archiwalnej w Polsce. Normatyw ten otwierał jednakże szereg możliwości konkretnych działań ochronnych. Jednym z najradykałniejszych narzędzi była na przykład regulacja prawna zawarta w art. 19, stwierdzająca, iż zabrania się wywozu z granic Państwa Polskiego zabytków ruchomych i ich części. W prawie archiwalnym z roku 1983, obowiązującym do dnia dzisiejszego, znajduje się tak samo kategorycznie sformułowany zakaz wywożenia z kraju materiałów archiwalnych. Wymieniać można kolejne artykuły mogące mieć zastosowanie w praktyce, jak np. prawo badania przez organy rządowe zabytków będących w posiadaniu osób fizycznych i prawnych (art. 6 i 8) czy zakaz niszczenia i stworzenie możliwości konfiskaty zagrożonych zbiorów prywatnych (art. 22). W art. 20 ówczesny ustawodawca zajął się problemami ochrony zabytków ruchomych będących w posiadaniu wszystkich istniejących instytucji, co zawarte zostało w następującym zapisie: „Zabytki ruchome, o ile są własnością kraju, miast, gmin administracyjnych lub wyznaniowych, parafii oraz instytucji społecznych, nie mogą być niszczone, usuwane, sprzedawane, zamieniane, przerabiane, odnawiane lub rekonstruowane bez uprzedniego pozwolenia odpowiedniej władzy konserwatorskiej; przewożenie wymienionych zabytków ruchomych na wystawy publiczne wymaga pozwolenia konserwatora, w którego okręgu znajduje się dany zabytek”⁶. Przepisy dekretu w imię dobra publicznego

⁴ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001, s. 342.

⁵ Prezentacja wyników programu: *Memory of the World. The Treasures that Record Our History from 1700 BC to the Present Day*, Paris 2012. Wyrazem zaangażowania Polski w realizację celów programu jest m.in. publikacja w polskiej, angielskiej i francuskiej wersji językowej: *Pamięć państw i narodów. Lista Światowa Programu UNESCO Pamięć Świata*, oprac. B. Berska, W. Stępnia, Warszawa 2011.

⁶ *Dekret Rady Regencyjnej z 1918 r. ...*, s. 144.

wprowadzały ograniczenia w swobodzie dysponowania własnością prywatną. W odniesieniu do dóbr kultury jest to problem wciąż aktualny⁷. Prawo do podejmowania działań na podstawie dekretu przysługiwało tylko urzędom konserwatorskim (art. 10). Oznaczało to, że ta płaszczyzna działalności archiwalnej znalazła się w zakresie kompetencji Ministerstwa Kultury i Sztuki, któremu podlegały urzędy konserwatorskie. Kolidowało to w pewnym zakresie z sytuacją prawną przygotowywaną, a następnie wprowadzoną w życie w odniesieniu do archiwów. Instytucja prawna archiwistów objazdowych, powoływanych w celu identyfikacji i ochrony elementów dziedzictwa archiwalnego proveniencji niepaństwowej⁸, tworzona była w analogicznych celach, jakie przyświecały urzędowi konserwatorskim. Po zlikwidowaniu w 1922 r. Ministerstwa Kultury i Sztuki jego kompetencje przejął Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zakres zadań państwa w odniesieniu do archiwów i urzędów konserwatorskich nie zmienił się, lecz archiwiści mieli z konserwatorami wspólnego szefa⁹.

W okresie funkcjonowania polskich władz Królestwa Polskiego prace nad normatywem dotyczącym bezpośrednio i wyłącznie archiwów i archiwaliów zostały podjęte w roku 1917¹⁰. Uczestniczyli w nich najwybitniejsi przedstawiciele świata nauki, przede wszystkim archiwiści, historycy i prawnicy wchodzący na pierwszym etapie prac w skład Komisji Archiwalnej Tymczasowej Rady Stanu, kierowanej przez Marcelę Handelsmana¹¹, współpracującego z m.in. Stanisławem Kutrzebą, Władysławem Semkowiczem, Stefanem Ehrenkreutzem czy też Antonim Rybarskim oraz krytycznym wobec tych działań Teodorem Wierzbowskim. Autorem projektu przyszłego normatywu, który na kilkadziesiąt lat określił podstawy prawne funkcjonowania dziedziny archiwal-

⁷ Zob. *Własność a dobra kultury*, red. G. Czubek, P. Kosiewski, Warszawa 2006.

⁸ Szerzej zob. S. Ehrenkreutz, *Archiwiści objazdowi czy konserwatorowie zabytków i kultury?*, „Archeion” 1927, t. 1, s. 145–151. Urzędnicy ci mieli szeroki zakres działalności, określony w regulaminie ustalonym przez Radę Archiwalną (*Regulaminy archiwalne*, „Teki Archiwalne” 1971, t. 13, s. 172–173). Ich uprawnienia pozwalały nawet na porządkowanie zbiorów oraz podejmowanie działań ochronnych, uzgodnionych z konserwatorami, a w odniesieniu do archiwów kościelnych biskupami diecezjalnymi. Postawę archiwistów i członków Rady Archiwalnej cechowała jednak dość daleko posunięta powściągliwość w ingerowaniu w sferę własności prywatnej. Żałować należy, że ograniczone środki finansowe nie pozwoliły w okresie międzywojennym na szersze rozwinięcie działalności tych urzędników i ich asystentów.

⁹ *Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach 1918–1989*, wybór A. Siciński, A.G. Dąbrowski, J. Gmurek, Warszawa 1998, s. 11, 61–62.

¹⁰ Omawia tę problematykę – z szerokim wykorzystaniem źródeł historycznych i wcześniejszych opracowań naukowych – prof. Irena Mamczak-Gadkowska w książce *Archiwa państwowe II Rzeczypospolitej*, Poznań 2006, s. 36–55. Zob. także M. Motas, *Powstanie polskiej państwowej służby archiwalnej przed odzyskaniem niepodległości*, „Archeion” 1969, t. 69, s. 39–56.

¹¹ Prof. Marcele Handelsman (1882–1945), z wykształcenia prawnik, poświęcił się całkowicie badaniom historycznym i problemom metodologii historii oraz archiwistyce.

nej w Polsce, był sam przewodniczący Komisji. Dokument ten uwzględniał w szerokim zakresie specyfikę dziedziny archiwalnej w momencie odzyskiwania niepodległości, w tym fakt, że w chwili wybuchu Wielkiej Wojny na ziemiach polskich działały archiwa historyczne. W zaborze rosyjskim były to: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Akt Dawnych i Archiwum Skarbowe w Warszawie oraz archiwum wileńskie, w zaborze pruskim archiwa w Poznaniu i Gdańsku¹², a w zaborze austriackim Krajowe Archiwa Aktów Grodzkich i Ziemskich w Krakowie i Lwowie oraz Archiwum Państwowe we Lwowie. Ich zbiory to niewątpliwie bardzo ważna część polskiego dziedzictwa archiwalnego. Oczywiście także znaczenie naukowe i praktyczne posiadały materiały archiwalne pozostające we władaniu władz samorządowych, przede wszystkim miejskich. W przypadku wielu miast mamy tu do czynienia z zasobem sięgającym czasów staropolskich, zawierającym wręcz podstawowe źródła do badań nad ustrojem i dziejami państwa. Zbiory te, nie będąc mieniem państwowym, traktowane być musiały w sposób odmienny od postępowania wobec archiwaliów państwowych. Równie, a nawet bardziej skomplikowane zadanie stawało przed twórcami przygotowywanego w latach 1917–1918 projektu polskiego prawa archiwalnego w odniesieniu do archiwów prywatnych rodów magnackich i szlacheckich, posiadających w kilku przypadkach równorzędne znaczenie w stosunku do zasobów archiwów państwowych¹³. Starano się, szanując zasadę poszanowania własności prywatnej, zapewnić ochronę tej części dziedzictwa narodowego, a także dostęp do niej w celach naukowych. Były to więc warunki skłaniające do poszukiwania modelu normatywu dającego władzom państwowym możliwość oddziaływania na cały zasób archiwalny, bez względu na przysługujące prawa własności do niego. Istnieć więc będzie w II Rzeczypospolitej Polskiej instytucja prawna nazwana po roku 1983 „narodowym zasobem archiwalnym”. Tym samym wypracowano rozwiązanie zgodne z zakresem i formami ochrony dziedzictwa kultury i sztuki przyjętymi w scharakteryzowanym powyżej dekrete z 31 października 1918 r.

Przygotowywany od roku 1917 projekt normatywu dotyczący dziedziny archiwalnej w postaci reskryptu Rady Regencyjnej O organizacji archiwów i opiece nad archiwaliami został podpisany 31 lipca 1918 r. Stało się tak po wprowadzeniu istotnych zmian w funkcjonowaniu władz Królestwa Polskiego, w okresie kiedy działał już Wydział Archiwów Państwowych kierowany przez

¹² Po utworzeniu Wolnego Miasta Gdańska Polska nie była w stanie wyegzekwować przysługujących jej praw do zasobów tego archiwum. Zob. C. Biernat, *Spór archiwalny polsko-gdańsko-niemiecki w okresie międzywojennym 1918–1939*, Warszawa 1969.

¹³ B. Smoleńska, T. Zielińska, *Archiwalia prywatne w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (Archiwalia magnackie)*, „Archeion” 1962, t. 38, s. 167–197. Ogólną charakterystykę archiwów tego rodzaju podaje A. Tomczak – zob. H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 301–306.

Stefana Ehrenkreutza w ramach Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zarówno pracownicy wydziału, jak i Rada Ministrów wnieśli swój wkład do ostatecznej wersji tego normatywu, któremu starano się nadać ramę ustawy¹⁴. W efekcie jednak władze uznały go za reskrypt, co w hierarchii aktów normatywnych oznaczało pozycję niższą niż ta, która stała się udziałem zabytków¹⁵. Sytuację tę zmieniono już po odzyskaniu niepodległości, gdy 7 lutego 1919 r. podpisany został, pokrywający się pod względem merytorycznym, nieco uaktualniony i przeredagowany w stosunku do reskryptu Rady Regencyjnej, Dekret o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami¹⁶. Na temat tego wydarzenia historycznego pojawiło się już sporo opracowań w literaturze archiwalnej¹⁷, dzięki czemu okoliczności historyczne jego powstania oraz rola w rozwoju archiwistyki polskiej są dobrze znane. Władze Rzeczypospolitej rozumiały, że jednym z warunków funkcjonowania niepodległego bytu państwowego jest organizacja archiwów i zapewnienie dostępu do dokumentów dotyczących nie tylko przeszłości, lecz także związanych z bieżącym funkcjonowaniem przejmowanej właśnie administracji, działalnością instytucji i organizacji życia publicznego, systemem finansowym, w tym ubezpieczeniami społecznymi, czy też obronnością.

Z tej perspektywy, wypowiadając się na temat funkcji archiwów w dwudziestoleciu międzywojennym, zwrócić należy jeszcze uwagę na palący problem rewindykacji zagrabionych i rozproszonych za granicą archiwaliów, którym poświęcono oddzielny rozdział dekretu z 1919 r. i które koncentrowały na sobie uwagę środowiska archiwistów przez cały okres międzywojenny. Także ważne interesy Polski łączące się z problematyką sukcesji mienia państwowego wymagały aktywności ze strony archiwów. Za ilustrację tego niech posłuży fragment sprawozdania Archiwum Państwowego w Poznaniu: „W latach 1920–1924 wykonało Archiwum Państwowe żmudną pracę dla Delegacji Polskiej w Komisji Odszkodowań w Paryżu na skutek interwencji delegata p. Józefa Bankiewicza, który przedkładał wykazy majątków przejętych po Niemcach, a przez tych

¹⁴ Szerzej zob. I. Mamczak-Gadkowska, *Archiwa państwowe...*, s. 42–50.

¹⁵ Stawiało to ten normatyw bliżej kategorii rozporządzeń niż ustaw. Wyższa ranga dekretu o zabytkach wskazuje przy tym na jego nadrzędność nad regulacją dotyczącą archiwaliów.

¹⁶ AAN, Zespół 2/3/0, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa 1918–1922 (1923), sygn. 36, k. 310–317. Faksymile tego dokumentu opublikowano w księdze jubileuszowej *Archiwa w Niepodległej. Stulecie archiwów państwowych 1919–2019*, red. E. Rosowska, Warszawa 2019, s. 98–105. Z treścią normatywu zapoznać się można także w publikacji *Dzieje archiwistyki polskiej...*, s. 31–40.

¹⁷ R. Galuba, *Archiwa państwowe w latach 1918–2011. Podstawy prawne działalności*, Poznań 2012, s. 33–95; T. Mencil, *Dekret o archiwach i opiece nad archiwaliami z 7 lutego 1919 r. na tle ówczesnego ustawodawstwa archiwalnego w Europie* [w:] *Sześćdziesiąt lat polskich archiwów państwowych. Materiały z sesji, Łódź 10 XI 1979 r.*, red. A. Tomczak, Warszawa 1981, s. 5–36; I. Mamczak-Gadkowska, *Archiwa państwowe...*, s. 56–64.

ostatnich przedstawione Komisji Odszkodowań, Archiwum zaś samo przeprowadzało badania, które z wymienionych obiektów były królewskimi przed rozbiorami, za te bowiem nie płaci Polska odszkodowań na podstawie traktatu wersalskiego. W ogólności Archiwum zbadało, że mniej więcej za 45% (tj. za 355 841 hektarów) ziemi i lasów, objętych po Niemcach w Wielkopolsce i na Pomorzu, jako za królewskimi, Państwo nasze nie ma obowiązku płacić odszkodowań. Cała praca objęła około 700 stron pisma maszynowego¹⁸. Prace tego rodzaju wykonywały także inne archiwa, przede wszystkim w Warszawie i Krakowie. W świetle powyższych faktów jakże słuszną jawi się opinia Antoniego Rybarskiego, iż nic bardziej niż dzieje archiwów nie jest związane z historią państwa i wszystkimi formami jego organizacji¹⁹. W przypadku Polski, ale i innych państw europejskich wybijających się po zakończeniu Wielkiej Wojny na niepodległość, wypełniać musiały więc archiwa ważne zadania.

Podołanie tym wszystkim wyzwaniom wymagało w trybie pilnym przejęcia i rozbudowania sieci archiwów oraz wprowadzenia systemu gwarantującego skuteczne zarządzanie nimi. Z tym łączyć się musiały sprawy wykwalifikowanych kadr oraz merytorycznych prac wewnętrznych, odpowiadających wymogom teorii i metodyki archiwalnej. Zaangażowanie się najwybitniejszych uczonych w dziedzinie nauk historycznych w rozwiązywanie problemów oraz bieżące funkcjonowanie archiwów i archiwistyki zapewniało już na początkowym etapie funkcjonowania polskiej służby archiwalnej wysoki, europejski wręcz poziom działalności merytorycznej.

Stworzenie systemu prawa archiwalnego w Rzeczypospolitej Polskiej zasadnie uznaje się za znaczący sukces środowisk naukowych, w tym archiwistów, oraz władz państwowych²⁰. Chcąc w syntetyczny sposób oddać charakter dekretu archiwalnego z 1919 r. i wyznaczonych w nim funkcji archiwów, stwierdzić wystarczy, iż w Polsce, w ramach głębokich przeobrażeń politycznych i ustrojowych trzech ostatnich dekad, nastąpił powrót do zasad, na których opierała się cała konstrukcja systemu prawa archiwalnego. Archiwa pod tym względem wyprzedzały przeobrażenia w innych dziedzinach życia, czego dowodem była i jest – obowiązująca do dzisiaj, po kilkudziesięciu nowelizacjach – ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach²¹. Dotyczy to w pierwszej kolejności instytucji narodowego zasobu archiwalnego,

¹⁸ *Sprawozdanie AP w Poznaniu*, „Archeion” 1928, t. 4, s. 159.

¹⁹ A. Rybarski, *Centralny zarząd archiwalny w odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej*, „Archeion” 1927, t. 1, s. 1–14.

²⁰ System ten nominalnie funkcjonował do roku 1951, kiedy to omawiany normatyw z 7 II 1919 r. zastąpił kolejny akt prawny: Dekret z dnia 29 III 1951 r. o archiwach państwowych. Tekst, pierwotnie opublikowany w Dz.U. (nr 19, poz. 149), dostępny jest także w publikacji *Dzieje archiwistyki polskiej...*, s. 117–118.

²¹ Treść tego aktu prawnego wraz z komentarzami w publikacji *Narodowy zasób archiwalny i archiwa. Komentarz*, oprac. M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, Warszawa 2016. Zob.

niemalże w takiej postaci, jak został on określony w dekreście z 1919 r. Świadczą o tym m.in. zapisy rozdziałów III i IV: „Opieka techniczna i naukowa nad archiwami i zbiorami należącymi do instytucji publicznych, miejskich, gminnych itp.” (rozdział III) oraz „Ratowanie zabytków archiwalnych od zagłady i udzielanie pomocy technicznej i naukowej osobom prywatnym” (rozdział IV). Zapisy dekretu, szanując prawo własności prywatnej, w wyważony sposób wkraczały w dziedzinę ochrony dobra publicznego i integralnego charakteru narodowego dziedzictwa kulturowego. Mimo tego początkowo nawiązujące do dekretu zapisy ustawy z 1983 r., szczególnie Rozdziału 4 „Niepaństwowy zasób archiwalny”, przyjęte zostały przez środowisko niezbyt przychylnie. Dla Archiwów Państwowych równoznaczne były one bowiem ze znacznym zawężeniem działalności i ograniczeniem zakresu przejmowanych do ich zbiorów archiwaliów. Dawano tym poglądom wyraz w publikacjach oraz w trakcie dyskusji na konferencjach i zjazdach archiwistów²². Problemy te wpływały nawet na atmosferę i przebieg I Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich w Przemyśle²³, co odnotowane zostało w aktach Służby Bezpieczeństwa PRL²⁴. Działo się tak mimo uznania za niemożliwe utrzymywania hegemonii państwa w zarządzaniu, gromadzeniu i udostępnianiu dziedzictwa archiwalnego w warunkach budowy podstaw społeczeństwa obywatelskiego²⁵.

Żałować należy, że dekret z 1919 r. nie wpłynął na przyjęte w Polsce od roku 1951, a utrwalone w ustawie z 1983 r., rozwiązania w zakresie zarządzania najważniejszą częścią państwowego zasobu archiwalnego wytwarzanego przez władze centralne, posiadające strategiczne znaczenie dla funkcjonowania kraju. Mówimy w tym przypadku o instytucji prawnej archiwów wydzielonych, których ilość obecnie i zakres działania wykrocza już daleko poza rozmiary tego zjawiska w okresie PRL. Przeczy to wielu elementarnym pryncypiom życia

też E. Leśniewska, *Droga do ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach*, „Archeion” 2014, t. 114, s. 25–44.

²² W. Horst, *Problemy archiwów organizacji politycznych, społecznych i zawodowych. Zasady gromadzenia, przechowywania i zabezpieczania zbiorów*, „Archiwista Polski” 2007, nr 1, s. 33–36.

²³ *Pamiętnik I Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich. Przemyśl, 27–29 sierpnia 1986 roku. Referaty i dyskusja. Cz. 1–2*, ref. nauk. A. Tomczak i in., Warszawa 1991.

²⁴ R. Leśkiewicz, *Sprawa obiektowa kryptonim „Debiut”. Pierwszy Powszechny Zjazd Archiwistów Polskich w Przemyśle (1986 r.) w zainteresowaniu Służby Bezpieczeństwa*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, t. 2, s. 335–345.

²⁵ Nie dostrzega się przy tym, że równoległe niemal z pracami legislacyjnymi dotyczącymi archiwów i archiwaliów przygotowywana była ustawa przywracająca w Polsce możliwość zakładania i funkcjonowania fundacji, zlikwidowanych w 1949 r. (Ustawa z dnia 6 IV 1984 r. o fundacjach, Dz.U. 1984, nr 21, poz. 97). Są one ważnym elementem funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego, podobnie jak stowarzyszenia i towarzystwa, którym z czasem także przywrócono swobodę działania (Ustawa z dnia 7 IV 1989 r., Dz.U. 1989, nr 20, poz. 104).

społeczeństwa demokratycznego i dzieje się wbrew współczesnym możliwościom technologicznym dostępu do informacji. Archiwa wyodrębnione przyjęte w PRL pod wpływem wzorów sowieckich były instytucjami nieznanymi w naszym kraju w okresie międzywojennym. Nie oznacza to oczywiście, że w ówczesnym systemie zarządzania przedpołem archiwalnym i w polityce gromadzenia zasobu nie uwzględniano specyfiki i znaczenia dokumentacji i materiałów archiwalnych wytwarzanych przez najwyższe urzędy, chroniące się obecnie przed pełnym dostępem badaczy i obywateli za zasłoną przepisów obecnej ustawy archiwalnej. Uniknięcie takich sytuacji było możliwe przed II wojną światową dzięki obszernym przepisom dekretu z 1919 r. dotyczącym Rady Archiwalnej. Jej funkcjonowanie w tamtym okresie w niczym prawie nie przypomina aktywności tego ciała obecnie. Bardzo szeroki zakres kompetencji, obejmujący wszystkie problemy funkcjonowania dziedziny archiwalnej, a także jej usytuowanie jako organ doradczy Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz skład – obok dyrektorów archiwów państwowych i grupy ekspertów – uczonych przedstawiciele wszystkich ministerstw – powodował, iż podejmowane decyzje dotyczyły całokształtu problematyki archiwalnej w kraju, dając podstawy Radzie Ministrów do wydawania rozporządzeń²⁶. Rada zwoływana była do roku 1928²⁷, lecz wypracowane do tego czasu mechanizmy współdziałania służby archiwalnej z wszystkimi wytwórcami dokumentacji pozwalały na rozwój dziedziny archiwalnej, w tym wprowadzenie nowoczesnego, w generalnych założeniach obowiązującego do dnia dzisiejszego, systemu zarządzania dokumentacją²⁸.

Znana jest problematyka funkcji naukowych archiwów w II Rzeczypospolitej, której ostatnio w ramach dyskusji na temat obecnych form i zakresu działalności archiwalnej poświęca się coraz więcej uwagi²⁹. Wkład archiwów w rozwój naukowy nie był wtedy ograniczany do przygotowywania wydawnictw, przede wszystkim źródłowych. Całokształt prac merytorycznych archiwistów, głównie metody gromadzenia zasobu i jego opracowania, traktowany był jako działalność naukowa. To powód, dla którego kandydaci do pracy w archiwach spełniać musieli bardzo wysokie wymagania, wykazując się szeroką wiedzą, doświadczeniem zawodowym oraz predyspozycjami do pracy naukowej³⁰.

²⁶ R. Piechota, B. Jagiełło, M. Motas, *Pierwsze protokoły Rady Archiwalnej (1918–1922)*, „Teki Archiwalne” 1971, t. 13, s. 103–193. Dalsze materiały, pozostałości źródłowe tego ciała, publikowane były na łamach „Archeionu”.

²⁷ Problemy finansowe uniemożliwiały władzom zapewnienie warunków do funkcjonowania tego organu.

²⁸ S. Stosyk, *Przepisy kancelaryjne dla urzędów administracji publicznej w teorii i praktyce*, Warszawa 1934.

²⁹ Zob. W. Chorążyczewski, *Polska myśl archiwalna okresu międzywojennego w powszechnym dyskursie archiwistycznym* [w:] *Archiwa w Niepodległej...*, s. 37–58.

³⁰ I. Mamczak-Gadkowska, *Archiwa państwowe...*, s. 121–164, 341–385.

Funkcjonował więc system, w ramach którego godzono wymogi naukowego poziomu prac merytorycznych archiwów z ich rolą jako urzędów wiary publicznej.

Szereg innych funkcji archiwów związanych z dekretem z 1919 r. zasługiwałyby jeszcze na bardziej wnikliwą prezentację, uwzględniającą ich znaczenie dla funkcjonowania dziedziny archiwalnej w Polsce w warunkach dzisiejszych. O ile jednak dotąd wskazywać mogliśmy na ponadczasowe znaczenie zapisów tego normatywu i prowadzonej na ich podstawie działalności, to w przypadku ówczesnej polityki udostępniania dziedzictwa archiwalnego mówić wypada o podstawach prawnych i zasadach działania, które utraciły swe znaczenie, a w dodatku przez dziesięciolecia raczej negatywnie wpływały na funkcjonowanie całej dziedziny archiwalnej. Nie była to jednak sytuacja i praktyka odbiegająca od przyjętych w Europie zasad działania w zakresie udostępniania zbiorów. Dekret lutowy zawiera lakoniczny zapis art. 11 mówiący o współdziałaniu archiwów w pracy naukowej na drodze udostępniania archiwaliów drogą ich publikacji oraz dopuszczania do korzystania z archiwów przez osoby prywatne i urzędowe oraz tzw. ciała naukowe. Sposób tego korzystania określić miał w przyszłości Minister Wyznań i Oświecenia Publicznego. Doszło do tego w roku 1928, wraz z uzupełnieniami z roku 1935 w postaci stosownego rozporządzenia³¹. Wcześniej w tym zakresie archiwa i ich użytkownicy kierowali się regulaminami opracowanymi przez Radę Archiwalną³², które niemalże w całości zostały włączone do wymienionych powyżej rozporządzeń. Wszystkie te normatywy zmierzały do maksymalnego ograniczenia dostępu obywateli własnego państwa i cudzoziemców do zbiorów archiwów. Jedynie wybitni uczeni mogli się cieszyć swobodą dostępu, podobnie jak i przedstawiciele urzędów państwowych (pod warunkiem, co uznać należy za słuszne, że posiadają odpowiednie kwalifikacje, by czytać i rozumieć treść dokumentów). Pozostali kandydaci na użytkowników podlegali złożonej procedurze i ograniczeniom. Zawężano możliwość korzystania z akt i dotyczących ich pomocy ściśle do zgłoszonego i zaaprobowanego tematu badań. Sprawdzano notatki wykonywane na podstawie zbiorów archiwalnych. Udostępniano je po 50 latach od momentu wytworzenia, jeżeli ich twórca na to pozwalał. Akta mające z kolei mniej niż 50 lat mogły być dostępne dopiero po uzyskaniu zgody samego ministra. Na szczęście nie oznaczało to dążenia do znaczącego odcięcia całego społeczeństwa od zbiorów i działalności archiwów. Przedstawiony powyżej stan rzeczy w pewnym stopniu łagodziła aktywność popularyzacyjna, w tym organizacja wystaw w kraju i za granicą, pokazów oraz przyjmowanie w archiwach zorganizowanych grup studentów czy

³¹ *Rozporządzenie MWRiOP z dnia 16 maja 1928 r. Przepisy archiwalne. Korzystanie z Archiwów Państwowych [w:] Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł...*, s. 47–53, oraz kolejne z 10 stycznia 1935 r. (*ibidem*, s. 80–81).

³² *Regulaminy archiwalne...*, s. 176–181.

uczniów³³. W sumie jednak w dziedzinie udostępniania zbiorów dużych sukcesów nie odnoszono. Warto dodać, że do momentu wprowadzenia w życie Zarządzenia nr 4 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z 1 lutego 2013 r. w sprawie organizacji udostępniania materiałów archiwalnych, w praktyce polskich archiwów pokutowały wywodzące się jeszcze z normatywu z 1928 r. liczne wymogi i ograniczenia w dostępie do zbiorów, sprzeczne nawet z ustawą archiwalną z 14 lipca 1983 r.³⁴ Ponieważ także warunki panujące w pracowniach naukowych odbiegały od współczesnych standardów, został wdrożony – traktowany jako priorytet Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych – program modernizacji czytelnii, finansowany ze specjalnie przeznaczonych na to środków. Wprowadzanie zmodernizowanych zasad dostępności do przebogatych zbiorów polskich archiwów państwowych jest na bieżąco monitorowane. Archiwa, które uczyniły to w sposób wadliwy, zostały zobowiązane do skorygowania regulaminów i praktyki udostępniania. Należyta wagę przywiązuje się także do podnoszenia kompetencji pracowników obsługujących czytelnie i promowania postaw przyjaznych wobec oczekiwania użytkowników.

Ogólny jednak bilans działalności archiwów polskich w okresie międzywojennym należy ocenić pozytywnie. Uświadomić sobie powinniśmy, że były to nieliczne instytucje zatrudniające w sumie mniej pracowników niż niejedno z dzisiejszych naszych archiwów państwowych. Stan ten kontrastował z rozmiarami terytorium państwowego i liczebnością obywateli. Nękały archiwa i archiwistów dotkliwie niedobory finansowe, a warunki lokalowe, w jakich przychodziło im pracować i dbać o powierzone im pieczy zbiory, były w wielu przypadkach wręcz katastrofalne³⁵. Tym bardziej więc zachować powinniśmy we wdzięcznej pamięci skalę ówczesnych dokonań, które do dnia dzisiejszego są w wielu przypadkach podstawą naszej merytorycznej aktywności.

³³ Zob. I. Mamczak-Gadkowska, *Archiwa państwowe...*, s. 335–340.

³⁴ Szerzej o tym D. Grot, *Ku przeszłości otwartej. Dostępność archiwów państwowych w Polsce w latach 1918–2014*, Warszawa 2015, s. 123–261.

³⁵ Aktem desperacji środowiska archiwistów było przygotowanie i opublikowanie specjalnego raportu na ten temat – zob. *Archiwa polskie zagrożone*, Warszawa 1938.

Rafał Leśkiewicz

Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie

Ewolucja funkcji Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Tematem artykułu jest omówienie procesu ewolucji funkcji Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. Niniejszy tekst ma w pewnym sensie wymiar subiektywnego podsumowania, bowiem w zasadzie od początku mojej drogi zawodowej pracowałem w różnych strukturach pionu archiwalnego IPN, a od 2007 r. do końca maja 2016 r. byłem odpowiedzialny za Archiwum najpierw jako wiceszef, a następnie szef tej struktury organizacyjnej. Zatem z jednej strony opisany został proces zmian, jakie zachodziły w pojmowaniu i wypełnianiu podstawowych funkcji Archiwum w okresie mojej pracy w tym pionie, z drugiej zaś strony proces ten został zaprezentowany z perspektywy użytkownika Archiwum.

W swoim opracowaniu koncentruję się na omówieniu charakterystyki Archiwum IPN w latach 2000–2020 oraz przedstawiam każdą z trzech jego funkcji: administracyjną, naukową i edukacyjną.

Wielokrotnie w literaturze podkreślano, że powołanie IPN, a co za tym idzie jego „serca” w postaci Archiwum (w latach 2000–2016 funkcjonującego pod nazwą Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów) było działaniem bez precedensu, jeśli chodzi o tempo organizacji instytucji przechowującej archiwalia¹. Gdy do tego dodamy emocje polityczne, których wpływ miał niebagatelne znaczenie dla procesu budowy struktur Archiwum, okaże się, że trudno będzie znaleźć podobną instytucję w Europie. Choć oczywiście można próbować stosowania paralelnych porównań w kontekście instytucji powołanych do przechowywania i udostępniania archiwaliów dawnych służb specjalnych bloku komunistycznego,

¹ Szerzej na temat Archiwum IPN, jego organizacji i funkcjonowania zob. *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans 15 lat działalności archiwalnej Instytutu Pamięci Narodowej*, red. J. Bednarek, R. Leśkiewicz, P. Perzyna, Łódź–Warszawa 2018.

które w różnym czasie powstawały w Niemczech, Czechach, na Słowacji, Węgrzech, w Bułgarii, Rumunii, a także na Ukrainie czy też Litwie².

Koncentrując się na prezentacji problematyki ewolucji funkcji Archiwum IPN, na wstępie wypada choćby w kilku zdaniach przypomnieć zasadnicze pojęcia związane z funkcjami archiwów. Generalnie, można wyróżnić dwie zasadnicze typologie funkcji archiwów znane w polskiej nauce archiwalnej³.

Ta, która uchodzi za najbardziej powszechną i czytelną, dotyczy podstawowych procesów, jakie zachodzą w archiwach, a mianowicie: gromadzenia, przechowywania, opracowywania i udostępniania zasobu archiwalnego⁴. Zatem w tym rozumieniu funkcji archiwów są one wyodrębnione ze względu na czynności wykonywane przez archiwistów. Warto przy okazji podkreślić, że w ramach wymienionych funkcji można wydzielić dodatkowe podkategorie, tj. w przypadku gromadzenia – kształtowanie i rozmieszczenie archiwaliów, przechowywania – konserwację, opracowania – porządkowanie i opis, a przy okazji udostępniania – powiązane z tą funkcją działania o charakterze informacyjnym, wydawniczym czy też popularyzatorskim.

Z kolei w klasycznym już podręczniku *Archiwistyka* z 1989 r. prof. Bohdan Ryszewski zwraca uwagę na fakt, że na kształt sieci archiwalnej podstawowy wpływ mają dwie funkcje archiwów, a mianowicie funkcja administracyjna i naukowa⁵ – czyli te, które zostały wyodrębnione ze względu na cel, dla którego archiwa zostały powołane, i ze względu na rolę, jaką sprawują w społeczeństwie. Charakteryzując tę typologię, należy zauważyć, że funkcja administracyjna to wprost „zarządzanie, administrowanie zasobem archiwalnym na terenie państwa, we współpracy z administracją (ogólną) państwa, a więc dostosowywanie sieci do podziałów administracyjnych. Czyli generalnie mówimy o związku sieci z administracją”⁶. Poszerzając tę definicję można wskazać, że oprócz funkcjonowania archiwów np. w ramach sieci, odpowiadającej zakresowi podziału administracyjnego, są one również urzędami realizującymi dla tej administracji (urzędów, instytucji i osób fizycznych) określone zadania, polegające m.in. na dostarczaniu dokumentów, które są następnie

² Więcej o historii instytucji archiwalnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej zob. *Handbook of the European Network of Official Authorities in Charge of the Secret-Police Files*, red. R. Leśkiewicz, P. Żáček, Prague 2013; *Dokumenty komunistycznych specyżub u Jewropi: putiwnyk mereżuju archiwu*, red. R. Leśkiewicz, P. Żáček, Lwiv 2016.

³ Szerzej zob. A. Rosa, *Funkcja edukacyjna archiwów*, Warszawa 2012.

⁴ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 523.

⁵ *Ibidem*, s. 26. Rozwinięcie tej tezy znalazło się w tekście B. Ryszewskiego, a mianowicie: *Teoretyczne podstawy działalności archiwów* [w:] *Archiwa w nowoczesnym społeczeństwie. Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich, Olsztyn, 6–8 września 2007 r.*, red. J. Poraziński, K. Strykowski, Warszawa 2008, s. 21.

⁶ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka...*, s. 26.

wykorzystywane w ramach toczących się postępowań administracyjnych, sądowych i innych⁷.

Drużga z wymienianych przez prof. Ryszewskiego funkcji archiwów – funkcja naukowa – zobowiązuje je i pracujących w niej archiwistów do dbania o jednolitość i ciągłość zasobu. Zasób ten stanowi bowiem podstawowe źródło do prowadzenia badań naukowych. Tym samym – jak słusznie zauważono – sieć archiwalna powinna nawiązywać do dawnych podziałów administracyjnych. Profesor Ryszewski zwrócił uwagę na jeszcze jeden istotny fakt, a mianowicie, że „potrzeby badań naukowych wymagają, aby zasoby były jak najbardziej stabilne, bo od tego zależy funkcjonowanie informacji archiwalnej. A zatem obok zasady proveniencji i pertynencji wprowadzona została w archiwistyce zasada historycznie ukształtowanego zasobu”⁸. Warto zauważyć, że w rozwoju myśli archiwalnej rozwinięcie tej tezy znalazło wyraz w kolejnej zasadzie, ogłoszonej przez autora kilka lat później, przy okazji publikacji *Problemy komputeryzacji archiwów*, a mianowicie zasadzie strukturalnej nakazującej poszanowanie i rekonstrukcję całej struktury zasobu archiwalnego, ze wszystkimi jej elementami⁹.

Przechodząc zatem do charakterystyki funkcji naukowej archiwów – należy pod tym rozumieć „zespół zadań pełnionych przez archiwa na rzecz nauki: informowanie środowisk naukowych o zawartości i wartości archiwaliów, publikowanie i w ogóle powielanie i rozpowszechnianie tekstów źródłowych, prowadzenie badań naukowych na podstawie własnego zasobu i rozpowszechnianie ich wyników w formie publikacji lub konferencji”¹⁰. Szczególnie istotne jest podkreślenie, że funkcja naukowa jest ściśle powiązana z badaniami nad zasobem archiwalnym i jego strukturą, a co za tym idzie również ze wsparciem procesu udostępniania archiwaliów dla badaczy poprzez opracowywanie i udostępnianie im pomocy archiwalnych.

Z kolei trzecią z funkcji archiwów – funkcję edukacyjną – należy rozumieć jako „zespół zadań stojących przed placówkami archiwalnymi, mających na celu podniesienie poziomu wiadomości, umiejętności i postaw społeczeństwa za pośrednictwem określonych działań edukacyjnych”¹¹.

Funkcja ta opisana została w sposób szczegółowy przez dr Agnieszkę Rosę. Zwróciła ona przy tej okazji uwagę na odbiorców aktywności archiwów poprzez realizowane działania edukacyjne. Są to bowiem działania o wymiarze bardzo

⁷ A. Rosa, *Funkcja edukacyjna...*, s. 37.

⁸ Zob. H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka...*, s. 26. W przypadku IPN o stosowaniu zasady proveniencji i pertynencji zob. R. Leśkiewicz, *Zasady proveniencji i pertynencji terytorialnej w archiwach Instytutu Pamięci Narodowej na przykładzie Oddziału IPN w Poznaniu* [w:] *W kręgu „teczek”. Z badań nad zasobem i funkcjami archiwum Instytutu Pamięci Narodowej*, red. J. Bednarek, P. Perzyna, Łódź–Toruń 2006, s. 45–61.

⁹ B. Ryszewski, *Problemy komputeryzacji archiwów*, Toruń 1994, s. 26.

¹⁰ A. Rosa, *Funkcja edukacyjna...*, s. 37.

¹¹ *Ibidem*, s. 34.

szerokim, wręcz wszechstronnym, których zasadniczym celem jest oddziaływanie archiwów na całe społeczeństwo. Idąc dalej, archiwa mają w tej funkcji na celu pobudzanie świadomości historycznej – wpisują się tym samym w realizowaną i coraz powszechniej komunikowaną sferę polityki historycznej państwa.

Zwróć uwagę na jeden niezwykle istotny element łączący funkcję naukową i edukacyjną archiwów. Obie są od siebie ściśle zależne, bowiem bez odpowiedniej i dojrzałej edukacji archiwa nie będą mogły realizować swojej funkcji naukowej. Jest to szczególnie ważne w przypadku kierowania oferty edukacyjnej do ludzi młodych, którzy w przyszłości zajmą się prowadzeniem badań naukowych. Z drugiej jednak strony sama edukacja to zbyt mało, by zachęcać do korzystania z archiwów. Trzeba bowiem ustawicznie i w przemyślany sposób pracować, przede wszystkim w ramach badań nad zasobem archiwalnym, publikować pomoce archiwalne i możliwie szeroko je publicznie udostępnić¹².

Przechodząc do omówienia ewolucji funkcji Archiwum IPN, warto już na wstępie zaznaczyć, że struktura ta nie jest samodzielny i wyodrębnionym bytem, nie tworzy też samodzielnej sieci archiwalnej. Pion archiwalny IPN jest jednym z elementów składowych Instytutu, niezwykle istotnym, niemniej nie jedynym. W pierwszym okresie funkcjonowania tej instytucji, do marca 2007 r., był to jeden z trzech pionów merytorycznych (obok Głównej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu i Biura Edukacji Publicznej)¹³, potem – do 2016 r. – był jednym z czterech pionów (w 2007 r. w skład Instytutu weszło Biuro Lustracyjne¹⁴), a od 2016 r. jest jednym z siedmiu biur merytorycznych (obok Archiwum są to: Główna Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Biuro Lustracyjne, oprócz tego doszło do podziału Biura Edukacji Publicznej na Biuro Edukacji Narodowej i Biuro Badań Historycznych, ponadto pojawiło się Biuro Poszukiwań i Identyfikacji oraz Biuro Upamiętniania Walk i Męczeństwa)¹⁵.

W procesie ewolucji funkcji Archiwum IPN można bez wątplenia wyróżnić kilka etapów, mających zasadniczy wpływ na kierunkowe zmiany, jakie zaszły w kontekście rozpatrywanej w tekście problematyki. Już na wstępie należy zwrócić uwagę, że ze względu na opisaną w ustawie właściwość merytoryczną Archiwum IPN zostało włoczone w ramy formalne archiwum wyodrębnionego¹⁶. Znaleźć się w nim miały tylko wybrane kategorie archiwaliów, opisane w art. 25 ustawy o IPN.

¹² Szerzej zob. R. Leśkiewicz, *Online czy offline? Problemy udostępniania zasobu w archiwalnych systemach informacyjnych* [w:] *Komputeryzacja i digitalizacja w archiwach*, red. R. Leśkiewicz, A. Żeglińska, Warszawa 2016 („Symposia Archivistica”, t. II), s. 81–92.

¹³ Art. 18 ustawy z dnia 18 XII 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz.U. 1998, nr 155, poz. 1016 z późn. zm.).

¹⁴ Art. 18 nowelizacji ustawy o IPN z 2007 r. (Dz.U. 2007, nr 63, poz. 424).

¹⁵ Art. 18 nowelizacji ustawy o IPN z 2016 r. (Dz.U. 2016, poz. 152).

¹⁶ Art. 19 ustawy z dnia 14 VII 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach – z późniejszymi zmianami (Dz.U. 2020, poz. 164).

Zasadniczo do Archiwum Instytutu miały trafić akta wytworzone przez organy bezpieczeństwa państwa komunistycznego, jak również materiały dokumentujące działalność aparatów bezpieczeństwa III Rzeszy Niemieckiej i Związku Sowieckiego. Dodatkowo ustawodawca określił, że swoje miejsce w IPN znajdą również akta sądów i prokuratur cywilnych i wojskowych, a także akta penitencjarne wytworzone i zgromadzone w związku z działalnością państwa komunistycznego, ukierunkowaną na stosowanie represji wobec wszelkich przejawów oporu wobec ówczesnej władzy.

Artykuł 29 ustawy stanowił z kolei, że „w zakresie działalności archiwalnej Instytut Pamięci gromadzi, przechowuje, opracowuje i udostępnia dokumenty zbrodni, ukazujące fakty i okoliczności dotyczące losów Narodu Polskiego w latach 1939–1989 oraz informujące o poniesionych ofiarach i wyrządzonych szkodach”¹⁷.

Z uwagi zatem na specyfikę procesu gromadzenia archiwaliów, w zasobie IPN znalazły się akta o różnej proveniencji. Ponadto w znacznej ilości trafiły tu materiały wcześniej zarchiwizowane w innych archiwach, często też spośród wyodrębnionych lub scalonych zespołów archiwalnych włączano do zasobu IPN tylko część dokumentacji, tej, która wchodziła w zakres ustawowego zainteresowania Instytutu.

Finalnie w zasobie IPN znalazły się zarówno zespoły, jak i zbiory archiwalne, kolekcje i spuścizny, a także archiwa historyczne – jak chociażby w przypadku materiałów wytworzonych i następnie zarchiwizowanych przez Główną Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, poprzedniczkę Głównej Komisji Ścigania, która w różnych mutacjach formalnie funkcjonowała od 1945 r.¹⁸

Ciekawa sytuacja dotyczyła najważniejszych z punktu widzenia archiwalnego elementów zasobu, a mianowicie zespołów archiwalnych. Znalazły się tu bowiem zarówno zespoły proste, jak i złożone, szczątkowe i fragmentaryczne, otwarte i zamknięte. Oczywiście występowanie tylu typów zespołów archiwalnych w jednym archiwum nie jest niczym szczególnym, niemniej jednak w przypadku IPN różnica polegała na tym, że w znacznej mierze o fakcie przynależności do danego typu zespołu decydowało to, w jakim zakresie wybrane archiwalia zostały do zasobu IPN włączone ze względu na zastosowane kryterium wartości informacyjnej, wynikającej wprost ze zdefiniowanego obowiązku ustawowego. Zatem niezwykle częstym są przypadki podziału zespołów, których fragmenty są zarchiwizowane w wielu różnych archiwach. Taki sposób

¹⁷ Zob. art. 29 ustawy z dnia 18 XII 1998 r. (Dz.U. 1998, nr 155, poz. 1016).

¹⁸ Zob. Ł. Jasiński, *Sprawiedliwość i polityka. Działalność Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich/Hitlerowskich w Polsce 1945–1989*, Gdańsk–Warszawa 2018. Na temat kolekcji i archiwów prywatnych zob. R. Leśkiewicz, *Archiwa i kolekcje prywatne w zasobie Instytutu Pamięci Narodowej*, „Archeion” 2018, t. 119, s. 201–216.

kształtowania zasobu archiwalnego Instytutu, którego kulminacja miała miejsce w latach 2001–2005, zdeterminował późniejsze prace nad wykonywaniem funkcji naukowej Archiwum IPN¹⁹. Innymi słowy, w procesie kształtowania zasobu archiwalnego w zasadzie nie było możliwości zastosowania w pełni zasad proveniencji i pertynencji terytorialnej²⁰. Ten stan rzeczy powodował stawianie licznych zarzutów wobec archiwistów IPN przede wszystkim przez grono archiwistów z archiwów państwowych²¹.

Z chwilą utworzenia Instytutu jego podział administracyjny został dostosowany do administracji sądowej ze względu na funkcjonującą w ramach IPN Główną Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu²². Tym samym, poza centralą, oddziały IPN powstały w miastach będących siedzibami sądów apelacyjnych²³. Dodatkowo w ramach poszczególnych oddziałów wyznaczonych granicami apelacji w przypadku niektórych oddziałów powołane zostały delegatury, w których znalazły swoje miejsce także komórki archiwalne przechowujące zasób²⁴. Warto podkreślić, że taki porządek administracyjny, zapewne uzasadniony w sprawach ścigania zbrodni komunistycznych i nazi-

¹⁹ O problematyce gromadzenia archiwaliów, szczególnie w pierwszym okresie, pisano wielokrotnie. Dla przykładu warto podać artykuł Janusza Kuligowskiego, *Gromadzenie zasobu archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej w latach 2000–2005* [w:] *W kręgu „teczek”...*, s. 17–28. O praktycznych aspektach gromadzenia archiwaliów przez IPN pisała obszernie T. Gallewicz-Dołowa, *Gromadzenie zasobu archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej – ustawa a praktyka* [w:] *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans...*, s. 139–157.

²⁰ Szerzej zob. R. Leśkiewicz, *Zasady proveniencji i pertynencji terytorialnej...*, s. 61. Autor zauważył m.in., że „w niektórych przypadkach dochodzi do naruszania zarówno zasady pertynencji terytorialnej, jak i proveniencji. Nie jest to wynik złej woli, czy tym bardziej niewiedzy archiwistów, a specyfiki działalności instytucji wynikającej z przyznanych jej kompetencji i obowiązków społecznych” (*ibidem*).

²¹ Negatywnych uwag i komentarzy wygłaszanych publicznie było wiele. Wystarczy wspomnieć rozmowę red. Krzysztofa Burnetki ze Zbigniewem Pustułą ze Stowarzyszenia Archiwistów Polskich: *Archiwa skażone grzechem*, „Polityka” 2007, nr 23, s. 40–42. Z kolei podczas konferencji naukowej zorganizowanej w grudniu 2010 r. przez łódzki oddział IPN oraz Uniwersytet Łódzki była naczelną dyrektorką archiwów państwowych dr hab. Daria Lipińska-Nałęcz przedstawiła wspólnie z dr. Andrzejem Biernatem wystąpienie pt. *Metodyka badań archiwalnych*, wskazując na – ich zdaniem – liczne błędy i odstępstwa od metodyki archiwalnej. Później wystąpienie to zostało opublikowane w nieco zmienionej formie i pod nowym tytułem: *Użytkownik w IPN. Metodyka gromadzenia i opracowania zasobów a problemy udostępniania* [w:] *Bez taryfy ulgowej. Dorobek naukowy i edukacyjny Instytutu Pamięci Narodowej 2000–2010*, red. A. Czyżewski i in., Łódź 2012.

²² Art. 17 ustawy z dnia 18 XII 1998 r. (Dz.U. 1998, nr 155, poz. 1016).

²³ Zob. dla przykładu, istotne z punktu widzenia organizacji oddziałów IPN w pierwszym okresie, Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 18 V 2001 r. w sprawie utworzenia sądów apelacyjnych, sądów okręgowych i sądów rejonowych oraz ustalenia ich siedzib i obszarów właściwości (Dz.U. 2001, nr 64, poz. 654).

²⁴ Zarządzenie nr 3/01 Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu z dnia 15 III 2001 r. w sprawie utworzenia delegatur Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

stowskich przeciwko narodowi polskiemu, ludobójstwa czy zbrodni wojennych, miał sens, zaś w przypadku archiwum nie miał jakichkolwiek podstaw merytorycznych.

Oprócz tego warto zauważyć, że kiedy w 2005 r. utworzono Sąd Apelacyjny w Szczecinie, wówczas niejako automatycznie powołano oddział IPN w tym mieście²⁵. Spowodowało to powstanie swego rodzaju chaosu w Archiwum, bowiem archiwalia wytworzone na terenie wchodzącym w skład Apelacji Szczecińskiej, a zgromadzone przez oddziały Instytutu w Gdańsku i Poznaniu, musiały zostać przekazane właśnie do tego nowego oddziału. Tym samym dopiero co zakończony proces gromadzenia materiałów archiwalnych musiał być przeprowadzony od początku.

Ewolucja funkcji administracyjnej Archiwum IPN dotyczy przede wszystkim zwiększających się stale oczekiwań wobec Instytutu ze strony otoczenia zewnętrznego. Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów oraz jego struktury terenowe (obecnie, po zmianie ustawy o IPN w 2016 r. – Archiwum) – jak każde archiwum – zobowiązane jest do dostarczania dowodów w toczących się postępowaniach urzędowych. W przypadku tej instytucji katalog specyficznych obowiązków w tym zakresie, zapisanych w ustawach, zwiększał się w ciągu ostatnich 20 lat.

Dokumenty udostępniano od samego początku w ramach realizacji zadań opisanych w ustawie o IPN m.in. na potrzeby postępowań administracyjnych prowadzonych w zakresie opisanym przez ustawę. Dodatkowo udostępniano akta w trybie innych ustaw, w tym m.in. kodeksu karnego²⁶, ustawy o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego²⁷, ustawy o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego²⁸, czy też ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń

Utworzono wówczas delegatury w następujących miastach: Bydgoszcz, Gorzów Wielkopolski, Kielce, Koszalin, Olsztyn, Opole, Radom, Szczecin.

²⁵ Sąd Apelacyjny w Szczecinie utworzono z dniem 1 I 2005 r. Zob. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 17 XII 2003 r. w sprawie utworzenia Sądu Apelacyjnego w Szczecinie oraz zmiany rozporządzenia w sprawie sądów apelacyjnych, sądów okręgowych i sądów rejonowych oraz ustalenia ich siedzib i obszarów właściwości (Dz.U. 2003, nr 220, poz. 2187).

²⁶ K.k. z dnia 6 VI 1997 r. (Dz.U. 1997, nr 88, poz. 553 z późn. zm.).

²⁷ Ustawa z dnia 24 I 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego (Dz.U. 1991, nr 17, poz. 75). Zob. także Zarządzenie nr 11/00 Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu z dnia 27 XI 2000 r. w sprawie regulaminu rozpatrywania wniosków, o których mowa w art. 8 ust. 2 ustawy z dnia 24 I 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego.

²⁸ Ustawa z dnia 23 II 1991 r. o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego (Dz.U. 1991, nr 34, poz. 149).

Spółecznych²⁹. Przełomem okazało się wejście w życie ustawy z 23 stycznia 2009 r. o zmianie ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym żołnierzy zawodowych oraz ich rodzin oraz ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym funkcjonariuszy Policji, Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Agencji Wywiadu, Służby Kontrwywiadu Wojskowego, Służby Wywiadu Wojskowego, Centralnego Biura Antykorupcyjnego, Straży Granicznej, Biura Ochrony Rządu, Państwowej Straży Pożarnej i Służby Więziennej oraz ich rodzin, eufemistycznie określanej ustawą „dezubekizacyjną”, która nałożyła na Archiwum Instytutu obowiązek wydawania informacji o przebiegu służby w organach bezpieczeństwa państwa³⁰. W zasadzie ten sam mechanizm sankcjonowała kolejna nowelizacja wspomnianej powyżej ustawy z 16 grudnia 2016 r.³¹

W kontekście rozpatrywanej funkcji administracyjnej bardzo istotna była nowelizacja ustawy o orderach i odznaczeniach w zakresie ustanowienia nowego odznaczenia – Krzyża Wolności i Solidarności³², a także wejście w życie ustawy z 20 marca 2015 r. o działaczach opozycji antykomunistycznej oraz osobach represjonowanych z motywów politycznych³³.

W zakresie działalności naukowej wyraźnie trzeba podkreślić, że przez pierwsze kilka lat aktywność naukowa nie była prowadzona niemal w ogóle. Nie było przygotowanych jakichkolwiek zasad opracowania zasobu archiwalnego. Bieżąca praca, związana z dużym tempem gromadzenia archiwaliów, nie

²⁹ Ustawa z dnia 17 XII 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (Dz.U. 1998, nr 162, poz. 1118).

³⁰ Ustawa z dnia 23 I 2009 r. o zmianie ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym żołnierzy zawodowych oraz ich rodzin oraz ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym funkcjonariuszy Policji, Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Agencji Wywiadu, Służby Kontrwywiadu Wojskowego, Służby Wywiadu Wojskowego, Centralnego Biura Antykorupcyjnego, Straży Granicznej, Biura Ochrony Rządu, Państwowej Straży Pożarnej i Służby Więziennej oraz ich rodzin (Dz.U. 2009, nr 24, poz. 145). Szerzej na temat realizacji samej ustawy przez IPN zob. R. Leśkiewicz, R. Soszyńska, *Odbieranie przywilejów funkcjonariuszom komunistycznej bezpieki w wolnej Polsce (aspekty historyczno-prawne)*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2011, nr 1 (8–9), s. 75–96. W celu realizacji ustawy dokonano zmian w organizacji pracy pionu archiwalnego, m.in. na podstawie Zarządzenia nr 15/12 Prezesa IPN z dnia 1 II 2012 r. utworzono „zespół ds. realizacji wniosków organów emerytalno-rentowych i innych uprawnionych podmiotów”.

³¹ Dz.U. 2016, poz. 2270.

³² Zmiana wprowadzała art. 15a do ustawy z dnia 15 X 1992 r. o orderach i odznaczeniach (Dz.U. 1992, nr 90, poz. 450 z późn. zm.); Zarządzenie nr 52/11 Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu z dnia 10 XI 2011 r. w sprawie powołania zespołu do spraw realizacji w IPN wniosków o nadanie odznaczenia Krzyż Wolności i Solidarności. Zob. R. Leśkiewicz, L. Lubańska, M. Ryll, N. Wójtowicz, D. Zielińska, *Krzyż Wolności i Solidarności*, Warszawa 2013 (broszura informacyjna).

³³ Dz.U. 2015, poz. 693 – ustawa wchodziła w życie symbolicznie z dniem 31 VIII 2015 r. Zob. także R. Leśkiewicz, *Znak pamięci*, „Rzeczpospolita”, 31 VIII 2015, s. A11, <https://archiwum.rp.pl/arttykul/1284928-Znak-pamieci.html> (dostęp 28 III 2020 r.).

pozwałała na tego typu działalność. Ponadto znaczna część zgromadzonych archiwaliów posiadała gryfy tajności, które skutecznie uniemożliwiały bądź utrudniały przetwarzanie informacji o archiwaliach. Tym samym w zasadzie do początków 2006 r. powstawały, tworzone chaotycznie, bardzo ograniczone pomoce w postaci spisów zdawczo-odbiorczych, tudzież prostych indeksów, zapisywanych najczęściej w tworzonych naprędce bazach danych.

Na szczęście samo środowisko archiwistów w IPN było bardzo aktywne. W 2005 r. odbyła się z oddolnej inicjatywy archiwistów łódzkiej konferencja zatytułowana „W kręgu teczek. Z badań nad zasobem i funkcjami archiwum Instytutu Pamięci Narodowej”. Kilka miesięcy później ukazała się publikacja pokonferencyjna zawierająca 18 artykułów pogrupowanych w trzech blokach tematycznych: „Wokół teorii i metodyki”, „Archiwoznawstwo” oraz „Źródłoznawstwo”³⁴. Była to pierwsza tego typu naukowa dyskusja poświęcona problematyce związanej z szeroko rozumianym zarządzaniem zasobem archiwalnym IPN, problematyką opracowania i udostępniania dokumentów.

W kolejnych latach ukazywały się inne publikacje poświęcone problematyce studiów nad zasobem archiwalnym, będące zarówno rezultatem konferencji naukowych, jak również szerokiej dyskusji merytorycznej środowiska archiwistów. Warto w tym miejscu odnotować wydaną w 2008 r. publikację *Z archiwum Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu. Studia nad zasobem*, gdzie w ramach sześciu części zatytułowanych kolejno: „Organizacja i funkcjonowanie archiwum Oddziału IPN w Poznaniu”, „Metodyka archiwalna”, „Aktoznawstwo”, „Archiwoznawstwo”, „Źródłoznawstwo” oraz „Źródła”, pracownicy poznańskiego IPN opublikowali 14 naukowych tekstów poświęconych problematyce gromadzenia i opracowania, udostępniania i publikowania materiałów archiwalnych³⁵. Dwa lata później wydana została niezwykle ważna w kontekście rozważań nad funkcją naukową archiwum publikacja pt. *Wartość naukowa i stan opracowania zasobu archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej*, w ramach której znalazło się 13 tekstów związanych z rozwijającymi się badaniami archiwalnymi w IPN³⁶.

W podsumowaniu 15 lat działalności archiwalnej, w listopadzie 2015 r. zorganizowana została konferencja prezentująca ustalenia archiwalne, jakie były rezultatem prac badawczych archiwistów w ciągu całego okresu istnienia IPN. Trzy lata później pojawiła się publikacja *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans 15 lat działalności archiwalnej Instytutu Pamięci Narodowej*³⁷ zawierająca 30 tekstów pogrupowanych w ramach czterech działów tematycznych: „Wokół funkcji

³⁴ Zob. *W kręgu „teczek”...*

³⁵ *Z archiwum Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu. Studia nad zasobem*, red. R. Kościański, R. Leśkiewicz, Poznań–Warszawa 2008.

³⁶ *Wartość naukowa i stan opracowania zasobu archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej*, red. R. Kościański, R. Leśkiewicz, Poznań–Warszawa 2010.

³⁷ Zob. *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans...*

administracyjnych”, „Metodyka i informatyka archiwalna”, „Działalność naukowa i edukacyjna”, „Zagadnienia archiwoznawcze i źródłoznawcze”. W roku 2019 został z kolei wydany niezwykle ciekawy i oczekiwany przez badaczy, będący rezultatem kilku lat pracy, *Zbiór fotografii Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej. Przegląd zawartości*³⁸. Zawiera on omówienie serii i podserii albumów, a także pojedynczych fotografii wykonanych przez niemieckie formacje wojskowe, w tym SS oraz Wehrmacht. Zdjęcia te są przejmującym dowodem zbrodni dokonanych na obywatelach polskich przez niemieckiego okupanta.

Bez wątpienia na szczególną uwagę, z punktu widzenia realizacji funkcji naukowej, zasługują trzy wydarzenia. Pierwszym jest publikacja *Informatora o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej* w 2009 r.³⁹

To przy okazji prac nad wydaniem tej pozycji określone zostały, funkcjonujące do dzisiaj, grupy aktotwórców, których akta znajdują się w zasobie Instytutu. Wyodrębniono wówczas następujące grupy:

- I. Organy represji i administracji III Rzeszy Niemieckiej,
- II. Organy represji i administracji ZSRS,
- III. Cywilne organy bezpieczeństwa państwa,
- IV. Wojskowe organy bezpieczeństwa państwa,
- V. Wojska Wewnętrzne,
- VI. Jednostki i administracja wojskowa,
- VII. Cywilne organy wymiaru sprawiedliwości,
- VIII. Wojskowe organy wymiaru sprawiedliwości,
- IX. Więziennictwo,
- X. Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu,
- XI. Organy administracji publicznej, urzędy, instytucje, partie i stowarzyszenia,
- XII. Archiwa osobiste i kolekcje,
- XIII. Zbiory.

Zastosowanie takiego modelu systematyki zasobu archiwalnego było wynikiem drobiazgowej analizy struktury zasobu i dojścia do wniosku, że ze względu na problemy z zespołowością – czyli przede wszystkim ich fragmentarycznością – czytelne i zgodne z metodyką archiwalną, dając również dobrą orientację w zasobie dla naukowców, będzie skoncentrowanie się na systematyce

³⁸ *Zbiór fotografii Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej*, t. 1: *Przegląd zawartości*, red. nauk. T. Stempowski, K.W. Ślusarski, t. 2: *Indeksy*, Warszawa 2019.

³⁹ *Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej (stan na dzień 31 grudnia 2008 roku)*, red. J. Bednarek, R. Leśkiewicz, Warszawa 2009. Wcześniej, bo w 2008 r., wydano: A. Czocher, R. Dyrz, J. Kwilosz, *Informator o zasobie historycznym archiwum krakowskiego Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej i zasadach jego udostępniania*, Kraków 2008.

opisu opartej o aktotwórców. W późniejszym okresie, kiedy powstał system informacji archiwalnej „Cyfrowe Archiwum” – pierwsze kompleksowe rozwiązanie informatyczne opisujące zasób archiwalny z uwzględnieniem jego struktury, zastosowano w nim konsekwentnie rozwiązania przyjęte w *Informatorze o zasobie archiwalnym*.

Po opublikowaniu informatora rozpoczęto wydawanie inwentarzy archiwalnych. W ciągu kilku lat, począwszy od 2012 r., wydanych zostało kilka niezwykle wartościowych publikacji poświęconych sądom wojskowym i prokuraturom rejonowym⁴⁰.

Przy okazji omawiania funkcji naukowej Archiwum IPN i jego ewolucji nie można zapomnieć o drugim wydarzeniu i kolejnym niezwykle ważnym wydawnictwie, a mianowicie periodyku archiwalnym – roczniku zatytułowanym „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej”⁴¹. Ukazuje się on bez przerwy od 2008 r. Jak dotąd opublikowano 11 tomów tego wydawnictwa, które traktuje o problematyce zarówno metodyki archiwalnej, jak też opracowania i udostępniania archiwaliów z zasobu IPN, choć nie tylko. Publikowane są tu także liczne artykuły prezentujące w ujęciu aktoznawczym bądź archiwoznawczym inne archiwalia i archiwa, zarówno z Polski, jak i zagranicą. Warto podkreślić, że jest to obok takich czasopism jak „Archeion”⁴² oraz „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”⁴³ jedyne czasopismo regularnie wydawane i dotyczące na wysokim poziomie merytorycznym zagadnień związanych z archiwistyką. Istotne jest, że „Przegląd Archiwalny” jest wydawnictwem punktowanym w wykazie czasopism naukowych i recenzowanych materiałów z konferencji międzynarodowych wraz z przypisaną liczbą punktów⁴⁴.

⁴⁰ D. Burczyk, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Gdańsku (1946–1955). Inwentarz idealny*, Gdańsk 2012 (plus płyta CD); *Inwentarz zespołu archiwalnego Wojskowego Sądu Rejonowego w Szczecinie [1945] 1946–1955 [2008]*, oprac. T. Dźwiągła i in., Szczecin 2012 (plus płyta CD); *Inwentarz zespołu archiwalnego Wojskowej Prokuratury Rejonowej w Szczecinie [1945] 1946–1955 [1998]*, oprac. T. Dźwiągła i in., Szczecin 2012 (plus płyta CD); *Inwentarz archiwalny Wojskowego Sądu Rejonowego w Zielonej Górze (1950–1954)*, oprac. B. Tomczak i in., Poznań 2013 (plus płyta CD); *Inwentarz zespołu archiwalnego Wojskowego Sądu Rejonowego w Kielcach [1918] 1946–1954 [2013]*, oprac. I. Czyżyk i in., Kraków–Kielce 2014 (plus płyta CD).

⁴¹ „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” – strona www poświęcona periodykowi wraz z numerami archiwalnymi zob.: <https://ipn.gov.pl/par> (dostęp 14 V 2021 r.).

⁴² <https://www.archiwa.gov.pl/pl/578-archeon> (dostęp 28 III 2020 r.).

⁴³ <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/AKZ/index> (dostęp 28 III 2020 r.).

⁴⁴ Zob. wykaz Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 9 II 2021 r. „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” figuruje także w międzynarodowej bazie indeksacyjnej Index Copernicus International – Journals Master List, na liście referencyjnej czasopism ERIH Plus, w bazie abstraktów i cytowań z recenzowanych publikacji SCOPUS, w polskiej bazie cytowań POL-index oraz w bazach bibliograficznych BazHum i CEJSH. Szerzej zob. <https://ipn.gov.pl/par> (dostęp 14 V 2021 r.).

Trzecim wydarzeniem – zdecydowanie najbardziej istotnym z punktu widzenia rozwoju myśli archiwalnej i prowadzenia dojrzałej dyskusji – było powołanie jesienią 2014 r. Rady Naukowej projektu „Symposia Archivistica”. Przewodniczącym Rady został prof. dr hab. Bohdan Ryszewski, a w skład tego gremium weszli wówczas: dr Anna Żeglińska, reprezentująca Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, dr hab. Waldemar Chorążyczewski oraz dr Agnieszka Rosa z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, a także reprezentujący pion archiwalny IPN: dr Jerzy Bednarek, dr Paweł Perzyna i piszący te słowa, dr Rafał Leśkiewicz. Bez cienia przesady można powiedzieć, że zainicjowanie tego przedsięwzięcia, połączonego z cyklicznie organizowanymi konferencjami naukowymi i wydawanymi następnie publikacjami, stanowi krok milowy w działaniach Archiwum. Projekt ten wychodzi bowiem poza IPN, jest płaszczyzną wymiany myśli i doświadczeń archiwalnych w ogóle, integruje środowiska akademickie, IPN oraz archiwa państwowe, mimo że formalnie przedstawiciel Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych nie jest członkiem Rady Naukowej tego wydawnictwa. Jak dotąd dyskusja naukowa toczyła się wokół niezwykle ważnych kwestii związanych z realizacją funkcji naukowej archiwów. Kolejne tomy traktują więc o: 1) zasadzie strukturalnej jako podstawie opisu w zintegrowanych systemach informacji archiwalnej⁴⁵, 2) komputeryzacji i digitalizacji w archiwach⁴⁶, 3) standaryzacji opisu archiwalnego⁴⁷, 4) problemach archiwalnego opisu informacyjnego⁴⁸, 5) problemach archiwalnych systemów informatycznych⁴⁹, 6) problemach wyszukiwania informacji w archiwach⁵⁰.

W ramach funkcji naukowej nastąpił również jakościowy rozwój w zakresie udostępniania. Proces ten, trwający kilkanaście lat, można określić sformułowaniem: „od reglamentacji do powszechnego dostępu”. Początkowo bowiem, jak wskazano powyżej, nie istniały w zasadzie żadne pomoce archiwalne, z których badacze mogliby pozyskiwać wiedzę o przechowywanych w IPN archiwaliach. Udostępniane były wyłącznie spisy zdawczo-odbiorcze akt, zawierające zwykle bardzo enigmatyczny opis archiwaliów, ponadto sam proces udostępniania był niezwykle skomplikowany i scentralizowany – zgoda na skorzystanie

⁴⁵ *Zasada strukturalna jako podstawa opisu archiwaliów w zintegrowanych systemach informacji archiwalnej*, red. R. Leśkiewicz, A. Żeglińska, Warszawa 2015 („Symposia Archivistica”, t. I).

⁴⁶ *Komputeryzacja i digitalizacja w archiwach...*, zob. przyp. nr 12.

⁴⁷ *Standaryzacja opisu archiwalnego*, red. J. Bednarek, P. Perzyna, Warszawa–Łódź 2016 („Symposia Archivistica”, t. III).

⁴⁸ *Problemy archiwalnego opisu informacyjnego*, red. W. Chorążyczewski, A. Rosa, Warszawa 2017 („Symposia Archivistica”, t. IV).

⁴⁹ *Problemy archiwalnych systemów informatycznych*, red. J. Bednarek, P. Perzyna, Warszawa–Łódź 2019 („Symposia Archivistica”, t. V).

⁵⁰ *Problemy wyszukiwania informacji w polskich archiwach*, red. A. Żeglińska, M. Żuławnik, Warszawa 2020 („Symposia Archivistica”, t. VI).

z akt wymagała bowiem decyzji prezesa IPN. Ta sytuacja uległa zmianie w wyniku nowelizacji ustawy o Instytucie w 2007 r. – uproszczono wówczas procedurę dostępu do archiwaliów, niestety nadal nie było dobrych pomocy archiwalnych. Ponadto ustawowo rozszerzono krąg osób mogących zapoznać się z archiwaliami zgromadzonymi w zasobie IPN. Od tego momentu w zasadzie każdy miał prawo wglądu w akta byłych funkcjonariuszy lub pracowników organów bezpieczeństwa państwa, w akta zakończonych prawomocnie postępowań lustracyjnych, jak również w akta osób pełniących funkcje publiczne⁵¹.

Do postępowań w sprawach udostępniania dokumentów w ramach realizacji wniosków naukowców i dziennikarzy wprowadzono dwuinstancyjny model postępowania, co oznacza, że organem pierwszej instancji stał się dyrektor oddziału IPN⁵².

W 2012 r., odpowiadając na potrzeby użytkowników Archiwum, wprowadzono możliwość samodzielnego i nieodpłatnego wykonywania kopii własnymi aparatami fotograficznymi⁵³.

Z uwagi na rozbudowane procedury organizacyjne dotyczące realizacji rozmaitych kategorii wniosków o udostępnienie dokumentów, w Archiwum przygotowano „księgę jakości” rozumianą jako ujednolicone zasady realizacji wszystkich kategorii wpływających do IPN wniosków⁵⁴.

Decyzją kierownictwa Instytutu rozpoczęto prace nad budową systemu informatycznego opisującego poszczególne kategorie archiwaliów z uwzględnieniem struktury zasobu⁵⁵. W efekcie w 2009 r. pojawił się w czytelnich Instytutu pierwszy system informacji archiwalnej o nazwie NEXUS⁵⁶. Jego rozwinięcie znalazło wyraz w uruchomionym pod koniec 2012 r. systemie informacji

⁵¹ R. Leśkiewicz, A. Zabrocka-Jędrzejczyk, *Udostępnianie dokumentów przez Instytut Pamięci Narodowej*, Warszawa 2010, 2011 (broшуra informacyjna).

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Zarządzenie nr 47/12 Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu z dnia 31 VII 2012 r. w sprawie regulaminu samodzielnego wykonywania kopii dokumentów udostępnionych w pracowniach naukowych i czytelnich akt jawnych IPN przy użyciu cyfrowych aparatów fotograficznych.

⁵⁴ Zarządzenie nr 8/14 Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu z dnia 4 II 2014 r. w sprawie regulaminów i procedur dotyczących dokonywania sprawdzeń w zasobie archiwalnym, porządkowania i udostępniania dokumentów z zasobu IPN. Zmienione zarządzeniem nr 50/19 z dnia 12 IX 2019 r.

⁵⁵ R. Leśkiewicz, *Wpływ komputeryzacji na funkcjonowanie Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej* [w:] *Standaryzacja opisu...*, s. 111–130.

⁵⁶ Zob. *NEXUS*, oprac. A. Pieczunko, Warszawa 2009 (broшуra informacyjna). Warto dodać, że w związku z uruchomieniem systemu NEXUS uporządkowano również wszystkie inne elektroniczne rejestry i bazy danych wykorzystywane w pracach bieżących pionu archiwalnego – zob. Zarządzenie nr 26/11 Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu z dnia 22 VI 2011 r. w sprawie systemu informacji archiwalnej NEXUS oraz struktury i zawartości innych baz danych zawierających informacje o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej.

archiwalnej „Cyfrowe Archiwum”, stanowiącym do dzisiaj podstawowe źródło wiedzy o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej⁵⁷.

Warto odnotować, że w toku prac nad oboma systemami toczyła się intensywna dyskusja merytoryczna nad zasadami opisu archiwaliów w ramach wyodrębnionych grup aktotwórców. Powstały wówczas dla wybranych grup wytyczne, w jaki sposób dokonywać wirtualnego wyodrębniania bądź scalania zespołów archiwalnych, a także jak głęboko należy opisywać jednostki archiwalne wchodzące w skład poszczególnych serii w ramach zespołu.

Niezwykle ważna i brzemenna w skutki dla Archiwum była nowelizacja ustawy o IPN z 18 marca 2010 r. W art. 5 nowelizacji określono bowiem obowiązek publikacji tzw. „inwentarza archiwalnego” zawierającego opis na poziomie jednostek archiwalnych w formie, o której zadecyduje Rada IPN, w terminie do 31 grudnia 2012 r. Rada podjęła kuriozalną i nie mającą jakichkolwiek podstaw merytorycznych w zakresie metodyki archiwalnej decyzję o podziale akt na te o charakterze osobowym i o charakterze nieosobowym i w taki sposób pierwsza wersja „inwentarza” została opublikowana w Internecie.

Później doszło do istotnych, poprawiających głębię informacyjną, zmian w zakresie dotyczącym opisu archiwaliów w inwentarzu. Zgodnie z decyzją prezesa IPN, popartą przez Kolegium IPN, opisy akt o charakterze osobowym w opublikowanym pod koniec lutego 2017 r. inwentarzu archiwalnym IPN zawierały następujące pola: nazwa zespołu (zbioru) archiwalnego lub wytwórcy materiałów archiwalnych, w tym w języku oryginałów dokumentów; nazwa podzespołu archiwalnego, w tym w języku oryginałów dokumentów (jeżeli istnieje); nazwa serii (jeśli istnieje); nazwa podserii (jeżeli istnieje); sygnatura IPN; sygnatury mikrofilmu (jeśli istnieje); sygnatury dawne (jeśli istnieją); tytuł j.a.; kryptonim (jeśli istnieje); forma fizyczna; liczba tomów; liczba kart lub liczba stron (jeżeli można określić); daty skrajne z uwzględnieniem anteriorów i posteriorów (jeśli można określić); numer rejestracyjny (jeśli istnieje); miejsce przechowywania dokumentów (nazwa archiwum IPN).

Z kolei w przypadku opisów akt o charakterze nieosobowym prezentacja w inwentarzu publicznym odbywała się na dotychczasowych zasadach, czyli zawierała pola: nazwa zespołu (zbioru) archiwalnego lub wytwórcy materiałów archiwalnych, w tym w języku oryginałów dokumentów; nazwa podzespołu archiwalnego, w tym w języku oryginałów dokumentów (jeżeli istnieje); nazwa

⁵⁷ Przy okazji prac nad budową systemu „Cyfrowe Archiwum” opracowaniem koncepcji konsolidacji aplikacji wspomagających procesy zarządzania zasobem archiwalnym IPN oraz opracowaniem strategii rozwoju cyfrowego Archiwum IPN zajął się specjalnie powołany zespół (zob. Zarządzenie nr 26/12 Prezesa IPN z dnia 11 IV 2012 r.). Celem podstawowym prac zespołu było opracowanie projektu konsolidacji aplikacji, jak również zaproponowanie prezesowi IPN kierunków modyfikacji systemów, tak by skutecznie móc wdrażać zmiany technologiczne w archiwum i przygotować strategię rozwoju cyfrowego.

serii (jeśli istnieje); nazwa podserii (jeżeli istnieje); sygnatura IPN; sygnatury mikrofilmu (jeśli istnieje); sygnatury dawne (jeśli istnieją); tytuł j.a.; opis j.a. (jeśli istnieje); kryptonim (jeśli istnieje); forma fizyczna; liczba tomów; liczba kart lub liczba stron (jeżeli można określić); daty skrajne z uwzględnieniem anteriorów i posteriorów (jeśli można określić); numer rejestracyjny (jeśli istnieje); miejsce przechowywania dokumentów (nazwa archiwum IPN).

Zgodnie z przyjętymi przez Radę IPN ustaleniami, potwierdzonymi następnie przez Kolegium Instytutu, kolejne publikacje tzw. inwentarza publicznego mają miejsce co najmniej raz na 6 miesięcy⁵⁸.

Niezwykle istotna zmiana nastąpiła w wyniku kolejnej nowelizacji ustawy o IPN i dodaniu art. 28a. W ust. 1 wskazano, że Instytut jest zobowiązany do publikacji na stronie internetowej inwentarza archiwalnego zawierającego opis całego zasobu na poziomie jednostki archiwalnej w sposób pozwalający na identyfikację zagadnień lub osób, których dotyczą dokumenty. W ust. 2 doprecyzowano, z jakich pól składa się opis każdej jednostki archiwalnej. Winien on zawierać: sygnaturę archiwalną; nazwę zespołu (zbioru) archiwalnego lub wytwórcy materiałów archiwalnych; tytuł jednostki archiwalnej identyfikujący rodzaj materiałów archiwalnych ze wskazaniem danych osobowych osób, takich jak: imię, nazwisko, data urodzenia, imię ojca, bądź zagadnień, których dotyczą; formę fizyczną; liczbę tomów; miejsce przechowywania akt. Opis może być dodatkowo uzupełniony o: nazwę podzespołu archiwalnego; nazwę serii; nazwę podserii; sygnaturę mikrofilmu; sygnatury dawne; regest lub dodatkowe informacje o zawartości jednostki; kryptonim; liczbę kart lub stron; daty skrajne; numer rejestracyjny⁵⁹.

W Archiwum IPN powoływano również Zespoły Metodyczne. Pierwszy zespół powstał na mocy Zarządzenia nr 06/05 Prezesa IPN z dnia 22 marca 2005 r. Jego podstawowe cele, zgodnie z par. 2, koncentrowały się na: rozpatrywaniu problemów metodycznych występujących przy opracowywaniu wyodrębnionego zasobu archiwalnego Instytutu; opiniowaniu propozycji metod opracowywania wyodrębnionego zasobu archiwalnego Instytutu; proponowaniu zespołów archiwalnych lub ich fragmentów do archiwalnego opracowywania; proponowaniu oceny wartości archiwalnej wyodrębnionego zasobu archiwalnego Instytutu; akceptowaniu instruktaży archiwalnych oraz wstępów do inwentarzy archiwalnych i innych pomocy ewidencyjno-archiwalnych (skorowidzów, przewodników); proponowaniu tematów prac badawczych z zakresu metodyki archiwalnego opracowania wyodrębnionego zasobu archiwalnego; przygotowywaniu projektów wytycznych metodycznych i innych projektów aktów

⁵⁸ Szerzej zob. <https://inwentarz.ipn.gov.pl/#> (dostęp 29 III 2020 r.).

⁵⁹ Ustawa z 12 IV 2019 r. o zmianie ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2019, poz. 992).

wewnętrznych dotyczących problematyki opracowywania wyodrębnionego zasobu archiwalnego oraz opiniowaniu pod względem merytorycznym projektów aktów powszechnie obowiązujących w tym zakresie; opiniowaniu wniosków w sprawie brakowania akt kategorii „Be” z wyodrębnionego zasobu archiwalnego Instytutu w oparciu o przeprowadzone ekspertyzy archiwalne i przygotowaniu projektu zezwoleń na ich zniszczenie; prowadzeniu centralnego rejestru zezwoleń na brakowanie akt; opiniowaniu wniosków na brakowanie akt kategorii „B” i kategorii „Be” przedkładanych przez jednostki organizacyjne podległe ministrowi obrony narodowej, ministrowi sprawiedliwości oraz ministrowi właściwemu do spraw wewnętrznych⁶⁰.

Kolejny Zespół Metodyczny został powołany na mocy Zarządzenia Prezesa IPN nr 12/08 z dnia 13 marca 2008 r. Jego zadania zostały opisane w nieco inny sposób w stosunku do poprzedniego zarządzenia. Koncentrowały się na inicjowaniu rozwiązań metodycznych z zakresu gromadzenia, ewidencjonowania, opracowywania, udostępniania i zabezpieczania dokumentów znajdujących się w zasobie archiwalnym Instytutu; przygotowywaniu wytycznych metodycznych dotyczących problematyki opracowywania zasobu archiwalnego Instytutu; opracowywaniu projektów aktów kierownictwa wewnętrznego dotyczących problematyki związanej z gromadzeniem, ewidencjonowaniem, opracowywaniem, udostępnianiem i zabezpieczaniem zasobu archiwalnego; przygotowywaniu na polecenie prezesa Instytutu lub przewodniczącego Kolegium (następnie Rady) Instytutu ekspertyz archiwalnych; inicjowaniu prac badawczych z zakresu archiwistyki w oparciu o zasób archiwalny Instytutu⁶¹.

Niestety, ciało to nie funkcjonuje obecnie i nie wypełnia przez to postawionego przed nim tego niezwykle ważnego zadania. Od 2016 r. nie odbyło się bowiem żadne posiedzenie Zespołu Metodycznego IPN, zaś problematyka opracowania archiwalnego i koncentrowania się na zagadnieniach metodycznych zeszyła zupełnie na plan dalszy.

Ewolucja funkcji naukowej Archiwum IPN wyraźnie wskazuje na rozwój jakościowy w zakresie prowadzonych badań nad zasobem, publikowania wydawnictw źródłowych, pomocy archiwalnych (informatorów i inwentarzy), w tym również tych w wersji cyfrowej. Należy jednak pamiętać, że w kwestii problematyki opracowania zasobu archiwalnego pewna dojrzałość do zmierzania się z tą materią pojawiła się w IPN stosunkowo późno, bo dopiero po 2005 r.

⁶⁰ Zarządzenie nr 06/05 Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu z dnia 22 III 2005 r. w sprawie Zespołu Metodycznego Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (w zbiorach autora).

⁶¹ Zarządzenie nr 12/08 Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu z dnia 13 III 2008 r. w sprawie Zespołu Metodycznego Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (w zbiorach autora).

We wcześniejszym okresie priorytety pionu archiwalnego koncentrowały się na gromadzeniu archiwaliów z instytucji zobowiązanych do ich przekazania. W zakresie naukowym podstawową zaś sprawą były próby naukowego opracowania struktur aparatu bezpieczeństwa. Niestety nie dostrzeżono, że prace historyczne powinny być prowadzone równoległe z badaniami nad strukturą zasobu archiwalnego, wyodrębnianiem bądź scalaniem zespołów archiwalnych. W zasadzie nigdy nie doszło do synergii pomiędzy dwoma istniejącymi w IPN pionami merytorycznymi.

Trzecia, ostatnia z rozpatrywanych w tym artykule funkcji – tj. funkcja edukacyjna Archiwum IPN – jest realizowana z różną intensywnością od kilkunastu lat. W pierwszych latach swego funkcjonowania Archiwum było w zasadzie strukturą nie realizującą tej funkcji. Koncentrowano się wyłącznie na udostępnianiu dokumentów i wykonywaniu innych, wynikających z zobowiązań ustawowych, zadań. Dzisiaj działania edukacyjne stanowią jedną z głównych aktywności. Warto zatem wspomnieć o początkach funkcji edukacyjnej w Archiwum IPN i wskazać wybrane przykłady jej realizacji.

Przełomowym rokiem w tym zagadnieniu był rok 2009, kiedy to dostrzeżono potencjał drzemiący w organizowanych cyklicznie i niezwykle popularnych w instytucjach kultury edycjach *Nocy Muzeów*⁶². Wtedy to Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów wraz ze strukturami terenowymi Instytutu po raz pierwszy przystąpiło w całym kraju do udziału w tej popularyzatorskiej imprezie. W kolejnych latach przekaz archiwistów skierowany do szerokiego kręgu odbiorców ulegał rozszerzeniu i większej profesjonalizacji. Poprzez warsztaty, lekcje archiwalne i konferencje starano się przygotowywać przyszłych użytkowników do korzystania z zasobu archiwalnego, wskazując na specyfikę archiwaliów wytworzonych przez komunistyczne organy bezpieczeństwa państwa.

Z inicjatywy IPN od 2008 r. organizowane są również cykliczne konferencje poświęcone dziedzictwu audiowizualnemu. Pod patronatem UNESCO, w okolicach 28 października, tj. Światowego Dnia Dziedzictwa Audiowizualnego, IPN przygotowuje konferencje poświęcone różnym problemom związanym z materiałami audiowizualnymi przechowywanymi w archiwach⁶³.

Niezwykle wartościową inicjatywą był projekt o charakterze edukacyjnym zatytułowany „Laboratorium_archiwalne 1.0.” Był to uruchomiony pod koniec

⁶² Noc Muzeów, Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie, 16/17 V 2009 r., <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/3286,Noc-Muzeow-IPN-Warszawa-1617-maja-2009.html> (dostęp 28 III 2020 r.).

⁶³ Materiały z konferencji organizowanych cyklicznie każdego roku w okolicach 28 października są publikowane m.in. w „Przeglądzie Archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej”. Ponadto wydany został tom poświęcony tej problematyce, zob. *Dziedzictwo audiowizualne w warsztacie badawczym historyka i procesie dydaktycznym*, red. R. Reczek, Poznań 2015.

2015 r. cykl dziewięciu comiesięcznych spotkań z archiwistami IPN. Brali w nich udział także użytkownicy Archiwum IPN, historycy, jak również przedstawiciele nauk społecznych, politycznych i plastycznych. Projekt prezentował różnorodność materiałów archiwalnych zgromadzonych w zasobie IPN oraz ukazywał możliwości ich interpretacji. Formuła spotkań przewidywała aktywne uczestnictwo wszystkich osób biorących w nich udział. Celem była pomoc w zrozumieniu źródeł archiwalnych, umożliwienie spojrzenia na dokumenty z zupełnie innej perspektywy, przybliżenie kontekstu ich powstania⁶⁴.

Ciekawą inicjatywą podnoszącą świadomość archiwalną wśród społeczeństwa jest także cykl warsztatów edukacyjnych dla pasjonatów historii. Odbývają się one regularnie od wielu lat i mają różną tematykę. Jedną z inicjatyw, mających kilkuletnią już tradycję, są warsztaty pod nazwą „Co kryją archiwa IPN?”. Podczas zajęć z archiwistami zatrudnionymi w IPN ich uczestnicy – poprzez kontakt z materiałami archiwalnymi – mogą poznawać najnowszą historię Polski.

Równie interesującym i wpisującym się w edukacyjną funkcję archiwów jest uruchomiony w 2017 r. projekt „Archiwum Pełne Pamięci”. Główny jego przekaz koncentruje się na uświadomieniu znaczenia dokumentów, przechowywanych np. w domowych zakamarkach, a mających istotną wartość w historii Polski, takich, które zasługują na wieczyste zachowanie. Dzięki szerokiemu upowszechnieniu tego projektu do Archiwum IPN trafiło wiele niezwykle cennych archiwaliów⁶⁵.

Archiwum IPN włączyło się także w organizację cyklicznych konferencji „*Educare necesse est*”, których pomysłodawcą jest Archiwum Państwowe w Warszawie. Pracownicy Instytutu dzielą się swoimi doświadczeniami w zakresie prowadzonych w IPN działań edukacyjnych⁶⁶.

Na koniec warto także wspomnieć o kierowanym do anglojęzycznych odbiorców newsletterze archiwalnym „IPN in Close-up”. Projekt został uruchomiony w 2014 r. Posiadał w szczytowym momencie, tj. pod koniec 2015 r., blisko 1,5 tys. subskrybentów na całym świecie. Prezentował najważniejsze działania Archiwum, opisywano w nim również najciekawsze archiwalia, wiążąc je z wydarzeniami z historii Polski w XX w. Oprócz działań informacyjnych związanych z Archiwum prezentowano w nim szerzej aktywność całego Instytutu.

⁶⁴ Zob. np. Spotkanie z cyklu Laboratorium archiwalne 1.0, <https://pamiec.pl/pa/kalendarium-1/15395,Warsztaty-z-cyklu-Laboratorium-archiwalne-10-Warszawa-30-listopada-2015.html> (dostęp 27 III 2020 r.).

⁶⁵ Archiwum Pełne Pamięci, <https://archiwumpamieci.pl/> (dostęp 27 III 2020 r.).

⁶⁶ *Educare necesse est – ale jak i dlaczego? Przykłady dobrych praktyk edukacyjnych*, red. nauk. V. Urbaniak, Warszawa 2017.

Podsumowanie

W artykule omówione zostały podstawowe trzy funkcje archiwum, tj. funkcja administracyjna, naukowa i edukacyjna z perspektywy ich wykonywania przez Archiwum IPN. W ciągu 20 lat funkcjonowania tego pionu, największego i bez wątpienia najważniejszego dla działalności IPN, zmieniło się jego oblicze, jak również zakres i charakter wykonywania poszczególnych funkcji.

Pierwsze lata działalności Archiwum IPN związane były z gromadzeniem archiwaliów, tym samym – poza realizacją podstawowych funkcji administracyjnych – nie było miejsca na wykonywanie funkcji naukowej, czy tym bardziej edukacyjnej. Działania te zaczęły być realizowane z większą dynamiką od przełomu 2006/2007 r., kiedy to uporano się z problemem nieładu i brakiem systematyki w gromadzonych archiwaliach. Szczególnie istotne dla funkcjonowania pionu archiwalnego było prowadzenie badań naukowych w zakresie akto- i archiwotwórczym, zgodne z wypracowanymi zasadami metodyki archiwalnej. Wykonywanie funkcji edukacyjnej stanowi niejako konsekwencję dojrzałości w zakresie działalności naukowej.

Reasumując, Archiwum IPN, realizując swe funkcje od 20 lat, tj. od momentu rozpoczęcia działalności przez Instytut, przyczyniło się w sposób niepodlegający dyskusji do lepszego poznania historii Polski XX w., szczególnie w zakresie dotyczącym funkcjonowania aparatu bezpieczeństwa, będącego „zbrojnym ramieniem” komunistycznej władzy. Obecnie żaden poważny badacz okresu II wojny światowej czy też PRL nie pominie w swoich peregrynacjach archiwalnych zasobu Instytutu. Wspierać go w tych poszukiwaniach będą przygotowane pomoce archiwalne i działalność popularyzatorska Archiwum.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej jako szczególny przykład archiwum wieczystego

Właśnie mijają trzy dekady od Jesieni Narodów¹, a tym samym rozpoczęcia procesu rozprawy z komunistyczną przeszłością w krajach pozostających przez prawie pół wieku w bloku państw sowieckich, traktowanej jako konieczność historycznego przełomu i rodzaj „społecznego oczyszczenia”. Polska, co należy ze smutkiem podkreślić, nie okazała się liderem demokratycznych przemian i rozliczeń z komunizmem. To zastanawiające, biorąc pod uwagę jej zasługi dla rozmontowania bloku wschodniego i wcześniejsze deklaracje „solidarnościowych” dysydentów. 25 marca 1990 r. na Węgrzech odbyły się pierwsze w Europie Środkowo-Wschodniej wolne wybory parlamentarne, w Polsce doszło do nich dopiero 27 października 1991 r.² Pierwszym państwem, które stworzyło w 1991 r. podstawy prawne do przeprowadzenia lustracji, rozumianej jako ograniczenie dostępu do pewnych stanowisk pracownikom lub współpracownikom dawnych organów bezpieczeństwa, była Czechosłowacja. Powyższe ograniczenia nałożono również na funkcjonariuszy aparatu partyjnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji od szczebla sekretarza powiatowego wzwyż, a tym samym za jednym posunięciem w jednej procedurze weryfikacyjnej połączono postulaty lustracji i dekomunizacji. Podobnie stało się w przypadku NRD, ale tam rozwiązanie wspomnianych kwestii było łatwiejsze, bo wynikało z logiki wydarzeń związanych z kolonizacją wschodnich landów przez Niemcy Zachodnie³.

¹ W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1980–2002*, Warszawa 2003, s. 125.

² Wolne wybory odbyły się wg kolejności chronologicznej: 1. na Węgrzech 25 III 1990 r., 2. w Rumunii 20 V 1990 r., 3. w Czechosłowacji 8 VI 1990 r., 4. w NRD 2 XII 1990 r., 5. w Albanii 31 III 1991 r., 6. w Bułgarii 13 X 1991 r., 7. w Polsce 27 X 1991 r.

³ Specyfika niemieckiego procesu osądzania komunizmu polega m.in. na tym, że nie jest tam stosowane pojęcie „lustracja”. Używa się za to określeń „Aufarbeitung der Geschichte”

Niemcy Wschodnie, a właściwie zjednoczone Niemcy okazały się również prekursorem w zakresie zabezpieczenia archiwów komunistycznego aparatu bezpieczeństwa. Urząd Pełnomocnika Federalnego ds. Dokumentów Służby Bezpieczeństwa Państwowego byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik – BStU) odegrał nie tylko pionierską rolę w rozliczeniu komunistycznej przeszłości, ale w latach dziewięćdziesiątych stał się również wzorem dla podobnych placówek w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej⁴.

Jeszcze kilkanaście lat temu Polska miała szansę być prekursorem w zakresie wytyczenia ram dla funkcjonowania w sieci archiwów o zasobie stałym placówki gromadzącej, przechowującej i udostępniającej materiały nazistowskiego i komunistycznego aparatu represji. Niestety, w 2003 r. uprzedziły ją Węgry, powołując Archiwum Historyczne Służb Bezpieczeństwa Państwa (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – ÁBTL)⁵. Żeby zrozumieć sens idei archiwum wieczystego w odniesieniu do placówek gromadzących materiały odnoszące się do prześladowania obywateli państw komunistycznych, potrzebne jest przywołanie kilku faktów z nieodległej przeszłości.

Uznając, że archiwa służb bezpieczeństwa represyjnych reżimów mają ogromne znaczenie historyczne Międzynarodowa Rada Archiwów powołała w 1993 r. komisję ekspertów w celu omówienia problemów dotyczących archiwów państw totalitarnych i opracowania zaleceń dotyczących sposobu ich prowadzenia pod przewodnictwem Antonia Gonzaleza Quintany. Cztery lata później komisja przygotowała raport, w którym uznano, że najlepszym rozwiązaniem kwestii realizacji praw ofiar tyranii jest ustawowe wyodrębnienie archiwów byłych służb specjalnych i powierzenie ich samodzielnej instytucji. Przekazaniu powinny w świetle raportu podlegać zarówno materiały wytworzone przez służby bezpieczeństwa, służby kontrwywiadu i wywiadu, jak i akta spraw poli-

(przepracowanie historii) czy „Vergangenheitsbewältigung” (przezwycięzenie przeszłości). Zob. M. Polańska-Bergman, P. Perzyna, *Podstawy prawne działania archiwum Instytutu Pamięci Narodowej na tle rozwiązań wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej* [w:] *Prawo archiwalne. Stan aktualny i perspektywy zmian. Materiały z międzynarodowej konferencji, Toruń, 20–21 kwietnia 2007 r.*, red. H. Robótka, Toruń 2007, s. 93.

⁴ *25 Jahre Stasi-Unterlagen-Gesetz. Umgang mit Dokumenten staatlichen Unrechts auf rechtsstaatlicher Basis*, <https://www.bstu.de/ueber-uns/aktuelles/detail/25-jahre-stasi-unterla/> (dostęp 21 VII 2017 r.).

⁵ Ustawa III z 2003 r. w sprawie badania działalności służb dawnego reżimu oraz utworzenia Archiwum Historycznego Służb Bezpieczeństwa Państwa (2003. évi III. Törvény az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról), <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0300003.TV> (dostęp 21 VII 2019 r.).

tycznych policji kryminalnej⁶. Wbrew intencjom Komisji Quintany, która nadzrędną rolę w kwestii dostępu do akt przypisywała osobom represjonowanym, otwarcie archiwów komunistycznego aparatu nierozdzielnie zostało związane z przeprowadzeniem lustracji funkcjonariuszy i współpracowników minionego reżimu. Logika nakazywała uregulowanie najpierw statusu akt służb bezpieczeństwa, miejsca ich zabezpieczenia przed „prywatyzacją” i celowym niszczeniem oraz zasad udostępniania, a dopiero w drugiej kolejności stworzenie mechanizmów uczciwej lustracji i dekomunizacji. Problem od początku tkwił jednak w tym, że proces rozliczania poprzedniego systemu mogli uruchomić w budowanych państwach demokratycznych tylko politycy, ale jednocześnie polityka, dla celów czysto utylitarnych, doraźnych, stopniowo zdominowała rozprawę z komunistyczną przeszłością. Miała również wpływ na relacje pomiędzy archiwami państwowymi, czy też reprezentującą ją NDAP, a archiwum IPN. Należy przypomnieć, że ponad 20 lat temu, kiedy decydowały się losy dostępu do archiwów organów bezpieczeństwa, prezydent Aleksander Kwaśniewski złożył prezydencki projekt ustawy o utworzeniu Archiwum Obywatelskiego oraz o powszechnym udostępnianiu dokumentacji wytworzonej w latach 1944–1990 przez organy bezpieczeństwa państwa – projekt wspierany przez SLD, który zakładał podporządkowanie AO naczelnemu dyrektorowi archiwów państwowych. Rząd koalicyjny AWS i Unii Wolności wniósł natomiast pod obrady projekt ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej i to on stał się bazową koncepcją w trakcie prac Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa⁷.

⁶ *Archives of the Security Services of Former Repressive Regimes. Report prepared for UNESCO on behalf of the International Council of Archives*, oprac. A.G. Quintana, Paris 1997, s. 3–4, 12, 14–16, <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001400/140074e.pdf> (dostęp 21 VII 2019 r.); A. Rzepliński, *Habeas data. Archiwa byłych policji politycznych*, <http://www.ipsir.uw.edu.pl/o-instytucie/katedry-i-zaklady/katedra-kryminologii-i-polityki-kryminalnej/referaty-i-artykuly/habeas-data--archiwa-bylych-policji-politycznych--a--rzeplinski> (dostęp 21 VII 2019 r.). W 2009 r. ukazał się kolejny raport Quintany – *Archival Policies in the Protection of Human Rights* – dotyczący zarządzania archiwami służb bezpieczeństwa w państwach, w których funkcjonowały represyjne reżimy, https://www.ica.org/sites/default/files/Report_Gonzalez-Quintana_EN.pdf (dostęp 21 VII 2019 r.).

⁷ Projekt ustawy Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej o utworzeniu Archiwum Obywatelskiego oraz o powszechnym udostępnianiu dokumentacji wytworzonej w latach 1944–1990 przez organy bezpieczeństwa państwa (druk nr 31), [http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/31/\\$file/31.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/31/$file/31.pdf) (dostęp 1 IX 2019 r.); Uchwała Sejmu RP z dnia 23 IV 1998 r. w sprawie powołania i wyboru składu osobowego Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa (druk nr 290), [http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/290/\\$file/290.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/290/$file/290.pdf) (dostęp 1 IX 2019 r.).

W kontekście raportu Quintany trudno zgodzić się z opinią Waldemara Chorążyczewskiego sprzed 15 lat, że nazwa instytucji zajmującej się dokumentowaniem i ściganiem zbrodni przeciwko narodowi polskiemu popełnionych jedynie w poprzednim wieku jest nadużyciem⁸. Idąc tym tropem mistyfikacją byłoby już używanie przez poprzednika pionu śledczego IPN nazwy Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce (1945–1949), czy Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej (1991–1999). Doszukiwać się trzeba w tych nazwach raczej potrzeby narzucania narracji (polityki) historycznej przez środowiska najpierw komunistyczne, a potem solidarnościowe, rządzące Polską po II wojnie światowej, czyli w istocie zabieg polityczny. Zgadzam się jednak ze wspomnianym autorem, że nazwa nie powinna zawężać pamięci narodowej do jakiegoś wycinka z dziejów Polski i dlatego potrzebna byłaby w tej kwestii pewna precyzja, np. poprzez wskazanie dat skrajnych okresu historycznego, którym dana instytucja jest merytorycznie zainteresowana⁹.

Punktem wyjścia dla projektu ustawy o IPN było utworzenie instytucji, która w pierwszym rządzie miała zapewnić sprawne przeprowadzenie postępowań karnych przeciwko osobom podejrzanym o popełnienie zbrodni nazistowskich i komunistycznych. W uzasadnieniu ustawy był to w istocie najważniejszy cel powołania Instytutu, choć zapewniano, że równie ważną jak ściganie zbrodni będzie funkcja udostępniania dokumentów organów bezpieczeństwa państwa ofiarom masowych naruszeń praw człowieka przez władze komunistyczne. Dostrzegano bowiem paradoks, że obywatele pierwszego państwa, które przystąpiło do demontażu instytucji totalitarnych, nie posiadali tego uprawnienia, w przeciwieństwie do obywateli innych państw postkomunistycznych z Europy Środkowo-Wschodniej. Ostateczny priorytet dla działalności projektowanego Instytutu wyznaczyli twórcy ustawy: prof. Andrzej Rzepliński, ekspert w zakresie kryminologii UW i ochrony praw człowieka, doradca ministra-koordynatora ds. służb specjalnych i inicjatora powołania IPN, Janusza Pałubickiego, oraz prof. Witold Kulesza, specjalista w zakresie prawa karnego materialnego z UŁ, były dyrektor GKBZpNP¹⁰. To właśnie u źródeł aktu powołującego Instytut tkwił największy rozdźwięk między oczekiwaniami i potrzebami archiwum,

⁸ W. Chorążyczewski, *Archiwa i pamięć. Z dziejów polskich archiwów*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2005, t. 1, s. 25.

⁹ *Ibidem*. Część autorów błędnie interpretuje powołanie Instytutu jako wynik przekształcenia Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej w Instytut Pamięci Narodowej – Główną Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (pion prokuratorski IPN). Zob. H. Robótko, *Opracowanie i opis archiwaliów. Podręcznik akademicki*, Toruń 2010, s. 75–76; R. Galuba, *Archiwa państwowe w latach 1918–2011. Podstawy prawne działalności*, Poznań 2012, s. 491.

¹⁰ Posiedzenie nr 9 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa pań-

a spóźnioną wizją sprawiedliwego osądzenia sprawców przestępstw, których w przypadku zbrodni nazistowskich i wojennych nie udało się postawić przed sądem przez okres pół wieku od zakończenia wojny.

Rozważania w kontekście miejsca Archiwum IPN w polskiej sieci archiwalnej, rozumianej jako organizacja i rozmieszczenie archiwów na określonym terytorium, warto rozpocząć od przypomnienia ich typologii. Z uwagi na rodzaje wykonywanych zadań i zakres kompetencji polskie archiwa dzielą się na:

- historyczne, gromadzące zasób dawny w ramach określonych cezur chronologicznych, tak jak ma to miejsce w przypadku archiwum Instytutu;
- administracyjne, obecnie określane jako bieżące, czy też archiwa własne instytucji (występujące w różnych formach organizacyjnych), skupiające się na bieżącej administracji archiwalnej, dla których zasadniczą funkcją jest nadzór i zarządzanie nad narastającym zasobem, czyli archiwa zakładowe i znaczna część archiwów wyodrębnionych¹¹.

Inna typologia archiwów odnosi się do czasu przechowywania zasobu. Zgodnie z tym kryterium można wyróżnić:

- archiwa wieczyste o zasobie stałym, przy czym przez „wieczystość” rozumie się przechowywanie bezterminowe;
- archiwa czasowo przechowujące zasób, np. archiwa przejściowe, zbiorcze, zakładowe, z których materiały po pewnym czasie i po dokonaniu selekcji w części podlegają wybrakowaniu i zniszczeniu, a w części są przekazywane do archiwów wieczystych.

Podział archiwów z uwagi na zakres gromadzonego zasobu pozwala z kolei wyodrębnić:

- archiwa ogólne zbierające wszelkie rodzaje zasobu na danym terytorium lub określonym szczeblu administracji, np. archiwa państwowe;
- archiwa specjalne gromadzące i przechowujące zasób składający się z określonego rodzaju dokumentacji lub o ściśle ustalonym zakresie tematycznym, np. filmoteki, archiwa gospodarcze, archiwa literatury, archiwa prasowe, archiwa rodzinno-majątkowe¹².

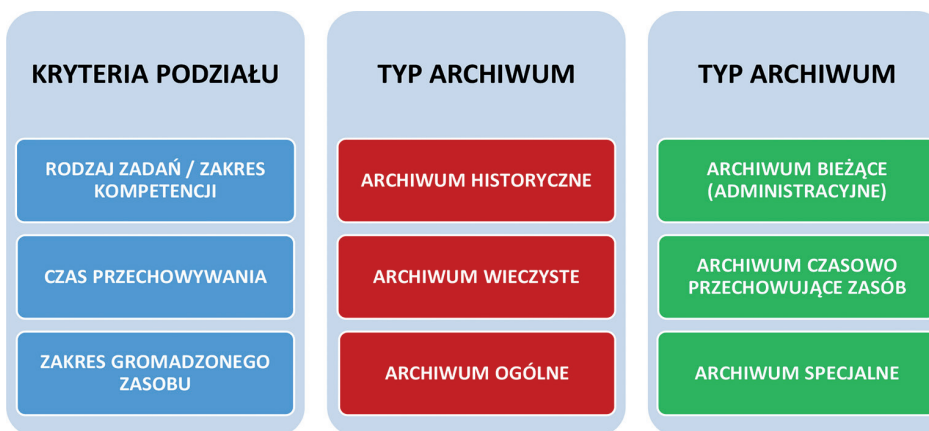
stwa w dniu 15 VII 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/87F86A025B2F0DCFC-1256B73003A1D41?OpenDocument> (dostęp 1 IX 2019 r.).

¹¹ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 25. Szerzej o pojęciu systematyzacji i podstawach prawnych działania archiwów bieżących zob. H. Robótka, *Model archiwum bieżącego w polskim prawie archiwalnym. Kilka refleksji na temat „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”* 2008, t. 2, s. 49–60; R. Degen, *Archiwa bieżące. Pojęcie i systematyzacja* [w:] *Archiwa bieżące. Zagadnienia teoretyczne i praktyczne rozwiązania*, red. M. Jabłońska, Toruń 2015, s. 11–31; K. Peplowska, *Archiwa bieżące w świetle prawa* [w:] *Archiwa bieżące...*, s. 35, 53; W.K. Roman, *Funkcje archiwum bieżącego* [w:] *Archiwa bieżące...*, s. 57–72.

¹² H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka...*, s. 25. Wieczyste przechowywanie materiałów archiwalnych uzasadniane jest ich trwałą wartością informacyjną. Z uwagi na fakt formułowania twierdzeń i potrzebę ich weryfikacji w oparciu o akta, traktowane

Rys. 1. Typologia archiwów

Źródło: Opracowanie własne autora na podstawie: H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka, Warszawa 1989*, s. 25.

Tak przedstawia się teoria archiwalna. Natomiast w polskim prawie archiwalnym od niemal 40 lat dominuje zupełnie inny podział: na archiwa państwowe oraz archiwa wyodrębnione i zakładowe. Pierwsze określane są jako wieczyste, a ich funkcjami są: gromadzenie, przechowywanie, opracowanie i udostępnianie zasobów zakwalifikowanych do trwałego przechowywania, mówiąc inaczej zdeponowanych w docelowym archiwum na stałe. Drugie, określane jako archiwa bieżące (rzadziej jako administracyjne), pełnią również wspomniane role, ale ich zasadnicza funkcja jest odmienna i sprowadza się do zarządzania narastającym zasobem. Kolejnymi cechami wyróżniającymi te archiwa są: gromadzenie dokumentacji własnej, czyli wytworzonej przez instytucję – aktotwórcę, w strukturze której archiwa bieżące funkcjonują, oraz czasowe administrowanie zgromadzonym zasobem.

Z uwagi na zakwalifikowanie Archiwum IPN do grupy archiwów wyodrębnionych, to właśnie ich specyfice zostanie poświęcona dalsza część rozważań. Zgodnie z art. 22 ust. 1 oraz art. 29 ust. 1 ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach prowadzą one działalność w zakresie państwowego zasobu archiwalnego, polegającą na przechowywaniu trwałym lub na ustalony okres wyodrębnionej części państwowego zasobu archiwalnego, wchodząc tym samym w skład istniejącej tylko w sensie prawnym, a nie organizacyjnym, państwowej

jako źródła historyczne, niezbędne jest zapewnienie stałego, wieczystego dostępu do nich. Zob. M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, *Narodowy zasób archiwalny i archiwa. Komentarz*, Warszawa 2016, s. 45.

sieci archiwalnej¹³. Warto zauważyć, że archiwa wyodrębnione w gruncie rzeczy nie należą jednak do sieci archiwów państwowych i są całkowicie niezależne od naczelnego dyrektora archiwów państwowych, co w istocie powoduje decentralizację administracji archiwalnej¹⁴. Wykluczenie ze wspomnianej sieci nastąpiło nie tak dawno, bo 14 lat temu¹⁵. Przymiotnik „państwowe” z nazwy archiwów wyodrębnionych wykreślono w kwietniu 2007 r., w związku z kolejną nowelizacją ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, a pretekstem do jej przeprowadzenia była potrzeba usunięcia wątpliwości interpretacyjnych związanych z tworzeniem wydzielonych archiwów w organach administracji rządowej oraz sprokurowanie podstaw prawnych do utworzenia i działania, raptem przez 8 lat, archiwów wyodrębnionych w komórkach organizacyjnych wykonujących zadania z zakresu obronności i bezpieczeństwa państwa utworzonych w państwowych jednostkach organizacyjnych, w których nie powstały archiwa wyodrębnione, jak również w samorządowych jednostkach organizacyjnych¹⁶.

Zasadniczą cechą odróżniającą archiwa wyodrębnione od państwowych jest czasowe administrowanie zgromadzonym zasobem, a następnie jego stopniowe przekazywanie do archiwów państwowych. Moment ten uzależniono, zgodnie z art. 32 ust. 1 ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, od ustania okoliczności uzasadniających przechowywanie materiałów w archiwach wyodrębnionych. Ustawodawca nie sprecyzował jednak, czy wśród powodów przekazywania akt należy dopatrywać się abstrakcyjnej woli politycznej

¹³ B. Ryszewski, *Uwagi dyskusyjne o nowej polskiej ustawie archiwalnej*, „Archiwista” 1984, nr 1–2, s. 26.

¹⁴ M. Konstankiewicz, *Prawne regulacje działalności archiwalnej w Polsce (stan prawny z dnia 1 stycznia 2010 r.)*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2010, nr 1 (3), s. 136. W stosunku do archiwów wyodrębnionych zostały wyłączone (w art. 21) kompetencje naczelnego dyrektora archiwów państwowych mające charakter działań nadzorczych i koordynacyjnych, zob. M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, *Narodowy zasób archiwalny...*, s. 310. O mechanizmach kształtowania państwowego zasobu archiwalnego po 1945 r. zob. R. Degen, *Kształtowanie państwowego zasobu archiwalnego w Polsce w latach 1945–1989*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2008, t. 2, s. 13–38.

¹⁵ Jeszcze w opublikowanym 16 V 2006 r. tekście jednolitym ustawy była mowa o tym, że działalność archiwalną w zakresie państwowego zasobu archiwalnego prowadzi państwowa sieć archiwalna, w skład której wchodzi zarówno archiwa państwowe, jak i archiwa państwowe wyodrębnione, archiwa zakładowe organów państwowych, organów samorządu terytorialnego oraz innych państwowych i samorządowych jednostek organizacyjnych. Co więcej w tej wersji ustawy, w art. 22 ust. 1 i art. 29 ust. 1, zostały dokładnie wyliczone archiwa państwowe wyodrębnione, a wśród nich Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. Zob. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 V 2006 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz.U. 2006, nr 97, poz. 673).

¹⁶ Ustawa z dnia 2 III 2007 r. o zmianie ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach oraz ustawy – Kodeks pracy (Dz.U. 2007, nr 64, poz. 426); druk nr 1242, <http://orka.sejm.gov.pl/Druki5ka.nsf/wgdruk/1242> (dostęp 8 X 2019 r.).

Rys. 2. Państwowa sieć archiwalna

Źródło: Opracowanie własne autora na podstawie ustawy z dnia 14 VII 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz.U. 2019, poz. 553 z późn. zm.).

większości parlamentarnej, uznającej misję danej jednostki organizacyjnej za wyczerpaną lub kierującej się wynikami sondaży opinii publicznej, czy też obiektywnych przyczyn wynikających np. z utajnienia materiałów zawierających informacje stanowiące przedmiot zainteresowania operacyjnego służb lub dotyczących polityki obronnej państwa¹⁷. Trudno zatem w przypadku archiwum posiadającego materiały niezbędne do wykonywania ustawowych zadań IPN określić właściwy moment, perspektywę czasową zakończenia działalności śledczej, lustracyjnej, czy też związanej z prowadzeniem badań naukowych, komemoracją oraz poszukiwaniem miejsc pochówku ofiar represji totalitarnych¹⁸. Warto jednak zauważyć, że ustawa archiwalna dopuszcza wyjątki od monopolu archiwów państwowych na wieczyste przechowywanie archiwaliów. Dotyczą one bibliotek i muzeów dysponujących zasobem archiwalnym oraz posiadających szczególnie znaczenie jednostek organizacyjnych, którym na ich wniosek naczelny dyrektor archiwów państwowych powierzył czasowe lub wieczyste przechowywanie lub gromadzenie akt¹⁹.

Archiwa wyodrębnione są grupą archiwów powiązanych organizacyjnie (jako wewnętrzne komórki organizacyjne) ze znaczącymi – z uwagi na miejsce

¹⁷ Przesłanką pozostawienia materiałów w archiwach wyodrębnionych jest np. ochrona zawartych w nich informacji (objętych klauzulami tajności) przed nieuprawnionym ujawnieniem powodującym szkody dla Rzeczypospolitej Polskiej. Zob. M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, *Narodowy zasób archiwalny...*, s. 411.

¹⁸ Zob. przewidywania w sprawie wygaszania pewnych działań Instytutu: *ibidem*, s. 412.

¹⁹ M. Konstankiewicz, *Prawne regulacje działalności...*, s. 142.

w strukturze władz – instytucjami państwowymi i dzięki nim posiadającą materiały o znacznej wartości informacyjnej²⁰. Zaliczają się do nich archiwa reprezentujące pojedyncze podmioty, jak i działające w większej liczbie jednostek i komórek organizacyjnych urzędu, tworzące swoistą sieć podporządkowaną np. ministrowi obrony narodowej, czy też ministrowi spraw wewnętrznych²¹. Traktowane są one w większości jak archiwa zakładowe, gromadzące akta powstające w wyniku działalności tych instytucji, w których kwestia udostępniania zasobu na potrzeby użytkowników zewnętrznych jest zupełnie poboczna²². Taką też rolę w rzeczywistości spełniają. Od typowych archiwów zakładowych różni je termin ostatecznego przekazania materiałów do archiwów państwowych, który w ich przypadku wynosi 50, a nie 25 lat od wytworzenia, przy czym jest on jednocześnie uzależniony od spełnienia przesłanki nienaruszania prawnie chronionych interesów Rzeczypospolitej Polskiej i osób fizycznych. W praktyce oznacza to pozostawienie decyzji w kwestii przekazania akt w gestii organów określających organizację podległych im archiwów wyodrębnionych²³.

Niektóre ze wspomnianych archiwów, z uwagi na posiadanie zasobu historycznego, uzyskały, mogłyby się wydawać, prawo wieczystego przechowywania zasobu. Dotyczy to archiwów: Sejmu, Senatu, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, Rady Ministrów oraz Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. Według ustawy archiwalnej „zasób historyczny” (art. 25 ust. 2 i art. 26 ust. 2) stanowią materiały archiwalne zgromadzone w danym archiwum w przeszłości (czyli przed wejściem w życie tego aktu prawnego – 1 stycznia 1984 r.) niezgodnie z określoną w niej właściwością (w przypadku placówek terenowych miejscową) danego archiwum. Analizując treść ustawy można zatem przyjąć, że w przypadku archiwów wyodrębnionych wspomniany zasób tworzą archiwalia obcej proveniencji powstałe w wyniku działalności instytucji innej niż ta, w ramach której funkcjonuje archiwum²⁴. Nie da się w tej sytuacji nie zauważyć pewnej

²⁰ Zob. R. Galuba, *Archiwa wyodrębnione w demokratycznym państwie* [w:] *Nowa archiwistyka – archiwa i archiwistyka w ponowoczesnym kontekście kulturowym*, red. W. Chorążyczewski, W. Piasek, A. Rosa, Toruń 2014 („Toruńskie Konfrontacje Archiwalne”, t. 4), s. 120; *idem*, *Archiwa wyodrębnione. Wybór przepisów z lat 2000–2011*, Poznań 2013, s. 15–20.

²¹ M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, *Narodowy zasób archiwalny...*, s. 395–398.

²² A. Barszcz, *Między dostępem do informacji publicznej a ochroną interesów państwa, jednostek organizacyjnych i obywateli. Dylematy udostępniania zasobu w archiwach wyodrębnionych*, „Problemy archiwistyki” 2009, nr 4, s. 4, <https://archiwa.gov.pl/images/docs/problemy/abarszcz4.pdf> (dostęp 1 IX 2019 r.).

²³ M. Konstankiewicz, *Status archiwum bieżącego we współczesnym polskim prawie archiwalnym* [w:] *Zarządzanie dokumentacją, archiwistyka i... koty. Księga jubileuszowa Profesor Haliny Robótki*, red. R. Degen, M. Jabłońska, W.K. Roman, Warszawa 2016, s. 99–100.

²⁴ M. Konstankiewicz, *Status archiwum bieżącego...*, s. 99; M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, *Narodowy zasób archiwalny...*, s. 367, 371. Według Czesława Biernata (*Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach*, „Archeion” 1986, t. 80, s. 65) archiwa, które zgromadziły zasób zgodnie z ustalonym w danym czasie podziałem administracyjnym lub

sprzeczności w kolejnych przepisach prawa archiwalnego (art. 30 i 32). Jak bowiem można pogodzić prerogatywę do przechowywania zasobu historycznego z obowiązkiem przekazywania archiwaliów do archiwów państwowych nie później niż 50 lat od ich wytworzenia? Zaproponowane w ustawie rozwiązania nie zawsze są zatem zgodne z teoretycznymi podstawami archiwistyki²⁵.

Posiadanie prawa przechowywania wieczystego zasobu oznacza z założenia rozwinięcie pewnych funkcji, niewymaganych w standardowych archiwach zakładowych, np. opracowywania i udostępniania archiwaliów w oparciu o odrębne przepisy, ale w taki sam sposób, jak czynią to archiwa państwowe²⁶. Oparte na nieprawdziwych przesłankach są zatem obawy przeciwników archiwów wyodrębnionych z zasobem historycznym o dostęp do zgromadzonych w nich materiałów archiwalnych²⁷. Jest on niezagrożony. W pozostałych archiwach wyodrębnionych priorytetem w ich działalności, podobnie jak ma to miejsce w archiwach zakładowych, nie jest udostępnianie akt do celów naukowych, czy też na potrzeby obywateli, dlatego być może w tej kwestii potrzebna byłaby zmiana regulacji prawnych. Dodatkowo potrzebę otwartości archiwów wyłączonych z nadzoru naczelnego dyrektora archiwów państwowych wzmocniła nowelizacja prawa archiwalnego spowodowana uchwaleniem ustawy z dnia 25 lutego 2016 r. o ponownym wykorzystaniu informacji sektora publicznego²⁸. Nałożyła ona na nie obowiązek udostępniania każdemu wnioskodawcy materiałów archiwalnych w oryginale lub ich reprodukcji²⁹.

W kontekście wspomnianych przepisów w specyficznej sytuacji znalazło się wyodrębnione Archiwum IPN. Zgodnie z art. 31 ust. 3 ustawy archiwalnej powinny znaleźć się w jego zasobie akta nie tylko wskazane w ustawie z dnia

„weszły w jego posiadanie na podstawie innych uznanych przesłanek, mają prawo zachowania całej substancji jako zasobu historycznego”. O różnych znaczeniach (niejednokrotnie błędnie interpretowanych) użytego w ustawie terminu „zasób historyczny” zob. *ibidem*, s. 64–66.

²⁵ B. Ryszewski, *Uwagi dyskusyjne...*, s. 132; *idem*, *Polskie ustawy archiwalne i wynikające z nich problemy* [w:] *Pomorze – Polska – Europa. Studia i materiały z dziejów XIX i XX wieku*, red. Z. Karpus, J. Sziling, Z. Waszkiewicz, Toruń 1995, s. 291.

²⁶ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka...*, s. 24–25.

²⁷ A. Barszcz, *Glosa w sprawie archiwów wyodrębnionych*, „Problemy archiwistyki” 2009, nr 3, s. 74–75, https://archiwa.gov.pl/images/docs/problemy/7ab1_publ.pdf (dostęp 1 IX 2019 r.); *eadem*, *Między dostępem do informacji publicznej...*, s. 1–4; R. Galuba, *Archiwa wyodrębnione...*, s. 120–124, 134–135.

²⁸ Ustawa z dnia 25 II 2016 r. o ponownym wykorzystaniu informacji sektora publicznego (Dz.U. 2019, poz. 1446).

²⁹ Art. 16a ust. 1–2 ustawy z dnia 14 VII 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz.U. 2019, poz. 553 z późn. zm.). Archiwa wyodrębnione znalazły się w gronie „podmiotów zobowiązanych” ustawowo do udostępniania archiwaliów. Nie zostały do niego włączone archiwa zakładowe. Zob. M. Konstankiewicz, *Zmiany w zakresie udostępniania materiałów archiwalnych, wchodzące w życie 16 czerwca 2016 r. w ustawie z 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach*, „Archiwista Polski” 2016, nr 3, s. 7.

18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, ale również wytworzone w toku działalności Instytutu, dokumentujące jego funkcjonowanie. Materiały własne, na które składa się 836 mb akt kategorii „A” (stan na koniec 2018 r.³⁰) zgromadzonych w archiwum zakładowym Instytutu, stanowią jednak niecały 1 proc. całego zasobu. To naprawdę zbyt mała ilość, by można było zakwalifikować Archiwum IPN do grona archiwów gromadzących dokumentację własną³¹. Co zatem stanowi ponad 99 proc. zasobu Instytutu? Oczywiście zasób historyczny. Nie powstał on jednak w wyniku selekcji opartej na wartości akt i nadzoru nad narastającym zasobem, jak ma to miejsce w archiwach bieżących, lecz na podstawie ustalonego w ustawie o IPN zakresu podmiotowego i przedmiotowego. To właśnie ten akt prawny dał podwaliny pod ukształtowanie zasobu Instytutu, wprowadzając w rozdziale trzecim obowiązek przekazania archiwaliów przez wymienionych w art. 25 dysponentów, zarówno według klucza twórcy zespołu, jak i z uwagi na kryterium wytwórcy poszczególnych jednostek archiwalnych. Ten stan rzeczy wynikał z faktu, że najważniejszym imperatywem w zakresie gromadzenia zasobu Archiwum Instytutu stała się definicja organów bezpieczeństwa państwa, a w odniesieniu do materiałów prokuratorskich, sądowych i penitencjarnych zasada przejmowania wyłącznie akt spraw osób represjonowanych z motywów politycznych³².

W kontekście organów bezpieczeństwa państwa nie należy zapominać, że praca w ich archiwach koncentrowała się z reguły na realizacji potrzeb jednostek operacyjnych. Prowadziły one właściwie działalność registraturalną, a nie archiwalną, stąd też nie można w tym przypadku mówić o archiwach o stałym zasobie, ale wykonujących czynności przypisane registraturom³³. Po formalnej likwidacji organów bezpieczeństwa ich archiwa trafiły do tworzonych od 1990 r. służb specjalnych RP, stając się częścią wyodrębnionych placówek o charakterze archiwów zakładowych (UOP, WSI, a po reorganizacji ABW, AW, SKW i SWW), gdyż ustawa archiwalna nie przewidywała od momentu ich powstania możliwości przechowywania przez nie zasobu historycznego. Co więcej, archiwa służb

³⁰ *Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Informacja o działalności. 1 stycznia 2018 r. – 31 grudnia 2018 r.*, Warszawa 2019, s. 107, <https://ipn.gov.pl/pl/o-ipn/informacje-o-dzialalnosc/70546,w-okresie-1-stycznia-2018-r-31-grudnia-2018-r.html> (dostęp 21 X 2019 r.).

³¹ M. Konstankiewicz, *Status archiwum bieżącego...*, s. 99.

³² P. Perzyna, *Zasada strukturalna w praktyce Instytutu Pamięci Narodowej. Refleksje po opublikowaniu inventarza archiwalnego* [w:] *Zasada strukturalna jako podstawa opisu archiwaliów w zintegrowanych systemach informacji archiwalnej*, red. R. Leśkiewicz, A. Żeglińska, Warszawa 2015 („Symposia Archivistica”, t. I), s. 54.

³³ P. Perzyna, *Kształtowanie zasobu archiwalnego i specyfika działalności Wydziału „C” Komendy Miejskiej MO w Łodzi do 1975 r.*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, t. 4, s. 90.

specjalnych, podobnie jak miało to miejsce u poprzedników, dalej wykonywały czynności registraturalne.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że w Polsce nie funkcjonuje drugie archiwum wyodrębnione, które miałyby z jednej strony tak ściśle określony chronologicznie, tematycznie i proveniencyjnie, a z drugiej tak ograniczony ustawowo zasób archiwalny. Składają się na niego materiały organów bezpieczeństwa państwa, wytworzone oraz gromadzone od dnia 22 lipca 1944 r. do dnia 31 lipca 1990 r., a także organów bezpieczeństwa III Rzeszy Niemieckiej i Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich³⁴, akta: prokuratorskie, sądowych spraw karnych, aresztów i zakładów karnych, obozów pracy i innych miejsc odosobnienia dotyczące osób represjonowanych za działalność niepodległościową i antykomunistyczne poglądy. Od 14 lat do IPN przekazywane są ponadto materiały wytworzone w toku postępowań prowadzonych przez sądy w sprawach lustracyjnych, ale dopiero z chwilą prawomocnego zakończenia postępowania w danej sprawie. Ze względu na ten ściśle sprecyzowany zakres chronologiczny i rzeczowy przejmowanych materiałów Archiwum Instytutu zalicza się do kategorii archiwów specjalnych³⁵.

Co więcej, w zasobie zgromadzonym przez IPN znalazły się zasoby wcześniej odrębnych organizacyjnie archiwów, które utraciły samodzielność. Mówiąc o odrębności organizacyjnej włączonych archiwów chodzi nie tylko o dysponujące stałym zasobem archiwum instytucji, ale także o archiwa wydziałów, a także pionów organizacyjnych charakteryzujących się znaczną autonomią i pełniących funkcje wewnętrzne w swej instytucji, o zasobie powiększającym się za sprawą własnej i obcej produkcji kancelaryjnej³⁶. Pierwszy przypadek odnosi się do przejętego zgodnie z art. 68 ustawy o IPN Archiwum Głównej

³⁴ Materiały te dotyczą: a) zbrodni nazistowskich i komunistycznych, zbrodni członków ukraińskich formacji kolaborujących z Trzecią Rzeszą Niemiecką i innych przestępstw stanowiących zbrodnie przeciwko pokojowi, ludzkości lub zbrodnie wojenne popełnione na osobach narodowości polskiej lub obywatelach polskich innych narodowości w okresie od dnia 8 XI 1917 r. do dnia 31 VII 1990 r., b) innych represji z motywów politycznych, jakich dopuścili się funkcjonariusze polskich organów ścigania lub wymiaru sprawiedliwości albo osoby działające na ich zlecenie, a ujawnionych w treści orzeczeń zapadłych na podstawie ustawy z dnia 23 II 1991 r. o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego (Dz.U. 1991, nr 34, poz. 149 z późn. zm.), c) działalności organów bezpieczeństwa państwa. Zob. art. 1 pkt 1 ustawy z dnia 18 XII 1998 r. o Instytucie pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz.U. 2019, poz. 1882).

³⁵ R. Leśkiewicz, *Zasady proveniencji i pertynencji terytorialnej w archiwach Instytutu Pamięci Narodowej na przykładzie Oddziału IPN w Poznaniu* [w:] *W kręgu „teczek”*. Z badań nad zasobem i funkcjami archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, red. J. Bednarek, P. Perzyna, Łódź–Toruń 2006, s. 46.

³⁶ P. Perzyna, *Problematyka rozpoznania struktury zasobu i zespołowości akt cywilnych organów bezpieczeństwa oraz ich informatycznego opisu*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, t. 2, s. 47–48.

Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej (1945–1999), a kolejne do zasobów archiwalnych MSW (1944–1990), Departamentu I MSW (1944–1990), Wojskowej Służby Wewnętrznej (1943–1990) oraz Zarządu II Sztabu Generalnego WP (1944–1990)³⁷. **Archiwum IPN spełnia więc pierwsze dwie przesłanki niezbędne do uznania go za archiwum wiecyste, czyli posiada stały, historyczny zasób archiwalny.** Historyczność zasobu zakłada w tym przypadku poszanowanie kompetencji rzeczowej archiwum gromadzącego materiały komunistycznego aparatu represji oraz stabilizację zasobu, a więc jego nienaruszalność bez względu na zachodzące zmiany administracyjne, czy też w strukturze sieci archiwalnej³⁸.

Rys. 3. Archiwa historyczne w zasobie Archiwum IPN

Źródło: Opracowanie własne autora.

Warto w tym miejscu przypomnieć, że to właśnie na gruncie „ochrony całości zasobów archiwów dawnych” wyrosła w archiwistyce zasada poszanowania

³⁷ Zob. J. Bednarek, *Problem archiwów historycznych w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej* [w:] *Zasada strukturalna jako podstawa...*, s. 73; P. Perzyna, *Problematyka rozpoznania struktury zasobu...*, s. 39–41.

³⁸ Zob. W. Chorążyczewski, *Archiwistyka dla początkujących (wersja 1)*, Toruń 2014, s. 14, https://repozytorium.umk.pl › Archiwistyka_dla_poczatkujacych_wersja_1 (dostęp 29 XI 2019 r.).

historycznie ukształtowanych zasobów. Z jednej strony miała ona zabezpieczać zasoby historyczne przed uszczupleniem, a z drugiej przechowujące je archiwa przed zakusami likwidacji. Takie podejście niewątpliwie wpływa na „petryfikację” zasobów archiwów wieczystych i właściwe funkcjonowanie informacji archiwalnej, tak istotne dla użytkowników prowadzących badania naukowe³⁹.

Dzisiaj trudno wyobrazić sobie badania nad najnowszą historią Polski bez wglądu w archiwalia zgromadzone w IPN, niezależnie od tego, czy jest się sympatykiem tej instytucji, przeceniającym wartość materiałów aparatu bezpieczeństwa, czy też przeciwnikiem bagatelizującym ich rolę. I to, że tak się dzieje, jest zasługą pionu archiwalnego Instytutu. Wobec bojkotu instytucji zobligowanych do przygotowania i przekazania akt do Archiwum Instytutu, objęcia 80 proc. zasobu (łącznie z materiałami paszportowymi) klauzulami tajności, zgromadzenie prawie 93 kilometrów archiwaliów nie było wcale rzeczą prostą. Scalenie materiałów organów bezpieczeństwa w Archiwum IPN zapobiegło nie tylko ich dalszemu rozproszeniu, ale również rozpoczęło powolny proces ich udostępniania obywatelom⁴⁰.

Z perspektywy czasu trzeba powiedzieć jasno, że żadna ze służb specjalnych działających w III RP nie była zachwycona perspektywą przekazania akt swoich komunistycznych poprzedników do jakiegokolwiek archiwum wieczystego. W archiwach państwowych byłyby one wręcz nieużyteczne, a ich udostępnienie na ogólnych zasadach stanowiłoby naruszenie przepisów o ochronie informacji niejawnych. Potrzebna była nowa instytucja przygotowana do przejmowania materiałów niejawnych i kontrolowana pod kątem ich zabezpieczenia, do której wprowadzono dodatkowo „konja trojańskiego” w postaci tzw. tajnego zbioru zastrzeżonego, podlegającego szczególnej ochronie na podstawie art. 39 ustawy o IPN – zbioru, który jeszcze na początku 2007 r. liczył 1868 mb. Przez kilkanaście lat nikogo w demokratycznym państwie prawa nie zainteresował fakt uznania na początku XXI w. prawie 2 kilometrów akt wytworzonych w okresie komunizmu za istotne dla interesów i obronności państwa. Tajemnicą państwową objęto nawet fakt samego zastrzeżenia, a takie działanie nosiło już znamiona ukrywania archiwaliów przed społeczeństwem. Dzisiaj można przyjąć, że tajny wyodrębniony z ogólnodostępnego zasobu zbiór był efektem obawy o utratę monopolu służb na informacje, które można byłoby wykorzystywać operacyjnie jeszcze długo w dobrej, ale również i złej wierze⁴¹.

³⁹ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka...*, s. 26.

⁴⁰ R. Galuba, *Archiwa państwowe w latach 1918–2011...*, s. 496–497.

⁴¹ Zbiór zastrzeżony formalnie zlikwidowano na mocy ustawy z dnia 29 IV 2016 r. o zmianie ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2016, poz. 749). Szerzej o zbiorze zastrzeżonym zob. P. Perzyna, *Jakiego archiwum potrzebuje Instytut Pamięci Narodowej? Rozważania o organizacji i priorytetach działalności archiwum historycznego* [w:] *Archiwa – Historia*

Niepostrzeżenie wspomnianą wyłączność przełamał nie prowadzący kwerendę archiwista, lecz pokrzywdzony, czyli osoba inwigilowana przez organy bezpieczeństwa państwa, uzyskując nie tylko możliwość wglądu w dokumenty na swój temat, ale również sankcję na otrzymanie ich kopii i poznanie danych funkcjonariuszy UB/SB i tajnych współpracowników działających na jego szkodę. Taki właśnie był początek Archiwum IPN. Niewątpliwie to ofiary poprzedniego systemu politycznego zdobyły w pierwszym okresie działalności Instytutu przewagę w dostępie do akt nieobecnych w obiegu naukowym od ponad pół wieku – zdobyły ją kosztem badaczy, postrzegających prawne ograniczenia w zakresie udostępniania i brak pomocy archiwalnych do znacznej części akt dostępnych w czytelniach jako zamach na wolność prowadzonych badań⁴². W tym kontekście trzeba jednak widzieć pozytywną rolę, jaką odegrało Archiwum IPN w medialnym wypromowaniu idei archiwum, traktowanego nie tylko jako świątynia nauki, ale również miejsce dostępne dla każdego Polaka⁴³. Oczywiście nie zawsze było to działanie zamierzone przez samych archiwistów, ale sprowokowane przez czynniki zewnętrzne, tak jak miało to miejsce w przypadku sprawy abp. Stanisława Wielgusa⁴⁴, aktywności działaczy antykomunistycznych ujawniających dane tajnych współpracowników (grupy „Ujawnić Prawdę”)⁴⁵, czy też tzw. listy Wildsteina. Kwestię sposobu i trybu udostępniania materiałów archiwalnych znajdujących się w archiwach wyodrębnionych

– *Pamięć. Bilans 15 lat działalności archiwalnej Instytutu Pamięci Narodowej*, red. J. Bednarek, R. Leśkiewicz, P. Perzyna, Łódź–Warszawa 2018, s. 32–35.

⁴² Zob. R. Dyrzc, *Udostępnianie materiałów archiwalnych przez archiwa Instytutu Pamięci Narodowej w świetle wewnętrznych aktów normatywnych. Wybrane aspekty* [w:] *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans...*, s. 43–53; R. Dziechciarz, *Zmiany w obowiązujących w Instytucie Pamięci Narodowej procedurach udostępniania dokumentów do badań naukowych i publikacji dziennikarskich w latach 2001–2014* [w:] *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans...*, s. 55–63.

⁴³ M. Kula, *Fantazyjne życzenia dla archiwisty* [w:] *Archiwistyka oraz problemy historii Polski, Polonii i dyplomacji XX wieku. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Edwardowi Kołodziejowi w 70 rocznicę urodzin*, red. J. Łosowski, Lublin 2011, s. 188–189.

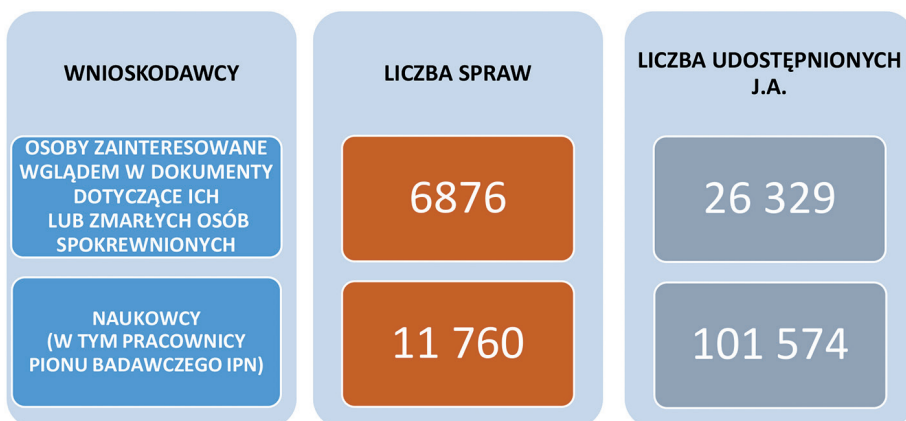
⁴⁴ W grudniu 2006 r. papież Benedykt XVI powołał bp. płockiego Stanisława Wielgusa na urząd arcybiskupa metropolity warszawskiego. Po publikacji „Gazety Polskiej” o współpracy biskupa z SB, kwerendę w archiwaliach zgromadzonych przez IPN przeprowadziły komisja powołana przez Rzecznika Praw Obywatelskich oraz Kościelna Komisja Historyczna. W jej wyniku ustalono, że przyszły arcybiskup był świadomym i tajnym współpracownikiem organów bezpieczeństwa PRL. W dniu ingresu abp Wielgus złożył rezygnację z urzędu. Zob. *Rzecznik praw obywatelskich: abp Wielgus był świadomym tajnym współpracownikiem SB*, http://system.ekai.pl/kair/?screen=depesza&_scr_depesza_id_depeszy=372629 (dostęp 19 XI 2019 r.); *Komunikat Kościelnej Komisji Historycznej w sprawie abp. Wielgusa*, http://www.episkopat.pl/?a=dokumentyKEP&doc=200715_1 (dostęp 19 XI 2019 r.).

⁴⁵ Pierwsza grupa „Ujawnić Prawdę” powstała w Rzeszowie. Zob. D. Byszuk, *Udostępnianie dokumentów archiwalnych oraz realizacja wniosków w Oddziałowym Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Rzeszowie w latach 2000–2015* [w:] *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans...*, s. 94.

określiło rozporządzenie Rady Ministrów z 25 października 2005 r., ale nie uwzględniono w nim Archiwum IPN⁴⁶. Dopiero nowelizacja ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach z 2 marca 2007 r. wyłączyła z kompetencji rządu ustanawianie wyżej wspomnianej regulacji w odniesieniu do tego archiwum, przekazując stosowną delegację ustawową prezesowi Instytutu⁴⁷.

Warto zauważyć, że na przestrzeni ostatnich dwóch dekad stopniowo zmienił się profil użytkownika zasobu i po kilkunastu latach dominacji osób prześladowanych przez dawny reżim komunistyczny nastąpił czas opracowywania i udostępniania zasobu archiwalnego zgromadzonego przez Instytut w pierwszym rządzie do celów naukowych, a dopiero w drugiej kolejności osobom zainteresowanym wglądem w materiały zgromadzone na ich temat lub nieżyjących osób im najbliższych.

Rys. 4. Udostępnianie akt w 2018 r.

⁴⁶ Zob. rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 X 2005 r. w sprawie sposobu i trybu udostępniania materiałów archiwalnych znajdujących się w archiwach wyodrębnionych, podporządkowanych Ministrowi Obrony Narodowej, ministrowi właściwemu do spraw wewnętrznych, ministrowi właściwemu do spraw zagranicznych, ministrowi właściwemu do spraw finansów publicznych, Szefowi Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Szefowi Agencji Wywiadu, Szefowi Kancelarii Sejmu, Szefowi Kancelarii Senatu i Szefowi Kancelarii Prezydenta (Dz.U. 2005, nr 219, poz. 1847). Kwestii udostępniania akt wytworzonych w toku działalności Instytutu dotyczą regulacje zawarte w ustawie archiwalnej. Zob. M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, *Narodowy zasób archiwalny...*, s. 279–280.

⁴⁷ P. Perzyna, M. Polańska-Bergman, *Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej – aspekty prawne funkcjonowania i udostępniania materiałów archiwalnych w latach 2000–2007*, „Przeгляд Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2008, t. 1, s. 17; ustawa z dnia 2 III 2007 r. o zmianie ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach oraz ustawy – Kodeks pracy (Dz.U. 2007, nr 64, poz. 426). O kompetencjach prezesa IPN jako organu właściwego do spraw archiwum wyodrębnionego Instytutu zob. M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, *Narodowy zasób archiwalny...*, s. 296–297.

Źródło: Opracowanie własne autora na podstawie danych z publikacji: Informacja o działalności Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w okresie 1 stycznia 2018 r. – 31 grudnia 2018 r., Warszawa 2019, s. 138–140, 143–145. Do kategorii „naukowcy” wliczono wnioski naukowe (zewnętrzne), wnioski pracowników pionu badawczego i połowę wniosków pracowników innych pionów IPN (w tym edukacyjnego, upamiętniania, archiwalnego).

Archiwum IPN spełnia zatem dwa kolejne merytoryczne warunki konieczne do jego autoryzacji w charakterze archiwum wieczystego. Opracowuje i udostępnia się w nim zasób przede wszystkim do celów naukowych.

Podsumowując, Archiwum Instytutu ze względu na stały i historyczny zasób, opracowywanie i udostępnianie zgromadzonych materiałów w coraz szerszym zakresie do celów naukowych należy zaliczyć do kategorii archiwów wieczystych. Celem działalności takiej placówki pod nazwą archiwum nazistowskiego i komunistycznego aparatu represji⁴⁸, bo taki charakter ma w istocie jedna z wewnętrznych komórek organizacyjnych Instytutu Pamięci Narodowej, jest zgromadzenie i przechowywanie w jednym miejscu archiwaliów instytucji represji, a także materiałów dotyczących ofiar, strat i szkód poniesionych przez Polaków w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu. Drugi powód istnienia archiwum wieczystego wynika wprost z pierwszego i wiąże się z potrzebą opisanie historii aparatu represji, jego miejsca w strukturze komunistycznego państwa oraz zachowania pamięci o ofiarach, stratach i szkodach poniesionych przez Polaków w latach 1939–1989.

Mówiąc o archiwach wieczystych, posiadających zasób historyczny, należy zastanowić się nad systemem – siecią archiwów w całym państwie. Czy ma on być jednolity i centralnie kierowany, czy też zdecentralizowany, dopuszczający różnorodność w zakresie organizacji, ale nie w kwestiach merytorycznych? W kontekście tego drugiego modelu można przyrzeć się rozwiązaniu zastosowanemu na Węgrzech, gdzie archiwa publiczne dzielą się na archiwa ogólne prowadzone przez węgierskie archiwa narodowe, władze lokalne powiatów i władze miejskie Budapesztu, specjalne archiwa państwowe, w tym Archiwum Historyczne Służb Bezpieczeństwa Państwa, a także archiwa władz gmin samorządowych, organów, fundacji lub agencji publicznych określonych w przepisach prawa⁴⁹.

Dlaczego z drugiej strony, dostrzegając oczywiście różnice w strukturze państwa jednorodnego i federacyjnego, nie wykorzystać doświadczeń niemieckich,

⁴⁸ Pojęcie „aparatu represji” jest w tym przypadku rozumiane szerzej niż określenie „organy” lub „aparatu bezpieczeństwa” – obejmuje cywilne i wojskowe organy bezpieczeństwa, służbę więzienną, MO i jednostki paramilitarne, prokuraturę i sądownictwo.

⁴⁹ Ustawa LXVI z 1995 r. o aktach publicznych, archiwach i ochronie prywatnych materiałów archiwalnych (1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről), <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500066.tv>; <https://www.abtl.hu/english-information> (dostęp 1 IX 2019 r.).

gdzie w skład systemu wchodzi kilka rodzajów archiwów historycznych?⁵⁰ W pierwszym rządzie jest to grupa archiwów państwowych na czele z Archiwum Federalnym (Bundesarchiv) z siedzibą centrali w Koblencji, gdzie przechowywane są głównie zbiory instytucji rządowych i samorządowych, oraz placówki w Berlinie (Lichterfelde i Reinickendorf), Fryburgu Bryzgowijskim (Archiwum Wojskowe) oraz Bayreuth, Ludwigsburgu, Hoppegarten, Rastatt i Sankt Augustin-Hangelar⁵¹. Mieszczą się w tej grupie również placówki przechowujące archiwalia podporządkowane instytucjom lub osobom powołującym je do życia, tzn. archiwa parlamentów, szkół wyższych i instytucji naukowych oraz archiwa podmiotów prawa publicznego (np. fundacji) podlegających kontroli rządów krajowych. Odrębny podsystem stanowią archiwa niepaństwowe. Najliczniejsze wśród nich są archiwa komunalne miast, powiatów i gmin, utrzymywane i kontrolowane przez samorząd terytorialny. Rozbudowaną strukturę posiadają ar-

⁵⁰ Faktu, że niemiecka sieć archiwalna jest zdecentralizowana, nie zmienia integracja zasobów archiwów Stasi b. NRD z zasobami archiwów federalnych. 26 IX 2019 r. niemiecki Bundestag na wniosek Komisji Kultury i Mediów zatwierdził koncepcję Pełnomocnika Federalnego ds. Dokumentów Stasi i Prezydenta Archiwum Federalnego w zakresie stałego przechowywania materiałów Stasi poprzez przeniesienie archiwum akt Stasi do archiwów federalnych. Nie oznaczało to, że całość archiwaliów Stasi zostanie przeniesiona do siedziby Archiwum Federalnego w Koblencji. Materiały centrali i administracji okręgów Stasi w Berlinie i Poczdamie pozostaną na stałe w Berlinie-Lichtenbergu. To właśnie tam, po rozbudowie b. siedziby Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego (Ministerium für Staatssicherheit – MfS), Archiwum Federalne przeniesie zbiory dotyczące historii NRD, przechowywane obecnie w Oddziale Bundesarchiv w Berlinie-Lichterfelde. To przemieszczenie ma zapewnić konsolidację zasobów archiwów b. NRD, w tym archiwów Stasi oraz Archiwum Partii i Organizacji Ludowych NRD (Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR – SAPMO). Materiały z byłych delegatur Urzędu Gaucka w Neubrandenburgu, Rostocku, Schwerinie, Frankfurcie nad Odrą, Chociebużu (Cottbus), Halle, Magdeburgu, Chemnitz, Dreźnie, Lipsku, Erfurcie, Gerze i Suhl również pozostaną w swoich obecnych lokalizacjach do odwołania. Likwidacja Urzędu Gaucka nastąpiła 17 VI 2021 r. i z tym dniem odpowiedzialność za archiwalia Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego (MfS) byłej NRD została przeniesiona na Archiwum Federalne. Zob. *Przeniesienie archiwum akt Stasi do Archiwum Federalnego*, <https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Pressemittelungen/ueberfuehrung-stasi-unterlagen.html> (dostęp 17 VI 2021 r.); *Archiwum Federalne przejmuje odpowiedzialność za akta Stasi*, https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Meldungen/2021-06-16_integration-stua.html (dostęp 17 VI 2021 r.). Zob. też tekst koncepcji: *Die Zukunft der Stasi-Unterlagen. Konzept des Bundesbeauftragten für die Stasi-Unterlagen und des Bundesarchivs für die dauerhafte Sicherung der Stasi-Unterlagen durch Überführung des Stasi-Unterlagen-Archivs in das Bundesarchiv*, https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Downloads/Meldungen/konzept-zukunft-bstu.pdf?__blob=publicationFile (dostęp 17 VI 2021 r.).

⁵¹ Zob. <https://www.bundesarchiv.de/DE/Navigation/Meta/Ueber-uns/ueber-uns.html> (dostęp 1 III 2020 r.); G. Sztoler, *Archiwum Federalne w Koblencji jako przykład archiwum europejskiego* [w:] *Pamiętnik I Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki. Toruń, 17–18 kwietnia 1997 roku*, red. W. Chorażyczewski, R. Degen, Toruń 1998, <https://docplayer.pl/27328-838-Archiwum-federalne-w-koblencji-jako-przyklad-archiwum-europejskiego.html> (dostęp 1 IX 2019 r.).

chiwa kościelne katolickie i ewangelickie, od parafialnych, przez regionalne, po archiwa centralne. Ciekawe zbiory gromadzą archiwa prywatne, wśród których można wymienić: archiwa rodzin panujących, archiwa osób wysoko urodzonych, czyli arystokracji (książąt i hrabiów), oraz archiwa szlacheckie (posiadaczy ziemskich). Kolejne grupy tworzą archiwa gospodarcze, do których zalicza się regionalne archiwa gospodarcze, archiwa branżowe, archiwa izb przemysłowych i handlowych, archiwa przedsiębiorstw, a także archiwa mediów skupiające archiwa prasy i agencji informacyjnych, radia i telewizji oraz filmu. Wreszcie ostatni komponent niepaństwowy stanowią archiwa partii politycznych (zarządzane przez fundacje powołane przez partie) oraz archiwa związków zawodowych⁵².

Jak dowodzą przykłady archiwów wieczystych na Węgrzech i w Niemczech, różnorodność może być piękna, a odrobina konkurencyjności w czasach demokracji parlamentarnej nikomu nie powinna zaszkodzić, tym bardziej, że pracy związanej chociażby z tworzeniem infrastruktury archiwalnej, opracowaniem, digitalizacją i udostępnianiem akt pozostało na dziesięciolecia.

W tych kwestiach zachodzi analogia do kuchni. Polska od wieków z powodzeniem przejmuje obce przepisy i twórczo je rozwija. Ponieważ coraz więcej osób delectuje się japońskim sushi czy sashimi, warto pochylić się nad potrawą popularną podczas uroczystości, czyli befsztykiem tatarskim, ale tym razem – z uwagi na ryzyko chorób – nie z wołowiny, lecz z łososia.

Łososia trzeba zatem obmyć pod kranem i osuszyć ręcznikiem papierowym, zdjąć skórę, wyjąć wszystkie ości i posiekać – czyli wprowadzić pluralizm i usankcjonować wreszcie istnienie w państwowej sieci archiwalnej – obok archiwów państwowych – innych archiwów wieczystych, posiadających historyczny zasób archiwalny. Nie jest to precedens, bo czym w takim razie byłoby funkcjonowanie od ponad 100 lat Centralnego Archiwum Wojskowego?⁵³

⁵² H.-J. Schreckenbach, *Współczesne archiwa niemieckie. Rzut oka na historię i organizację archiwów RFN*, „Archeion” 1996, t. 96, s. 121–133; W. Leesch, *Neuere Archivübersichten und -inventare*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte” 1983, t. 119, s. 247–270.

⁵³ Od 1918 r. CAW funkcjonowało najpierw w ramach Instytutu Historyczno-Wojskowego, Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego, a od 1927 r. podporządkowano je szefowi Wojskowego Biura Historycznego. Podstawą do utrzymywania odrębnego bytu instytucjonalnego po II wojnie św. był rozkaz Naczelnego Dowództwa WP nr 0194/Org. z 5 VIII 1945 r. powołujący CAW, podlegające bezpośrednio pod Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy WP. Zob. W.K. Roman, *Centralne Archiwum Wojskowe 1918–1998. Tradycje, historia, współczesność służby archiwalnej Wojska Polskiego*, Toruń 2009, s. 19–22, 77. Obecnie obowiązuje zarządzenie nr 1/MON z dnia 8 I 2015 r. w sprawie organizacji archiwów wyodrębnionych podległych MON lub przez niego nadzorowanych oraz zakresu ich działania. 21 IV 2016 r. minister obrony narodowej podpisał decyzję nr 127/MON o utworzeniu Wojskowego Biura Historycznego, a CAW stało się jedną z jego wewnętrznych komórek organizacyjnych (Dz.Urz. MON 2016, poz. 76).

Kontynuując tematykę kulinarną, rybę należy przełożyć do głębokiego naczynia, posypać solą, czarnym pieprzem, skropić cytryną, ewentualnie olejem i dokładnie wymieszać, a dalej postąpić jak w przypadku tradycyjnego tataru, czyli posiekać w zależności od gustu kapary, szalotkę, ogórka kiszzonego i ułożyć na talerzu oddzielnie. W przypadku polskich archiwów wieczystych odrębność instytucjonalna archiwów z zasobem historycznym nie oznacza „zabójczej” naukowo dowolności w kwestii metodycznego opracowywania zasobu oraz rezygnacji z zapewnienia użytkownikom profesjonalnych warunków do wyszukiwania i udostępniania akt. Niezbędne jest wypracowywanie wspólnego modelu działania, zmierzającego do ustalenia jednolitego standardu opisu archiwalnego, a następnie integracji danych pochodzących z różnych systemów informatycznych. Tylko takie rozwiązania są w stanie zakończyć jałowe dotychczas spory, gdzie i jakie materiały powinny być przechowywane.

Tataru należy udekorować piórkami koperku i schłodzić w lodówce. Przed podaniem można dołożyć jeszcze świeże ćwiartki cytryny, jako dodatek zakwaszający mięso i ścinający w nim białko. Noce Muzeów, wystawy, konkursy, komiksy również są ciekawymi dodatkami, ale tym, co dobrze użyźnia glebę archiwum nastawionego na naukowego odbiorcę, jest powrót do wykonywania priorytetowych zadań związanych z kształtowaniem zasobu, jego opracowaniem oraz informacją archiwalną.

Na koniec nie należy zapominać o tym, że tatar z łososia najlepiej komponuje się z chrupiącą bagietką, listkami sałaty lodowej, a także z owocami morza. Podobnie jest i w przypadku archiwów wieczystych. Prowadzona przez nie działalność wymaga nie tylko czerpania korzyści z wiedzy praktycznej, ale również stosowania metody naukowej, bo to przecież ona nadaje ostateczny smak archiwistyce.

Jerzy Bednarek

Oddział Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi

Funkcje specjalne archiwów z aktami tajnych służb systemów totalitarnych w Europie Środkowo-Wschodniej

Upadek systemu komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej w końcu lat osiemdziesiątych XX w., nazywany też Jesienią Ludów (lub Jesienią Narodów), oprócz szeregu poważnych wyzwań społecznych, ekonomicznych i politycznych, wiązał się także z koniecznością moralnej i prawnej oceny totalitarnej przeszłości. Polska, wschodnie Niemcy, Czechosłowacja, Węgry, Rumunia i Bułgaria – państwa, które w wyniku Jesieni Ludów odzyskały niepodległość, stanęły przed problemem określenia swojego stosunku do części komunistycznego dziedzictwa, jakim były budzące silne społeczne emocje zasoby archiwalne tajnych policji politycznych. W latach 1990–2007, często w atmosferze gorących sporów politycznych, powstały w Europie specjalne instytucje państwowe, których podstawą działalności są wyodrębnione archiwa historyczne. Zostały w nich zgromadzone i zabezpieczone – wcześniej najczęściej rozproszone i tajne – zasoby komunistycznych służb specjalnych, które w latach 1944–1990 funkcjonowały w poszczególnych krajach tzw. bloku wschodniego pod nadzorem i według wzorów sowieckich.

Zakres kompetencji poszczególnych instytucji z aktami tajnych służb

Największy wpływ na kwestie sposobu ujawniania dokumentów tajnej policji politycznej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej wywarły doświadczenia niemieckie. Już w sierpniu 1990 r. wyłoniona w pierwszych wolnych wyborach Izba Ludowa NRD przyjęła ustawę o powołaniu instytucji zobowiązanej do przechowywania, opracowywania i udostępniania materiałów archiwalnych zachowanych po działalności funkcjonującego w latach 1950–1990 Ministerstwa

Bezpieczeństwa Państwowego (Ministerium für Staatssicherheit) – głównego organu bezpieczeństwa NRD, potocznie nazywanego Stasi. Ważna i symboliczna data 3 października 1990 r., gdy dokonało się zjednoczenie Niemiec, była też dniem powołania Specjalnego Pełnomocnika Rządu Federalnego ds. Dokumentów Osobowych byłej Służby Bezpieczeństwa Państwowego (Der Sonderbeauftragte der Bundesregierung für die personenbezogenen Unterlagen des ehemaligen Staatssicherheitsdienstes). Został nim Joachim Gauck – ewangelicki pastor z Meklemburgii, związany w przeszłości z opozycją demokratyczną w NRD. Jego zadaniem było sprawowanie nadzoru nad zachowanymi aktami Stasi, udzielanie na ich podstawie informacji dla osób fizycznych, instytucji państwowych i organów ścigania¹.

Niedługo potem, 29 grudnia 1991 r., weszła w życie – uchwalona kilka dni wcześniej – kompleksowa ustawa o aktach Stasi (Stasi Unterlagen Gesetz – StUG) regulująca kwestie dalszego postępowania ze spuścizną archiwalną wschodnioniemieckiej policji politycznej. Na jej podstawie utworzono urząd Pełnomocnika Federalnego ds. Dokumentów Służby Bezpieczeństwa Państwowego byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik – BStU)². Instytucja ta, zwana potocznie Urzędem Gaucka, jest organem administracji państwowej działającym na mocy ustawy i pozostającym teoretycznie w kompetencjach resortu kultury (Pełnomocnika Federalnego ds. Kultury i Mediów). Tworzy ją centrala w Berlinie i 12 biur regionalnych rozlokowanych w głównych miastach na terenach byłej NRD³. Na czele urzędu stoi wybierany przez parlament na pięcioletnią kadencję pełnomocnik, którego kandydaturę zgłasza rząd federalny. Pełnomocnik jest niezależny w swoich działaniach i podlega jedynie ustawowo rządowi federalnemu. Jest też zobowiązany do składania parlamentowi co dwa lata sprawozdania z działalności urzędu. Urząd pełni rolę archiwum historycznego oraz instytucji naukowo-edukacyjnej. Odpowiadał również za przeprowadzenie lustracji osób zatrudnionych w Niemczech na stanowiskach państwowych (m.in. w administracji publicznej, partiach politycznych, szkolnictwie, czy też sądownictwie). Po kilku nowelizacjach ustawy o aktach Stasi podstawowe procedury lustracyjne wygasły

¹ A. Grajewski, *Balast po komunizmie. Instytucjonalne rozliczenie komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 2, s. 157–158.

² *Act regarding the Records of the State Security Service of the former German Democratic Republic (Stasi Records Act)*, Berlin 2017, https://www.bstu.de/assets/bstu/en/Downloads/StUG_englisch_pdf.pdf (dostęp 8 V 2020 r.).

³ Utworzono biura regionalne w dwunastu centralnych miastach na terytorium wschodnich Niemiec: Chemnitz, Dreźnie, Erfurcie, Frankfurcie nad Odrą, Gerze, Halle, Lipsku, Magdeburgu, Neubrandenburgu, Rostocku, Schwerinie i w Suhl. Niewielkie delegatury Urzędu działają także w Poczdamie i Cottbus (Chociebuż).

31 grudnia 2019 r. Wciąż jednak trwa weryfikacja pracowników instytucji zajmujących się prawnym i historycznym rozliczaniem NRD, a także kandydatów do honorowych odznaczeń państwowych⁴.

Zachowując porządek chronologiczny, kolejną instytucję o podobnym charakterze powołano na Węgrzech. Było to Biuro Historyczne, które utworzono w celu zabezpieczenia spuścizny archiwalnej po węgierskich komunistycznych służbach specjalnych. Powstało ono w 1997 r. na podstawie przepisów znowelizowanej ustawy lustracyjnej⁵. Sześć lat później, w 2003 r., węgierski parlament przekształcił je w Archiwum Historyczne Służb Bezpieczeństwa Państwa (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – ÁBTL), któremu przyznano znacznie szersze kompetencje, zarówno w zakresie gromadzenia, jak i udostępniania akt byłej policji politycznej. Jest to specjalne archiwum państwowe, wobec którego funkcje kontrolne sprawują prezydent i parlament. Kieruje nim wybierany na siedmioletnią kadencję dyrektor generalny, powoływany przez przewodniczącego parlamentu w wyniku otwartego konkursu. W strukturze Archiwum Historycznego działa także niewielki pion naukowy, którego kompetencje ograniczone są jedynie do analizy i badania zgromadzonego zasobu, w szczególności organizacji i funkcjonowania komunistycznych służb specjalnych na Węgrzech, a także relacji pomiędzy węgierską partią komunistyczną, organami rządowymi i policją polityczną⁶.

W Polsce ustawę o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (IPN – KŚZpNP) parlament uchwalił w grudniu 1998 r. W ramach jednej instytucji, kierowanej przez wybieranego na pięcioletnią kadencję prezesa, połączono wówczas funkcje archiwalne, naukowo-edukacyjne i śledcze. Archiwum, odpowiedzialne za gromadzenie i przechowywanie materiałów zachowanych po działalności komunistycznych organów bezpieczeństwa państwa, pełni w niej centralną rolę. Organem sprawującym funkcje doradczo-nadzorcze nad działalnością Instytutu jest Kolegium (w latach 2011–2016 była to Rada IPN). W 2006 r. rozszerzono kompetencje

⁴ *Act regarding the Records...; Handbook of the European Network of Official Authorities in Charge of the Secret-Police Files*, red. R. Leśkiewicz, P. Žáček, Prague 2013, s. 16–18, 84.

⁵ Realizację procedur lustracyjnych zakończono na Węgrzech 30 VI 2005 r. Szerzej zob. *Lustracja w krajach Europy Środkowej i państwach bałtyckich*, red. P. Bukalska, R. Sadowski, A. Eberhardt, Warszawa 2009, s. 10–12, <https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/REPORT%20-%20lustracja.pdf> (dostęp 24 V 2021 r.); C. Kuta, *Lustracja w Polsce na tle krajów Europy Środkowej*, „Horyzonty Polityki” 2014, t. 5, nr 11, s. 101–103. O perturbacjach prawnych związanych z ujawnianiem danych informatorów węgierskich organów bezpieczeństwa zob. także A. Péterfalvi, *Podsumowanie prac dotyczących procesu ujawniania przeszłości agentów w związku z ochroną danych osobowych*, „Archeion” 2006, t. 109, s. 84–92.

⁶ *Lustracja w krajach Europy Środkowej...*, s. 12; K. Ungváry, G. Tabajdi, *Węgry [w:] Cześć. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, red. K. Persak, Ł. Kamiński, Warszawa 2010, s. 585; *Handbook of the European Network...*, s. 152–154.

Institutu o prowadzenie działalności lustracyjnej), a po kolejnej nowelizacji ustawy o IPN (w 2016 r.) rozpoczęły działalność następne dwa nowe pionery merytoryczne: Biuro Upamiętniania Walk i Męczeństwa, które inicjuje i koordynuje działalność związaną z upamiętnieniami historycznymi, oraz Biuro Poszukiwań i Identyfikacji, odpowiedzialne za poszukiwania miejsc spoczynku osób, które straciły życie wskutek walki lub doznanych represji ze strony totalitarnego systemu⁷. W porównaniu do innych tego typu instytucji w Europie Środkowo-Wschodniej polski IPN posiada najbardziej rozbudowaną strukturę organizacyjną i najszerze określone ustawowo kompetencje merytoryczne. Jest też jedyną instytucją, w ramach której działają odrębne pionery prokuratorskie zajmujące się ściganiem zbrodni komunistycznych oraz lustracją.

Dokładnie rok później niż w Polsce ustawę o dostępie obywateli do akt zachowanych po działalności komunistycznej policji politycznej przyjął parlament w Rumunii. Na jej podstawie utworzono specjalny urząd państwowy nazywany Narodową Radą Badań Archiwów Securitate (Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității – CNSAS) z siedzibą w Bukareszcie. Jej głównym organem – na czele z przewodniczącym – jest Kolegium, w skład którego wchodzi jedenastu członków wybieranych przez rumuński parlament na sześcioletnią kadencję. Funkcje kontrolne nad Narodową Radą sprawuje dwuzłobowy parlament Rumunii. Musi ona raz w roku przedkładać mu sprawozdanie ze swojej działalności. CNSAS pełni rolę archiwum historycznego, gromadzącego i udostępniającego materiały byłych organów bezpieczeństwa państwa; urzędu lustracyjnego, który ocenia i publikuje informacje dotyczące powiązań osób pełniących funkcje publiczne z byłą Securitate, a także instytutu badawczego, zajmującego się naukowym opracowaniem dokumentów i przygotowaniem publikacji na temat różnych aspektów działalności organów bezpieczeństwa państwa w Rumunii w latach 1945–1989⁸.

⁷ Ustawa z dnia 18 XII 1998 r. o Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz.U. 1998, nr 155, poz. 1016 z późn. zm.).

⁸ *Lustracja w krajach Europy Środkowej...*, s. 14–16; D. Deletant, *Rumunia* [w:] *Czekiści...*, s. 507–509; *Handbook of the European Network...*, s. 220–221. Należy dodać, iż w 2005 r. został powołany przez rząd rumuński Instytut Badania Zbrodni Komunistycznych w Rumunii (Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului în România – IICCR), połączony w 2009 r. z Narodowym Instytutem Pamięci o Rumuńskim Wychodźstwie (Institutul Național pentru Memoria Exilului Românesc – INMER). Powstała w ten sposób instytucja o nazwie Instytut Badania Zbrodni Komunistycznych i Pamięci o Rumuńskim Wychodźstwie (Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc – IICCMER) jest odpowiedzialna za prowadzenie badań naukowych nad reżimem komunistycznym w Rumunii, a także rumuńskiego wychodźstwa (w latach 1940–1989) oraz za powiadamianie organów dochodzeniowo-śledczych o zbrodniach i nadużyciach popełnionych przez władze i funkcjonariuszy w okresie komunistycznej dyktatury w Rumunii. Zob. <https://www.iiccmr.ro/despre-noi/> (dostęp 8 V 2020 r.).

Na Słowacji, wzorując się wyraźnie na doświadczeniach niemieckich i polskich, Rada Narodowa Republiki Słowackiej (jednoizbowy parlament) powołała 19 sierpnia 2002 r. instytucję o nazwie Instytut Pamięci Narodu (Ústav pamäti národa – ÚPN). Instytut, z siedzibą w Bratysławie, jest niezależną instytucją państwową, wobec której funkcje kontrolne sprawuje jedynie parlament. Jego najważniejszym organem jest dziewięcioosobowy Zarząd, na czele z prezesem, który nadzoruje działalność Instytutu. Poszczególnych członków Zarządu powołują na sześcioletnią kadencję parlament, rząd i prezydent. Kolejnym organem Instytutu jest siedmioosobowa Komisja, powoływana na 6 lat przez Zarząd. Jej zadaniem jest organizacja bieżącej działalności Instytutu. Funkcje kontrolne sprawuje trzyosobowa Rada Nadzorcza, powoływana na 6 lat przez Radę Narodową (dwóch członków) i ministra sprawiedliwości (jeden członek). W ramach Instytutu działają jedynie pion archiwalny i pion naukowo-edukacyjny⁹.

Z kolei w Bułgarii, pomimo iż już w 1997 r. parlament przyjął ustawę o dostępie do dokumentów byłych organów bezpieczeństwa państwa, początkowo nie powołano odrębnej instytucji odpowiedzialnej za akta byłych tajnych służb. Udostępnianiem materiałów osobom represjonowanym przez komunistyczną policję polityczną zajmował się specjalny komitet, na czele którego stał minister spraw wewnętrznych. Dopiero prawie dekadę później, 6 grudnia 2006 r., bułgarski parlament (Zgromadzenie Narodowe) przyjął nową ustawę o dostępie do dokumentów byłych organów bezpieczeństwa. Na jej podstawie powołano w kwietniu 2007 r. instytucję odpowiedzialną za realizację przepisów ustawy – dziewięcioosobową Komisję do spraw Ujawniania Dokumentów i Ogłaszania Przynależności Obywateli Bułgarii do Organów Bezpieczeństwa Państwa i Służb Wywiadowczych Bułgarskiej Armii Ludowej (Komisija za razkriwane na dokumentite i za objawjawane na prinadležnost na byłgarski graždani kym Dyrzawna sigurnost i razuznawatełnite službi na Byłgarskata narodna armija, ang. COMDOS). Jest to niezależny organ państwowy, którego członków powołuje parlament na pięcioletnią kadencję. Co pół roku Komisja składa Zgromadzeniu Narodowemu sprawozdanie ze swojej działalności. Jej pracami kieruje wybierany także przez parlament przewodniczący. Komisja jest jedynym w Bułgarii organem, który posiada uprawnienia do ujawniania i publikowania informacji o osobach pracujących, służących i współpracujących w sposób tajny z byłymi cywilnymi i wojskowymi organami bezpieczeństwa państwa. Upublicznienie tego typu informacji przez inną instytucję lub osobę fizyczną podlega karom

⁹ T. Grabiński, *Słowacki Instytut Pamięci Narodu*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2003, nr 8–9, s. 104–106; *Lustracja w krajach Europy Środkowej...*, s. 8; A. Grajewski, *Balast po komunizmie...*, s. 167–168; *Handbook of the European Network...*, s. 234; M. Kovanic, *Transitional justice dynamics in Slovakia. From silence to the Nation's Memory Institute*, „CEU Political Science Journal” 2012, t. 7, nr 4, s. 385–410.

przewidzianym w bułgarskim kodeksie karnym. Komisja w swojej działalności łączy prowadzenie działalności lustracyjnej z działalnością archiwalną¹⁰.

Czeski parlament już w kwietniu 1996 r. przyjął ustawę o udostępnieniu akt aparatu bezpieczeństwa Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej z lat 1945–1990. Jednak materiały te pozostawały w zasobie archiwalnym czeskiego MSW, a dodatkowo z udostępniania wyłączono zachowane fragmentarycznie akta wojskowych służb specjalnych oraz dokumenty wywiadu cywilnego¹¹. Jesienią 1999 r. przygotowano projekt nowelizacji ustawy, która, ze względu na spory polityczne w izbie niższej czeskiego parlamentu, weszła w życie dopiero w marcu 2002 r. Ogólnie rzecz biorąc od tamtej pory każdy obywatel ma prawo dostępu do zachowanych na swój temat materiałów czeskosłowackich służb specjalnych. W tym czasie funkcjonowały już niezależne instytuty pamięci w Polsce i na Słowacji. Dlatego czeski senat podjął 21 czerwca 2006 r. specjalną uchwałę, w której wezwał do utworzenia narodowego instytutu pamięci wraz z wyodrębnionym archiwum. W efekcie, na podstawie ustawy z 8 czerwca 2007 r., powołano do życia Instytut Badania Reżimów Totalitarnych (Ústav pro studium totalitních režimů – ÚSTR), w ramach którego utworzono autonomiczne Archiwum Służb Bezpieczeństwa (Archiv bezpečnostních složek – ABS). Instytut Badania Reżimów Totalitarnych jest niezależną instytucją administracji państwowej. Jego najwyższym organem jest siedmioosobowa Rada wybierana przez senat. To ona powołuje i odwołuje dyrektora Instytutu, a ten z kolei, w uzgodnieniu z Radą, powołuje dyrektora archiwum. Instytut prowadzi działalność archiwalną oraz naukowo-edukacyjną dotyczącą okresu dyktatury komunistycznej w latach 1948–1989 oraz tzw. okresu zniewolenia, gdy Czesi byli politycznie uzależnieni od III Rzeszy Niemieckiej (1938–1945)¹².

¹⁰ *Lustracja w krajach Europy Środkowej...*, s. 19; J. Baew, K. Grozew, *Bułgaria* [w:] *Czekiści...*, s. 235–237; *Handbook of the European Network...*, s. 6–7.

¹¹ Należy dodać, iż od stycznia 1995 r. funkcjonuje w Czechach Urząd Dokumentacji i Badania Zbrodni Komunizmu (Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu – ÚDV), podległy strukturom policyjnym. Do jego podstawowych zadań należy wykrywanie i ściganie przestępstw popełnionych w latach 1948–1989 z powodów politycznych, badanie struktur i działalności czeskich organów bezpieczeństwa, a także działalność edukacyjna w zakresie informowania o komunistycznym reżimie z lat 1948–1989. Szerzej zob. Ł. Kamiński, *Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2003, nr 8–9, s. 108–109; A. Grajewski, *Balast po komunizmie...*, s. 164–165.

¹² *Lustracja w krajach Europy Środkowej...*, s. 5–7; A. Grajewski, *Balast po komunizmie...*, s. 166–167; *Handbook of the European Network...*, s. 90–92; L. Augustin, *Legal basis of the records created by the Communist Security Authorities and their current management in the Czech Republic* [w:] *The Documentation of Communist Security Authorities. Materials of the International Conference. Warsaw, 4–5 October 2012*, red. W. Stepniak, Warszawa 2014, s. 48–55.

Zasoby archiwalne

Podstawą działalności merytorycznej wszystkich wspomnianych instytucji są przejęte przez nie zasoby archiwalne. Największy udało się zgromadzić niemieckiemu archiwum BStU. Działające w ramach dwóch departamentów (zasobów i udostępniania), dysponuje ponad 111 kilometrami bieżącymi (kmb) archiwaliów, spośród których 51 kmb stanowią dokumenty byłego Archiwum Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego z lat 1950–1990, a 60 kmb to materiały przejęte z poszczególnych biur Stasi w 1990 r., najczęściej w stanie nieuporządkowanym. W zasobie urzędu znalazły się także mikrofilmy obejmujące kopie ok. 47 kmb akt, ok. 41 milionów kart indeksowych z różnego rodzaju kartotek, ok. 1,8 mln fotografii, 23,7 tys. nagrań audio, ponad 2,8 tys. nagrań wideo i aż 15,5 tys. worków i pudeł z materiałami zniszczonymi przez funkcjonariuszy Stasi¹³. W wyniku przyjętej w czerwcu 2016 r. przez Bundestag specjalnej rezolucji rozpoczęto przygotowania do likwidacji BStU i przekazania materiałów archiwalnych zachowanych po Stasi do zasobu Archiwum Federalnego¹⁴.

Kolejnym co do wielkości zasobem archiwalnym dysponuje Archiwum IPN. Od połowy 2000 r., przez kolejne kilkanaście lat działalności, podstawę jego zbiorów stanowiły archiwalia wytworzone oraz zgromadzone przez trzy grupy aktotwórców:

- organy bezpieczeństwa III Rzeszy Niemieckiej i Związku Sowieckiego w zakresie zbrodni popełnionych na osobach narodowości polskiej lub obywatelach polskich innych narodowości w latach 1939–1990;
- polskie cywilne i wojskowe organy bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990;
- polskie organy więziennictwa, sądy i prokuratury z lat 1944–1990 w zakresie represji motywowanych politycznie, jakich dopuścili się funkcjonariusze polskich organów ścigania lub wymiaru sprawiedliwości albo osoby działające na ich zlecenie.

Obowiązek przekazania tak określonych materiałów archiwalnych ciążył na szeregu instytucji i jednostek administracji państwowej: ministrowie spraw wewnętrznych i administracji, szefie Urzędu Ochrony Państwa, ministrowie obrony narodowej, ministrowie sprawiedliwości, prezesach sądów powszechnych i wojskowych, prokuratorach kierujących powszechnymi jednostkami

¹³ Aktualne dane o stanie zgromadzonego zasobu archiwalnego znajdują się na stronie internetowej BStU. Zob. <https://www.bstu.de/en/archives/about-the-archives/#c11883> (dostęp 9 V 2020 r.).

¹⁴ R. Jahn, M. Hollmann, *The Future of the Stasi Records. Joint concept of the Federal Commissioner for the Stasi Records and the Federal Archives for the permanent preservation of the Stasi Records by transferring the Stasi Records Archive into the Federal Archives*, Berlin 2019, s. 3–11, https://www.bstu.de/assets/bstu/en/Downloads/Agency_Future-of-the-Stasi-records_en.pdf (dostęp 9 V 2020 r.).

organizacyjnymi prokuratury i dyrektorach Archiwum Akt Nowych oraz innych archiwów państwowych. W końcu 2018 r. wielkość zgromadzonego przez Archiwum Instytutu zasobu wyniosła ponad 92 kmb. Dokumenty znajdujące się w Warszawie stanowią jedną trzecią tej liczby (ponad 31 kmb), pozostała część została zgromadzona w archiwach 10 oddziałów i 4 delegatur. Największą część zasobu tworzą materiały przejęte z archiwów policji (54 proc.), jednakże przeważają w nich akta paszportowe z okresu PRL, czyli sformalizowana i jednolita dokumentacja dotycząca osób starających się wówczas o wyjazd za granicę. Tylko ten jeden rodzaj archiwaliów zajmuje aż 49 proc. metrażu wszystkich akt zgromadzonych w Archiwum Instytutu. Akta przejęte z archiwów ABW i AW (wcześniej UOP) oraz MSW, czyli materiały cywilnych organów bezpieczeństwa państwa, stanowią jedynie czwartą część zasobu Archiwum Instytutu (25 proc.), a materiały wojskowych organów bezpieczeństwa państwa zaledwie 1,4 proc. Zdecydowana większość zgromadzonego zasobu to materiały aktowe. Oprócz nich Archiwum Instytutu zgromadziło także dokumentację specjalną, którą tworzą zbiory fotografii, materiały dźwiękowe i materiały filmowe¹⁵.

Trzecim co do wielkości jest zasób zgromadzony przez rumuńską Narodową Radę Badań Archiwów Securitate przechowywany w dwóch archiwach – w Bukareszcie i Popești-Leordeni. Tworzy go ponad 26 kmb akt zachowanych przede wszystkim po działalności Securitate w latach 1945–1989. Znalazło się też w nim aż 600 tys. mikrofilmów. Materiały te zostały przejęte z Rumuńskiej Służby Informacyjnej (Serviciul Român de Informații – SRI). Niewielką część tego zasobu tworzą także akta Służby Wywiadu Zagranicznego, Ministerstwa Sprawiedliwości, Ministerstwa Obrony, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz dokumenty przekazane z Rumuńskich Archiwów Narodowych. Do archiwum Rady cały czas trafiają kolejne partie materiałów. Tylko w 2018 r. jej zasób powiększył się m.in. o 1037 rolek z mikrofilmami, 236 j.a. przejętych ze służb specjalnych i 296 j.a. z aktami paszportowymi, przekazanymi przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji¹⁶.

¹⁵ Szerzej zob. J. Kuligowski, *Gromadzenie zasobu archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej w latach 2000–2005* [w:] *W kręgu „teczek”. Z badań nad zasobem i funkcjami archiwum Instytutu Pamięci Narodowej*, red. J. Bednarek, P. Perzyna, Łódź–Toruń 2006, s. 17–28; T. Gallewicz-Dołowa, *Gromadzenie zasobu archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej – ustawa a praktyka* [w:] *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans 15 lat działalności archiwalnej Instytutu Pamięci Narodowej*, red. J. Bednarek, R. Leśkiewicz, P. Perzyna, Łódź–Warszawa 2018, s. 139–157; *Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Informacja o działalności. 1 stycznia 2018 r. – 31 grudnia 2018 r.*, Warszawa 2019, s. 95–101, 133.

¹⁶ I. Bandi, *Regime Archives. An overview of the CNSAS* [w:] *Memory of Nations. Democratic Transition Guide. Experience of Selected Countries (cz. The Romanian Experience)*, red. P. Žáček, N. Maráková, Praha 2017, s. 22–23; *Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității*

W zasobie archiwum Instytutu Badania Reżimów Totalitarnych w Czechach znalazło się ponad 20 kmb materiałów archiwalnych rozmieszczonych w czterech magazynach w Pradze i jednym w Kanicach pod Brnem. Archiwalia zostały przejęte z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Sprawiedliwości, Ministerstwa Obrony (w tym wywiadu wojskowego), Informacyjnej Służby Bezpieczeństwa, Urzędu ds. Stosunków Zagranicznych i Informacji i Archiwum Narodowego. Największa ich część to dokumenty zachowane po działalności Służby Bezpieczeństwa Państwa (Státní bezpečnost – StB), Służby Bezpieczeństwa Publicznego (Veřejná bezpečnost – VB), wydziałów i jednostek organizacyjnych byłego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Bezpieczeństwa Narodowego, byłej Straży Wewnętrznej i Granicznej i byłych Sił Zbrojnych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Ponadto w zasobie archiwum znalazły się też zachowane, w niewielkiej liczbie, materiały komunistycznego Kontrwywiadu Wojskowego, a także służb wywiadowczych Armii Ludowej Czechosłowacji, Komunistycznej Partii Czechosłowacji, byłej Sekcji Bezpieczeństwa Wewnętrznego Ministerstwa Sprawiedliwości oraz akta procesów politycznych z lat 1950–1954¹⁷.

Z kolei bułgarska Komisja do spraw Ujawniania Dokumentów dysponuje ponad 14,4 kmb akt zachowanych po działalności cywilnych i wojskowych organów bezpieczeństwa z lat 1944–1991. Zostały one przejęte z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Obrony, Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Sprawiedliwości oraz cywilnych i wojskowych służb specjalnych. Dokumenty, których odtajnienie mogłoby zagrozić bezpieczeństwu państwa, tworzą specjalny wyodrębniony zbiór podlegający wyłącznie przewodniczącemu Komisji. Główna część powstałego w ten sposób zasobu to przede wszystkim materiały zgromadzone i wytworzone przez były Komitet Bezpieczeństwa Państwowego (którego strukturę wzorowano ściśle na sowieckim KGB) oraz służby wywiadowcze bułgarskiej armii. Oprócz tradycyjnych archiwaliów w formie aktowej, w zasobie znalazło się też ponad 14 tys. materiałów zmikrofilmowanych i niespełna 4,2 tys. nagrań wideo na różnych nośnikach, wytworzonych przez były organy bezpieczeństwa państwa. Archiwum przejęło także zbiór kartotek osobowych i operacyjnych zachowanych po działalności rozmaitych struktur Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (prawie 2,6 mln kart). Oficjalne otwarcie archiwum, którego siedziba mieści się w Bankji, nastąpiło dopiero w 2011 r. Cały czas trwa także przejmowanie materiałów ustawowo

(C.N.S.A.S.). *Raport de activitate 2018*, București 2019, s. 58–59, <http://www.cnsas.ro/documente/rapoarte/Raport%20CNSAS%202018.pdf> (dostęp 9 V 2020 r.).

¹⁷ Zob. szczegółową charakterystykę czeskiego zasobu w: *Handbook of the European Network...*, s. 91–122. Aktualne dane o jego wielkości są publikowane na stronie internetowej archiwum, zob. <https://www.abscr.cz/fondy-a-pomucky/pruvodce-po-fondech-sbirkach/> (dostęp 9 V 2020 r.).

przynależnych do bułgarskiej Komisji. Jedynie za pierwszą połowę 2019 r. przejęto 470 akt spraw, 2 kartony z materiałami nieuporządkowanymi i 177 mikrofilmów¹⁸.

Węgierskie Archiwum Historyczne Służb Bezpieczeństwa Państwa zgromadziło materiały po byłych organach bezpieczeństwa państwa wytworzone w latach 1944–1990. Jego zasób tworzą przede wszystkim archiwalia Departamentu III (Bezpieczeństwa Państwa) Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i jego poprzedników, m.in. Urzędu Bezpieczeństwa Państwa (Államvédelmi Hatóság – ÁVH) działającego w latach 1945–1956, a także dokumenty byłych wojskowych organów bezpieczeństwa, funkcjonujących w strukturach Ministerstwa Obrony oraz Węgierskiej Armii Ludowej. Do zasobu archiwum trafiły także materiały wytworzone w latach 1994–2005 w związku z realizacją na Węgrzech ustawy lustracyjnej. Pomimo tego stan zasobu węgierskiego archiwum liczy jedynie 4 kmb akt. Pozostałe archiwalia zachowane po działalności komunistycznych organów bezpieczeństwa, ze względu na niejawny charakter, wciąż pozostają w dyspozycji węgierskich służb specjalnych, gdzie podlegają okresowym przeglądom i ewentualnemu odtajnieniu. Dopiero po zakończeniu procedur realizowanych przez służby specjalne mogą trafić do zasobu Archiwum Historycznego¹⁹.

Natomiast w kompetencjach archiwum Instytutu Pamięci Narodu w Bratysławie znajduje się gromadzenie, ewidencjonowanie, opracowywanie i udostępnianie dokumentów organów bezpieczeństwa III Rzeszy Niemieckiej i Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich oraz dokumentów słowackich organów bezpieczeństwa państwa, które powstały i zostały zgromadzone w latach 1939–1989, a dotyczyły represji i zbrodni popełnionych na osobach narodowości słowackiej albo obywatelach słowackich innych narodowości. Archiwum przejęło niespełna 2,5 kmb akt pochodzących głównie z zasobów archiwalnych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Sprawiedliwości, Ministerstwa Obrony Narodowej i Słowackiej Służby Informacyjnej (cywil-

¹⁸ Zob. opublikowane na stronie internetowej Komisji (<https://comdos.bg>) sprawozdanie z jej działalności za pierwsze półrocze 2019 r. (Dokład za dejnostta na Komisijata za razkriwane na dokumentite i za objawjavane na prinadleznost na byłgarski graždani kym Dyrzawna sigurnost i razuznawatelnite službi na Byłgarskata narodna armija za perioda ot 20 dekemwri 2018 g. do 20 juli 2019 g., s. 4–7). Ogólne informacje o działalności bułgarskiego archiwum zawiera także broszura przygotowana w języku bułgarskim i angielskim: *Komisija za razkriwane na dokumentite i za objawjavane na prinadleznost na byłgarski graždani kym Dyrzawna sigurnost i razuznawatelnite službi na Byłgarskata narodna armija. Razunosmetka po pytja (2007–2019)/The Committee For Disclosing the Documents and Announcing Affiliation of Bulgarian Citizens to the State Security and the Intelligence Services of the Bulgarian National Army. The Results Along The Way (2007–2019)*, Sofia 2019, s. 33–40, <https://comdos.bg/media/Nashite%20izdania/Broshura%202019/Broshura-2019-za-web.pdf> (dostęp 9 V 2020 r.).

¹⁹ Zob. *Handbook of the European Network...*, s. 154–155. Por. <https://www.abtl.hu/english-information> (dostęp 9 V 2020 r.).

nego wywiadu i kontrwywiadu). Oprócz tradycyjnych akt spraw w archiwum znalazło się też prawie 71 tys. mikrofilmów, na których zabezpieczono około 2 miliony stron dokumentów oraz ponad 460 jednostek różnych materiałów filmowych. Archiwum zarządza także zbiorami bibliotecznymi byłego Instytutu Marksizmu i Leninizmu, które liczą ponad 44 tys. tytułów²⁰.

Dostęp do akt

Omówione powyżej instytucje zajmujące się aktami tajnych służb w większości przypadków podobnie uregulowały kwestie zakresu dostępności zgromadzonego zasobu dla użytkowników. W archiwum BStU każdy może złożyć wniosek o dostęp do dotyczących go dokumentów zachowanych po działalności Stasi. Zakres udostępnienia zależy jednak od tego, jaką kategorię użytkownika reprezentuje wnioskodawca. Osoby inwigilowane i w różny sposób represjonowane przez Stasi mają nieograniczony dostęp do wszystkich zgromadzonych na ich temat dokumentów. Inne osoby, nie będące pokrzywdzonymi przez byłą tajną policję polityczną, ale figurujące w zachowanych archiwaliach, muszą podać powód zainteresowania swoimi aktami. Osoby związane w przeszłości ze Stasi poprzez pracę, służbę lub tajną współpracę, mają dostęp tylko do dokumentów, które dotyczą ich bezpośrednio, bez prawa zapoznania się z materiałami, które wytworzyły lub zgromadziły w odniesieniu do innych osób. W udostępnianych dokumentach i wydawanych ich kopiach anonimizowane są dane innych osób, poza pracownikami, funkcjonariuszami Stasi i osobami publicznymi. Pokrzywdzeni mogą także żądać ujawnienia danych identyfikacyjnych tajnych współpracowników, którzy zbierali na ich temat informacje. Urząd udostępnia archiwalia do celów naukowych i dziennikarskich. Przez wiele lat historycy i publicyści byli zmuszeni do zapoznawania się ze zanonimizowanymi kopiami akt. W ostatnich latach zasady dostępu do akt Stasi dla naukowców uległy jednak pewnej liberalizacji. Mogą oni na przykład wnioskować o dostęp do materiałów w formie niezanonimizowanej. Dokumenty dotyczące pokrzywdzonych są udostępniane, jeśli wyrażą oni na to zgodę, lub w przypadku, gdy osoba pokrzywdzona nie żyje od co najmniej 30 lat (dla konkretnego celu badawczego okres ten może być skrócony do 10 lat)²¹.

Materiały węgierskiego Archiwum Historycznego Służb Bezpieczeństwa Państwa są udostępniane, po złożeniu stosownego wniosku, osobom inwigilowanym (pokrzywdzonym) przez komunistyczne służby, funkcjonariuszom,

²⁰ Zob. *Handbook of the European Network...*, s. 235–240. Por. *Výročná správa o činnosti Ústavu pamäti národa za rok 2018*, Bratislava 2019, s. 16, <https://www.upn.gov.sk/data/upn-vyrocnna-sprava-2018.pdf> (dostęp 9 V 2020 r.).

²¹ *Handbook of the European Network...*, s. 64–72.

pracownikom i tajnym współpracownikom komunistycznych służb oraz tzw. osobom trzecim. Udostępniane są tylko dokumenty dotyczące wnioskodawców, a dane identyfikujące inne osoby podlegają anonimizacji. Osoby związane w przeszłości z organami bezpieczeństwa państwa nie mają dostępu do dokumentów wytworzonych przez nie na temat innych osób w wyniku wykonywania pracy lub obowiązków służbowych. Pokrzywdzeni mają dostęp do materiałów identyfikujących inwigilujących ich funkcjonariuszy i tajnych współpracowników. Otrzymują też bezpłatnie kopie wszystkich udostępnionych im dokumentów. Z zasobu Archiwum Historycznego mogą korzystać historycy i inni badacze, ale dopiero po uzyskaniu pozwolenia na badania wydawanego na podstawie opinii działającej w Archiwum Historycznym Rady Doradczej, którą tworzą członkowie delegowani przez węgierskie instytucje naukowe²².

W Polsce, podobnie jak w Niemczech i na Węgrzech, każdemu obywatelowi przysługuje prawo do wystąpienia z wnioskiem o udostępnienie archiwaliów z zasobu IPN. Udostępnieniu podlegają dokumenty dotyczące:

- osoby wnioskodawcy, zmarłej osoby mu najbliższej lub zmarłej osoby spokrewnionej;
- osoby pełniącej funkcję publiczną;
- pracownika lub funkcjonariusza organu bezpieczeństwa państwa;
- akt zakończonej sprawy lustracyjnej.

Inną grupą użytkowników są osoby, które mają z kolei całkowicie swobodny dostęp do zasobów archiwalnych, sformalizowany jedynie koniecznością złożenia odpowiedniego wniosku o udostępnienie materiałów archiwalnych. Są to pracownicy pozostałych pionów merytorycznych Instytutu oraz dziennikarze i badacze. W tym przypadku uprawnienia te przysługują wyłącznie przedstawicielom dziedzin nauk humanistycznych, społecznych, gospodarki lub prawa. Odrębną, określoną ustawowo kategorią użytkowników, są także byli pracownicy lub funkcjonariusze organów bezpieczeństwa państwa, którzy mogą złożyć wniosek o wydanie kopii własnych akt personalnych (dokumenty związane z ubieganiem się o zatrudnienie, trwaniem i rozwiązaniem stosunku pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa)²³. Wnioski mogą także składać do Archiwum Instytutu organy administracji publicznej, wymiaru sprawiedliwości i ścigania, inne urzędy, instytucje, stowarzyszenia lub osoby, które wskażą uzasadniony interes prawny. Na podstawie takiego wniosku Instytut udostępnia materiały archiwalne w celu wykonywania zadań ustawowych²⁴.

²² *Ibidem*, s. 156–158.

²³ Wszystkie rodzaje formularzy wniosków o udostępnienie dokumentów wraz z instrukcjami ich wypełnienia i złożenia zamieszczone są na stronie internetowej Instytutu, zob. <http://ipn.gov.pl/pl/archiw/udostepnianie/rodzaje-realizowanych-w>.

²⁴ Szerzej o kwestii zasad i trybu udostępniania dokumentów przez Archiwum IPN zob. m.in. R. Dyrca, *Udostępnianie materiałów archiwalnych przez archiwa Instytutu Pamięci Naro-*

Także w Rumunii każdy obywatel ma dostęp do zachowanych na swój temat akt byłych organów bezpieczeństwa państwa (w tym każdy obywatel UE i państw należących do NATO). Osoba, która była inwigilowana przez komunistyczne służby rumuńskie (lub osoby jej najbliższe), ma prawo do uzyskania danych identyfikujących tożsamość funkcjonariuszy i tajnych współpracowników figurujących w jej aktach. Może także otrzymać kopie udostępnionych dokumentów, w których dane osobowe osób trzecich są anonimizowane. Naukowcy mogą uzyskać dostęp do zasobów archiwalnych Rady wówczas, gdy otrzymają specjalną zgodę z Kolegium. Po uzyskaniu akredytacji badacz jest uprawniony do otrzymania kopii dokumentów archiwalnych, pod warunkiem przestrzegania prawa do prywatności osób wymienionych w tych materiałach²⁵.

Rozwiązania zastosowane na Słowacji nie różnią się zasadniczo od omówionych już przypadków. Każdy obywatel może zwrócić się do Instytutu o informację, czy czechosłowackie organy bezpieczeństwa państwa wytworzyły i zgromadziły na jego temat dokumenty. Jeśli takie materiały zachowały się, wnioskodawca otrzymuje wgląd w ich kopie. Ma także prawo do zapoznania się z materiałami dotyczącymi inwigilujących go funkcjonariuszy i tajnych współpracowników organów bezpieczeństwa. Wnioskodawca w tym przypadku ma również możliwość pisemnie upoważnić dowolną osobę do zapoznania się z zebranymi na swój temat dokumentami. Dodatkowo każdy pełnoletni obywatel może wnioskować o udostępnienie mu akt personalnych funkcjonariuszy i tajnych współpracowników organów bezpieczeństwa państwa. Bez względu na rodzaj wniosku dane identyfikacyjne osób trzecich występujące w udostępnianych materiałach podlegają anonimizacji²⁶.

Również w Bułgarii każdy ma prawo złożyć wniosek o dostęp do informacji zebranych przez organy bezpieczeństwa państwa na swój temat, lub swoich nieżyjących bliskich krewnych. Po odnalezieniu dokumentów są one udostępniane, najczęściej w oryginale, wnioskodawcy. Może on też wnieść o wydanie ich kopii oraz o ujawnienie danych personalnych osób, które zbierały na jego temat informacje²⁷. Figurujące w wydawanych kopiach dokumentów dane

dowej w świetle wewnętrznych aktów normatywnych. Wybrane aspekty [w:] Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans..., s. 43–53; P. Sokół, Oczekiwane kierunki zmian legislacyjnych w zakresie udostępniania dokumentów z zasobu archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej [w:] Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans..., s. 65–79.

²⁵ *Handbook of the European Network...*, s. 225–228. Krytycznie o pierwszych latach działalności Narodowej Rady Badania Archiwów Securitate w Rumunii, także w kontekście zakresu udostępniania zasobu, zob. L. Stan, *Spies, Files and Lies. Explaining the Failure of Access to Securitate Files*, „Communist and Post-Communist Studies” 2004, t. 37, nr 3, s. 341–359.

²⁶ *Handbook of the European Network...*, s. 240–242.

²⁷ Osoby represjonowane w Bułgarii z powodów przekonań politycznych, pochodzenia lub religii, w okresie od września 1944 r. do listopada 1989 r., otrzymują z Komisji zaświadczenia potwierdzające fakty represji. Na tej podstawie, zgodnie z ustawą z 1991 r. o rehabi-

identyfikujące osoby trzecie, jeśli nie wyraziły one pisemnej zgody na ich ujawnienie, podlegają anonimizacji. Osoby, które były w przeszłości pracownikami, funkcjonariuszami i tajnymi współpracownikami bułgarskich organów bezpieczeństwa państwa, mogą zwrócić się z prośbą o potwierdzenie faktu ich pracy, służby lub współpracy. Mają także prawo wglądu do dokumentów znajdujących się w ich aktach osobowych. Dostęp do materiałów po tajnych komunistycznych służbach mają również naukowcy. Udostępniane są oryginalne dokumenty, można też zwrócić się o podanie danych identyfikujących tajnych współpracowników figurujących w danej sprawie. Wydawane kopie dokumentów są zanonimizowane. Bez zgody przewodniczącego Komitetu żaden wnioskodawca, bez względu na to, czy jest osobą fizyczną, czy prawną, nie może – zgodnie z sankcjami kodeksu karnego – ujawniać bądź publikować dokumentów lub ich fragmentów, które potwierdzają pracę, służbę lub współpracę z organami bezpieczeństwa państwa innych osób. Nie ma jednak żadnych wymagań prawnych, które uniemożliwiałyby osobom fizycznym ogłoszenie informacji o własnych związkach z byłymi komunistycznymi służbami specjalnymi²⁸.

Najbardziej liberalne przepisy dotyczące udostępniania materiałów archiwalnych komunistycznych służb bezpieczeństwa przyjęto w Czechach. Dostęp do tego rodzaju materiałów ma każda pełnoletnia osoba, zarówno obywatel Republiki Czeskiej, jak i obcokrajowiec, po złożeniu stosownego wniosku²⁹. Osoby pokrzywdzone i represjonowane w czasach komunistycznych nie mają w tym względzie szerszych uprawnień niż pozostali obywatele. Bez żadnych ograniczeń z zasobów Archiwum Służb Bezpieczeństwa mogą także korzystać naukowcy, studenci, dziennikarze, publicyści. W dodatku udostępniane dokumenty nie podlegają anonimizacji. Oczywiście, każda osoba, której udostępniono materiały, zobowiązana jest do przestrzegania prawa w zakresie ochrony danych osobowych i ponosi indywidualną odpowiedzialność za późniejsze wykorzystanie tego rodzaju informacji³⁰.

litacji politycznej i cywilnej osób, które doświadczyły działań represyjnych, mogą otrzymać od państwa jednorazowe odszkodowanie. Zob. *Southeast European (Post)Modernities. Part 1: Changing Practices and Patterns of Social Life*, red. K. Roth, J.L. Bacas, Hamburg 2013 („Ethnologica Balcanica”, t. 15), s. 130–131.

²⁸ *Handbook of the European Network...*, s. 9–10.

²⁹ Zgodnie z czeską ustawą archiwalną z czerwca 2004 r., udostępnianiu mogą podlegać materiały archiwalne, które mają więcej niż 30 lat. Natomiast zgodnie z ustawą o Instytucie Badania Reżimów Totalitarnych z 2007 r., przepisy te nie mają zastosowania do materiałów zgromadzonych przez Archiwum Służb Bezpieczeństwa wytworzonych przed 1 I 1990 r.

³⁰ *Handbook of the European Network...*, s. 130–131.

Funkcje specjalne

Omówione pokrótce instytucje podczas spotkania ich kierownictw w Berlinie w grudniu 2008 r. zrzeszyły się w ramach Europejskiej Sieci Instytucji Archiwalnych Zajmujących się Aktami Tajnych Służb. Łączy je fakt, iż pozostają niezależnymi organami administracji państwowej, a podstawą ich działalności są ustawy, czyli najwyższe akty prawa krajowego. Uogólniając, siedem instytucji wchodzących w skład sieci zobowiązało się do wspólnych działań w celu wspierania procesu rozliczenia byłych komunistycznych dyktatur w Europie Środkowo-Wschodniej³¹.

Szczegółowo określony kontekst historyczny, przyjęte rozwiązania prawne, specyfika i charakter zgromadzonego zasobu, a także – czego nie należy lekceważyć – oczekiwania opinii publicznej sprawiają, że instytucje zajmujące się aktami zachowanymi po działalności komunistycznych organów bezpieczeństwa państwa posiadają pewne charakterystyczne tylko dla siebie funkcje specjalne.

Pierwszą i najistotniejszą, pomimo pozornie ogólnego charakteru, jest **funkcja dekomunizacji**. Wpisano ją w podstawy prawne działalności wszystkich wspomnianych wyżej instytucji³². Generalnie pod pojęciem dekomunizacji rozumie się postulat zerwania z komunistyczną przeszłością poprzez różne w formie rozliczenia moralne, polityczne i wreszcie prawne. Proces dekomunizacji łączy się także najczęściej z lustracją, czyli formalnym zakazem pełnienia pewnych funkcji publicznych przez byłych przedstawicieli władzy i osoby powiązane w przeszłości z komunistycznymi służbami specjalnymi³³. W tym przypadku każda wymieniona wyżej instytucja ze względu na charakter posiadanego zasobu archiwalnego była lub jest w różny sposób zaangażowana w procesy weryfikacyjne osób powiązanych z systemem władzy w poprzednim ustroju.

³¹ Z siecią współpracuje sześć instytucji mających status obserwatora. Są to: Urząd ds. Informacji o Dokumentach Byłej Służby Bezpieczeństwa Państwa (AIDSSH) w Albanii, Narodowe Archiwa Estonii, Narodowe Archiwa Łotwy, Narodowe Archiwa Litwy, Archiwa Republiki Słowenii i Centrum Studiów nad Narodowym Pojednaniem w Słowenii.

³² W najbardziej chyba uniwersalnym znaczeniu funkcja dekomunizacji została podkreślona m.in. w preambule czeskiej ustawy z 8 VI 2007 r. o Instytucie Badania Reżimów Totalitarnych oraz o Archiwum Służb Bezpieczeństwa. Zapisano w niej m.in., iż edukacja obywateli na temat komunistycznej dyktatury przyczynia się do wzmocnienia tradycji demokratycznych i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, a jednocześnie „pomaga w realizacji ideałów sprawiedliwości, opisaniu zbrodni oraz wskazaniu ich organizatorów i wykonawców”.

³³ Szerzej zob. m.in. M. Lubiszewski, *Lustracja a prawa człowieka. W poszukiwaniu podstawowych standardów*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego”, t. 1, Olsztyn 2010, s. 81–98. Tam też analiza m.in. rezolucji nr 1096 (1996) Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy w sprawie środków demontażu spuścizny po byłych komunistycznych ustrojach totalitarnych, przyjętej 27 VI 1996 r.

Ważnym aspektem szeroko rozumianego procesu dekomunizacji było i pozostaje gromadzenie oraz zabezpieczenie archiwów tajnych policji politycznych – służb bezpieczeństwa, które były odpowiedzialne w latach komunistycznej dyktatury za zbrodnie i represje wobec własnych obywateli. Można przypomnieć, iż problemy postępowania z zachowanymi archiwami tajnych służb państw represyjnych były przedmiotem analizy przeprowadzonej przez Międzynarodową Radę Archiwów w połowie lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, czyli w chwili, gdy w Europie Środkowo-Wschodniej funkcjonowała tylko jedna instytucja zajmująca się aktami tajnej policji politycznej – niemiecki Urząd Gaucka. Zespół, na czele z hiszpańskim archiwistą Antoniem Gonzalezem Quintaną, przygotował wówczas raport opublikowany po raz pierwszy przez UNESCO w 1997 r.³⁴ Uzupełniona wersja tego dokumentu, skupiająca się na kwestiach zarządzania archiwami byłych państw represyjnych, szczególnie w kontekście ochrony praw człowieka, została upubliczniona w 2009 r.³⁵ Warto przypomnieć podstawowe konkluzje powyższego raportu w odniesieniu do kwestii zasobów archiwalnych tajnych policji politycznych:

1. Obywatele mają prawo do wiedzy, zachowania i zabezpieczenia dokumentacji instytucji represyjnych z przeszłości.

2. Archiwalia represyjnych reżimów powinny być traktowane w krajach demokratycznych jako ważne świadectwo wyboru własnej drogi przeobrażeń politycznych, a bez ich zabezpieczenia obywatele będą pozbawieni prawa do pamięci, prawdy, sprawiedliwości i ustalenia sprawców łamania praw człowieka³⁶.

Wspomniane wyżej kwestie, koncentrujące się generalnie wokół zabezpieczenia spuścizny archiwalnej po instytucjach represyjnych, wskazują na kolejną funkcję specjalną charakterystyczną dla europejskich instytucji zajmujących się aktami tajnych służb. Można ją określić mianem **funkcji trwałej pamięci**. Polega ona na obowiązku zgromadzenia i zabezpieczenia wszystkich zachowanych materiałów archiwalnych po byłych komunistycznych organach bezpieczeństwa państwa. Stanowią one bowiem ważne narzędzie poznania prawdy o obliczu i naturze komunistycznego totalitaryzmu, gwarantują dla przyszłych pokoleń zachowanie pamięci o łamaniu praw człowieka przez niedemokratyczne państwo i wreszcie są często materiałem dowodowym służącym do identyfikacji osób odpowiedzialnych za popełnione wówczas zbrodnie, represje i inne nadużycia władzy.

³⁴ *Archives of the Security Services of Former Repressive Regimes. Report prepared for UNESCO on behalf of the International Council of Archives*, oprac. A.G. Quintana, Paris 1997.

³⁵ *Archival Policies in the Protection of Human Rights*, oprac. A.G. Quintana, Paris 2009.

³⁶ Szerzej zob. W. Stepniak, *Dostęp do akt tajnych służb państw represyjnych w świetle zaleceń UNESCO* [w:] *The Documentation of Communist Security Authorities...*, s. 19–29.

Instytucje archiwalne, skupione w Europejskiej Sieci, przyjęły różne procedury gromadzenia przynależnych im ustawowo materiałów archiwalnych. Większość z nich ma ten proces właściwie już za sobą. Na uwagę zasługują jednak dwa wyjątki. Pierwszy dotyczy węgierskiego Archiwum Historycznego Służb Bezpieczeństwa Państwa w Budapeszcie, którego zasób liczy jedynie 4 kmb akt. Jak już wspomniano, pozostała część materiałów zachowanych po działalności komunistycznej policji politycznej, oficjalnie ze względu na bezpieczeństwo państwa, wciąż pozostaje w dyspozycji węgierskich służb specjalnych. Drugi przypadek związany jest z archiwum słowackiego Instytutu Pamięci Narodu, którego zbiory to 2,5 kmb akt. Analogiczne czeskie archiwum Instytutu Badania Reżimów Totalitarnych dysponuje zasobem wielokrotnie większym, bo liczącym ponad 20 kmb. Powodem tak dużej dysproporcji jest okoliczność polegająca na tym, iż strona czeska przejęła większość archiwaliów urzędów centralnych byłej Czechosłowacji i nie jest zainteresowana podzieleniem się nimi ze stroną słowacką³⁷.

Gdyby zsumować archiwalia zgromadzone i zabezpieczone przez wszystkie wspomniane wyżej instytucje, to okaże się, iż jest to zasób historyczny liczący prawie 270 kmb akt. Nie jest to mała liczba, zwłaszcza gdy weźmie się pod uwagę znane już historykom różne przypadki celowego niszczenia tego rodzaju materiałów w państwach tzw. demokracji ludowej w schyłkowym okresie ich funkcjonowania.

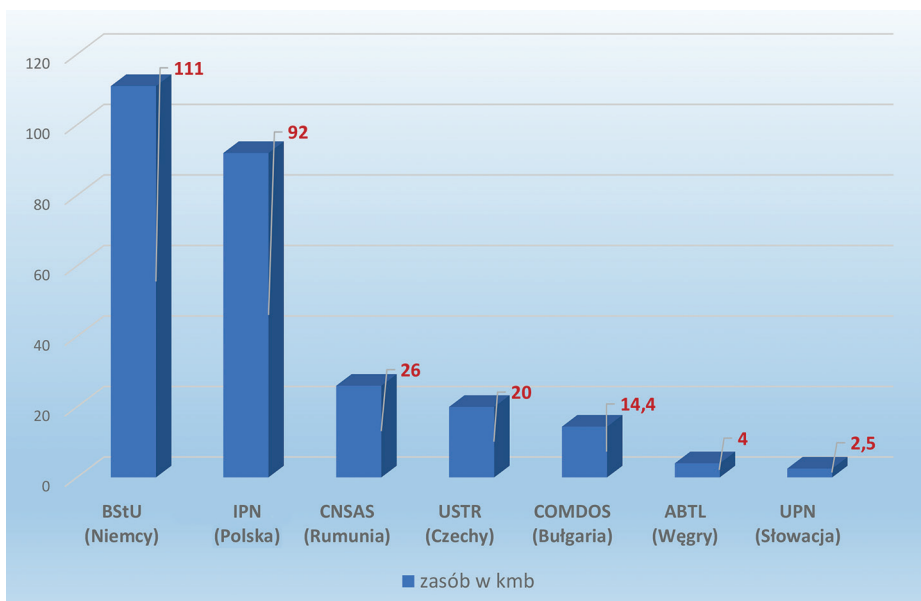
Archiwalna spuścizna po działalności organów bezpieczeństwa państwa z czasów komunistycznej dyktatury ma specyficzny charakter. Materiały te powstały w większości przypadków w wyniku tajnych działań operacyjnych służb specjalnych. Zawierają ogromne ilości danych osobowych, zwłaszcza tych, które można określić jako szczególnie wrażliwe. Komunistyczny aparat represji był zainteresowany każdym rodzajem informacji dotyczących aktywności inwigilowanych osób, a te związane ze sferą prywatności i intymności były szczególnie pożądane. Dlatego sensytywność tego rodzaju zasobów kształtuje ich wyjątkowość i odrębność w porównaniu do innych archiwów funkcjonujących w przestrzeniach państwowych³⁸. Okoliczność ta wpłynęła również na opracowanie szczególnych zasad udostępniania materiałów byłych organów bezpieczeństwa państwa. Związane to było w pierwszej kolejności z koniecznością określenia praw specjalnej kategorii użytkowników – osób inwigilowanych i represjonowanych przez tajne komunistyczne służby. W zdecydowanej większości przypadków uzyskały one wyjątkowe uprawnienia w dostępie do zgromadzonych na swój temat zasob-

³⁷ M. Medvecký, L. Durina, *On The Nations's Memory Institute Archive* [w:] *The Documentation of Communist Security Authorities...*, s. 146–147.

³⁸ Zob. J. Bednarek, *Problemy sensytywności zasobu archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej* [w:] *Archiwa bez granic. Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich*, Kielce, 20–21 września 2017 r., red. W. Chorążyczewski, K. Strykowski, Warszawa 2019, s. 291–304.

Wykres 1. Stan zasobów instytucji archiwalnych zajmujących się aktami tajnych służb

Źródło: Opracowanie własne autora.

bów. W ten sposób instytucje zajmujące się aktami tajnych służb realizują kolejną funkcję specjalną. Można ją nazwać **funkcją indemnizacji** – pewnej formy zadośćuczynienia dla tej właśnie kategorii użytkowników za doznane krzywdy ze strony represyjnych władz. Generalna zasada jest taka, iż osoby pokrzywdzone (lub ich najbliżsi krewni) mają prawo do wglądu we wszystkie zgromadzone na swój temat materiały, łącznie z możliwością otrzymania ich kopii. Mogą także żądać ujawnienia danych osobowych funkcjonariuszy, pracowników i tajnych współpracowników organów bezpieczeństwa, którzy zbierali lub oceniali informacje na ich temat. Mają wreszcie różnego rodzaju gwarancje ochrony swoich danych osobowych, zebranych przez komunistyczne służby specjalne w sposób tajny, przed nieuprawnionym dostępem innych osób (służy temu np. powszechnie stosowana anonimizacja udostępnianych dokumentów i wydawanych ich kopii lub niekiedy możliwość zastrzeżenia na określony czas swoich danych osobowych do udostępnienia innym użytkownikom). Tak szerokie uprawnienia osób pokrzywdzonych realizowane są równocześnie z określoną reglamentacją w dostępie do tych materiałów dla osób pracujących i służących w przeszłości w organach bezpieczeństwa lub współpracujących z nimi. Takie regulacje wprowadzono

w Niemczech, Polsce, Bułgarii, Rumunii, na Słowacji i na Węgrzech³⁹. Jedynym wyjątkiem są Czechy, gdzie przepisy dotyczące udostępniania materiałów archiwalnych komunistycznych służb bezpieczeństwa, jak już wspomniano, są bardzo liberalne. W tym przypadku należy jednak pamiętać, iż powszechny i nieograniczony dostęp do czeskiego Archiwum Służb Bezpieczeństwa jest efektem, po pierwsze, przeprowadzonej już na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku lustracji, i po drugie, spektakularnego podania do publicznej wiadomości w marcu 2003 r. rejestru współpracowników czechosłowackiej Służby Bezpieczeństwa, obejmującego wykaz 75 tys. nazwisk⁴⁰.

Podsumowanie

Różne w formie rozliczenia z obalonym w Europie Środkowo-Wschodniej systemem komunistycznym trwają już 30 lat. Bez wątplenia wspomniane wyżej instytucje miały i mają w tym procesie podstawowe znaczenie. Dzięki ich powstaniu i działalności zabezpieczono także wyjątkowo ciekawe i bogate zasoby archiwalne. Stanowią one ważną część dziedzictwa historycznego i materialnego poszczególnych narodów naszej części Europy. Co ważne, dzięki nim możliwe jest zbadanie i ujawnienie różnych aspektów skrywanej przez dziesięciolecia totalitarnej i represyjnej natury komunistycznych reżimów.

Równocześnie jednak określona proveniencja tych zasobów i ich charakter, oprócz specjalistycznej wiedzy historycznej i archiwalnej osób zajmujących się nimi zawodowo, wymagają także pewnej odrębności wobec innych zasobów archiwalnych. I nie chodzi w tym przypadku jedynie o wyjątkową sensytywność archiwaliów instytucji zajmujących się aktami tajnych policji politycznych, ale także o ich wciąż ważną rolę w procesie demokratyzacji społeczeństw i narodów, które były poddane w przeszłości komunistycznym eksperymentom. Rolę tę w wyraźny sposób definiują zarysowane w niniejszym tekście funkcje dekomunizacji, trwałej pamięci i indemnizacji.

³⁹ Por. S. Gervienė, E. Gruodytė, *Access to Archives in Post-Communist Countries. The Victims Perspective*, „Baltic Journal of European Studies” 2015, t. 5, nr 2, s. 155–163.

⁴⁰ A. Grajewski, *Balast po komunizmie...*, s. 166.

Organizacja i funkcje Arolsen Archives – Międzynarodowego Centrum Prześladowań Nazistowskich

Arolsen Archives – Międzynarodowe Centrum Prześladowań Nazistowskich (ang. *Arolsen Archives – International Center on Nazi Persecution*; dawniej Międzynarodowa Służba Poszukiwań, ang. *International Tracing Service – ITS*)¹ w Bad Arolsen w Niemczech jest jednym z największych zbiorów dokumentacyjnych dotyczących ofiar II wojny światowej – represjonowanych przez organy i urzędy bezpieczeństwa III Rzeszy Niemieckiej. Przez kolejne dziesięciolecia od powstania instytucja ta realizowała jedną, zasadniczą funkcję – administracyjną, której celem było (i w dalszym ciągu jest) gromadzenie, przechowywanie i udzielanie informacji² w oparciu o unikatowy, wpisany w 2013 r. na listę dziedzictwa UNESCO „Pamięć Świata”, zasób archiwalny³. Od kilku lat, w wyniku podpisania tzw. konwencji berlińskiej, Arolsen Archives jako urząd wiary publicznej realizuje także dwie kolejne, bardzo ważne funkcje – naukową i edukacyjną.

Międzynarodowa Służba Poszukiwań powstała w celu rejestracji osób zaginionych w okresie II wojny światowej⁴. Po desancie aliantów we Francji w połowie

¹ W niniejszym artykule obie nazwy instytucji – Arolsen Archives i Międzynarodowa Służba Poszukiwań – używane są wymiennie, ponieważ mimo oficjalnej zmiany w 2019 r. wciąż funkcjonuje w dokumentacji i przestrzeni publicznej jej dawna nazwa.

² Na temat funkcji administracyjnej archiwów zob. H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 26.

³ Zob. Memory of the World, Archives of the International Tracing Service, <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/flagship-project-activities/memory-of-the-world/register/full-list-of-registered-heritage/registered-heritage-page-1/archives-of-the-international-tracing-service/> (dostęp 17 IV 2020 r.).

⁴ Na temat historii i zasobu archiwalnego ITS zob. Arolsen Archives, <https://arolsen-archives.org/en/about-us/who-we-are/> (dostęp 17 IV 2020 r.).

1944 r. Centralne Biuro Poszukiwań zaczęło działać pod auspicjami Naczelnego Dowództwa Alianckich Sił Ekspedycyjnych, a po wojnie kierowane było najpierw przez Administrację Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy i Odbudowy, a potem przez Międzynarodową Organizację Uchodźców. Ostatecznie, w styczniu 1946 r. ulokowano je w niewielkiej miejscowości Bad Arolsen w kraju związkowym Hesja, ze względu na jej położenie blisko granicy z poszczególnymi strefami okupacyjnymi Niemiec (wcześniej siedzibą biura był Londyn, a następnie Frankfurt nad Menem). Oprócz rejestracji osób zaginionych, biuro gromadziło wszelką dokumentację wytworzoną przez władze i organy bezpieczeństwa III Rzeszy, sporządzało spisy obcokrajowców przebywających na terenie poszczególnych gmin oraz tworzyło kartoteki tzw. dipisów (ang. *Displaced Person* – DP), czyli osób, które po zakończeniu działań wojennych znalazły się poza granicami swojego kraju. Samo formowanie się kadry pracowniczej ITS było niestety trudne. W latach powojennych dokonano jej weryfikacji – zwolniono wówczas część pracowników ze względu na przynależność do NSDAP, a nawet do SS.

Zebrane w ITS archiwalia to w szczególności unikatowy zbiór dokumentów aktowych i kartotek osobowych więźniów obozów koncentracyjnych (m.in. KL Buchenwald, Mauthausen, Mittelbau-Dora), obozów pracy wychowawczej (Arbeitserziehungslager), robotników przymusowych (dokumenty pracy, karty meldunkowe, akta urzędu stanu cywilnego), dzieci osób poddanych germanizacji oraz dipisów. Dzięki tym materiałom można ustalić powojenne losy osób represjonowanych przez nazistowskie Niemcy – ich repatriacji bądź dalszej emigracji. Zasób archiwalny, który liczy blisko 26 km akt (sama Centralna Kartoteka Osobowa to ok. 50 mln kart), został poddany procesowi digitalizacji. W jego wyniku powstała elektroniczna baza danych odnosząca się do losów blisko 17,5 mln osób. Obecnie trwa digitalizacja korespondencji, która wpłynęła do ITS od osób szukających potwierdzenia doznanych represji lub została skierowana przez ich bliskich. Baza danych Arolsen Archives jest sukcesywnie uzupełniana o nowe dokumenty⁵.

Międzynarodowa Służba Poszukiwań nawiązała współpracę z wieloma niemieckimi oraz zagranicznymi archiwami, w tym z dawnego bloku wschodniego, pozyskując mikrofilmy dokumentów, a w okresie późniejszym także ich elektroniczne kopie. W wyniku współpracy z Główną Komisją Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, ITS otrzymała szereg najbardziej interesujących kopii archiwaliów zebranych przez Główną Komisję, m.in. akta obozowe, w tym ewidencję więźniów KL Ravensbrück, materiały więzienne, czy też listy transportowe niemieckiego Urzędu Pracy w Warszawie. Akta te zostały następnie zamieszczone w elektronicznej bazie z informacją o ich pochodzeniu. Pozyskanie kopii wymagało niekiedy wiele wysiłku, tak jak chociażby w przypadku

⁵ Zob. <https://arolsen-archives.org/pl/o-nas/nasz-profil/> (dostęp 17 IV 2020 r.).

dokumentacji KL Auschwitz, zgromadzonej w archiwum w Moskwie. Znajdują się wśród niej m.in. akty zgonu z lat 1942–1943 oraz wykazy zmarłych z obozowego krematorium. Jest to niezwykle cenna dokumentacja, która została zabrana przez Sowietów z terenu byłego KL Auschwitz.

Nadzór nad pracą ITS sprawuje Międzynarodowa Komisja do spraw Międzynarodowej Służby Poszukiwań, która także wytycza kierunki jej dalszego rozwoju. W skład Komisji wchodzi przedstawiciele jedenastu państw – Niemiec, Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Francji, Izraela, Belgii, Holandii, Luksemburga, Włoch, Grecji i Polski. Działalność ITS jest w całości finansowana z budżetu niemieckiego Pełnomocnika Rządu Federalnego ds. Kultury i Mediów (Die Beauftragte des Bundesregierung für Kultur und Medien). Partnerem instytucjonalnym ITS jest obecnie niemieckie Archiwum Federalne (Bundesarchiv)⁶.

Od początku, przez kolejne dziesięciolecia istnienia Międzynarodowa Służba Poszukiwań w Bad Arolsen pełniła jedynie funkcje administracyjne. Podstawową działalnością w tym okresie było gromadzenie dokumentów wytworzonych przez władze i organy bezpieczeństwa III Rzeszy oraz korespondencji powojennej, a także udzielanie informacji o ofiarach narodowego socjalizmu, w tym m.in. na zapytania kierowane przez osoby fizyczne, wystawianie zaświadczeń o doznanych represjach, sporządzanie aktów zgonu oraz dokumentacji niezbędnej do otrzymania odszkodowania przez osoby i rodziny pokrzywdzonych. Zasadnicza zmiana funkcji ITS nastąpiła w latach 2006–2007. W 2006 r. na mocy tzw. uchwał luksemburskich postanowiono, że archiwum Międzynarodowej Służby Poszukiwań zostanie otwarte także na potrzeby badań naukowych. Proces ratyfikacji zmienionych umów bońskich z 1955 r., stanowiących podstawę działalności ITS, we wszystkich jedenastu państwach członkowskich Międzynarodowej Komisji zakończył się w listopadzie 2007 r. W tym samym roku Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP zdecydowało, że instytucją naukowo-badawczą, która może ubiegać się o pozyskanie kopii cyfrowych z Bad Arolsen, będzie Instytut Pamięci Narodowej. W wyniku starań najwyższego kierownictwa Instytutu, w tym także dyrekcji ówczesnego Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów (obecnie Archiwum), w 2008 r. IPN otrzymał dostęp do elektronicznej bazy danych ze zdigitalizowanymi materiałami. Od tego momentu dostęp do bazy mają jedynie pracownicy Archiwum IPN w Warszawie. Zgodnie ze stosownymi umowami nie ma bowiem możliwości, aby „końcówkami” do bazy dysponowały osoby pracujące w oddziałowych archiwach Instytutu. Obecnie jest ona wykorzystywana w bieżącej pracy Centrum Informacji o Ofiarach II Wojny Światowej, funkcjonującej w ramach Archiwum IPN⁷.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Szerzej na temat Centrum zob. *Centrum Udzielania Informacji o Ofiarach II Wojny Światowej*, Warszawa 2014 (broszura informacyjna); J. Piwowar, M. Żuławnik, „*Mając na względzie zachowanie pamięci...*”, „*Pamięć.pl*” 2014, nr 6, s. 66–68.

Otwarcie Archiwum Międzynarodowej Służby Poszukiwań w Bad Arolsen dla badaczy było możliwe nie tylko dzięki decyzji podjętej przez przedstawicieli Międzynarodowej Komisji, ale także dzięki lobbowaniu środowisk naukowych i uniwersyteckich, które chciały uzyskać nieograniczony dostęp do zgromadzonych w Bad Arolsen archiwaliów. Należy w tym miejscu podkreślić, że decyzja o szerokim otwarciu archiwów zapadła wraz z końcem wielkiej akcji wypłacania odszkodowań za prace przymusowe na rzecz III Rzeszy, która była realizowana w latach 2000–2007 przez niemiecką Fundację „Przeszłość – Tradycja – Przyszłość”, ściśle współpracującą z polską Fundacją „Polsko-Niemieckie Pojednanie”⁸. W okresie tym do Bad Arolsen wpłynęło 950 tys. zapytań, co spowodowało olbrzymie zaległości w udzielaniu odpowiedzi na zapytania od osób fizycznych.

Od ponad dziesięciu lat Międzynarodowa Służba Poszukiwań w Bad Arolsen podejmuje także działania naukowe oraz edukacyjne. 9 grudnia 2011 r. w Berlinie zostało zawarte „Porozumienie o Międzynarodowej Służbie Poszukiwań”, tzw. konwencja berlińska, podpisane przez wszystkie państwa członkowskie⁹. Artykuły 1–3 stanowią o tym, że podstawowym zadaniem instytucji jest w dalszym ciągu gromadzenie, wieczyste przechowywanie, kształtowanie, porządkowanie, ewidencjonowanie i udostępnianie dokumentów oraz informacji w nich zawartych dotyczących ofiar III Rzeszy oraz osób ocalałych z wojennej pożogi. W kolejnych artykułach jest już jednak mowa o nowych funkcjach archiwum. I tak, art. 4 – zatytułowany „Badania” – dotyczy funkcji naukowych: „a) Archiwa i dokumenty przechowywane przez Międzynarodową Służbę Poszukiwań są dostępne dla celów badawczych w siedzibie Międzynarodowej Służby Poszukiwań oraz poprzez dostęp do kopii materiałów archiwalnych i dokumentów otrzymanych przez Strony niniejszego Porozumienia. b) Międzynarodowa Służba Poszukiwań może prowadzić badania w oparciu o posiadane przez nią archiwa i dokumenty”. Z kolei art. 5 – „Upamiętnienie i uczczenie pamięci” – traktuje o działaniach edukacyjnych: „a) W celu upamiętnienia i uczczenia pamięci Międzynarodowa Służba Poszukiwań może organizować w swej siedzibie, między innymi, wystawy oraz podejmować inicjatywy edukacyjne w oparciu o swoje archiwa i dokumenty”.

W konwencji berlińskiej jest także mowa o kolejnym zadaniu, które spoczywa na Międzynarodowej Służbie Poszukiwań, a mianowicie w art. 6 – „Pomoc prawna” – można przeczytać: „a) Na wniosek właściwych organów sądowych, Międzynarodowa Służba Poszukiwań może – na podstawie informacji uzyskanych z jej materiałów archiwalnych i przechowywanych przez nią dokumentów

⁸ Zob. <http://www.fpnp.pl/Wyp%C5%82aty-%C5%9Bwiadcz%C5%84.html> (dostęp 9 XII 2020 r.).

⁹ Porozumienie o Międzynarodowej Służbie Poszukiwań, sporządzone w Berlinie dnia 9 XII 2011 r. (Dz.U. 2016, poz. 797).

– wspierać prowadzenie procesów sądowych i innych postępowań prawnych objętych jurysdykcją Strony niniejszego Porozumienia. b) Wszelkie wnioski właściwych organów sądowych państw niebędących Stronami niniejszego Porozumienia będą rozpatrywane przez Międzynarodową Komisję”. W tym przypadku ITS realizuje funkcję administracyjną.

Poszerzenie funkcji archiwum w Bad Arolsen przyczyniło się do reorganizacji struktury i zmiany nazwy samej instytucji. Nie nastąpiło to oczywiście od razu, był to bowiem proces rozłożony w czasie. W przypadku nazwy zmieniono ją dopiero po trzynastu latach od podpisania uchwał luksemburskich. Od maja 2019 r. Międzynarodowa Służba Poszukiwań w Bad Arolsen działa pod nazwą Arolsen Archives – Międzynarodowe Centrum Prześladowań Nazistowskich. W organizacji samej instytucji, jak i zakresie jej działań, nic się jednak nie zmieniło. Archiwum powstało w celu udokumentowania zbrodni nazistowskich oraz losów ich ofiar; gromadzenia, przechowywania i udostępniania dokumentów dotyczących nie tylko represjonowanych przez III Rzeszę, ale także osób, które po wojnie poszukiwały informacji o swoich bliskich. Kierownictwo Międzynarodowej Służby Poszukiwań zmianę nazwy tłumaczyło w następujący sposób: „Obecne zmiany społeczne świadczą o tym, jak ważne jest utrzymanie pamięci o zbrodniach reżimu nazistowskiego oraz leżącej u ich podstaw nieludzkiej ideologii. Zmiana nazwy i poszerzenie spektrum działalności naszej instytucji jako Międzynarodowego Centrum Prześladowań Nazistowskich to logiczna reakcja na tendencje w dzisiejszym społeczeństwie. Międzynarodowa Służba Poszukiwań pozostanie jedynie naszą nazwą prawną, gdyż w takiej formie widnieje ona w umowach międzynarodowych z krajami członkowskimi”¹⁰.

Zmiany w strukturze organizacyjnej Arolsen Archives odzwierciedlają realizowane przez tę instytucję funkcje. Obecnie ITS składa się z następujących komórek:

- Archiwum – zajmującego się gromadzeniem, przechowywaniem, porządkowaniem, opracowywaniem i udostępnianiem dokumentów, a także ich skanowaniem;

- Działu Informacji Archiwalnej – udzielającego odpowiedzi na zapytania od osób fizycznych, naukowców, instytucji naukowych, wszelkiego rodzaju urzędów;

- Działu Edukacji i Badań Naukowych – zajmującego się przygotowaniem wystaw i realizacją projektów edukacyjnych wspólnie z miejscami pamięci i szkołami z Niemiec i zagranicy, a także prowadzeniem badań naukowych i publikacją ich wyników oraz organizacją warsztatów, szkoleń i seminariów dla studentów i młodych naukowców.

¹⁰ Zob. zakładka „Często zadawane pytania”, <https://arolsen-archives.org/pl/> (dostęp 17 IV 2020 r.).

Po rozszerzeniu funkcji Arolsen Archives w dalszym ciągu najważniejszym zadaniem stojącym przed tą instytucją jest udzielanie informacji o osobach represjonowanych przez nazistowskie Niemcy, a więc realizacja funkcji administracyjnej. W 2019 r. do archiwum z całego świata wpłynęło blisko 24 tys. zapytań, tj. o 10% więcej niż w 2018 r., co pokazuje, że zainteresowanie wojennymi losami bliskich jest wciąż bardzo duże. Aby przyspieszyć proces prowadzenia kwerend, a także umożliwić wnioskodawcom osobiste poszukiwania informacji o swoich krewnych, ITS rozpoczęła skanowanie zasobu archiwalnego. W 2017 r. Międzynarodowa Komisja ds. Międzynarodowej Służby Poszukiwań podjęła decyzję o umieszczeniu zdigitalizowanych dokumentów w Internecie z zachowaniem dwudziestopięcioletniego okresu ochronnego materiałów. Archiwum Cyfrowe Arolsen Archives ruszyło w maju 2019 r. Do stycznia następnego roku skorzystało z niego ok. 350 tys. osób, przy czym tylko w pierwszym tygodniu funkcjonowania odwiedziło je ok. 100 tys. użytkowników. Obecnie Archiwum Cyfrowe liczy 26 mln dokumentów (stan na dzień 31 grudnia 2020 r.). Archiwalia udostępnione w Internecie to oczywiście tylko część całego zasobu archiwalnego. Celem ITS jest opublikowanie *on-line* wszystkich dokumentów archiwalnych i nazwisk wszystkich ofiar udokumentowanych w archiwum do 2025 r. Jak zaznacza Floriane Azoulay, dyrektor Arolsen Archives, „w ten sposób możemy wnieść istotny wkład w rekonstrukcję biografii osób prześladowanych w czasach narodowego socjalizmu: pamięć o Holokauście, ludobójstwie narodu Sinti i Romów oraz o zbrodniach przeciwko wszystkim innym grupom ofiar jest niezbędna, aby terror ten nie powrócił w żadnej formie”¹¹. Do tego czasu Instytut Pamięci Narodowej będzie jedną z nielicznych instytucji, która ma stały i bezpośredni dostęp do pełnej wersji bazy, wykorzystywanej w bieżącej pracy przez archiwistów z Bad Arolsen.

Uruchomienie Archiwum Cyfrowego ITS, a co za tym idzie nieograniczony dostęp do archiwaliów bez konieczności wychodzenia z domu, zostało przyjęte z wielkim uznaniem. Z tego powodu w maju 2020 r. Arolsen Archives została uhonorowana nagrodą European Heritage Awards/Europa Nostra Awards 2020. Nagroda ta jest najwyższym wyróżnieniem w Europie w dziedzinie dziedzictwa kulturowego. W uzasadnieniu jury zwróciło uwagę m.in. na działania edukacyjne ITS: „Sukces tego projektu zwiększającego świadomość polega na digitalizacji około 30 milionów dokumentów i zapewnieniu otwartego dostępu. Archiwum zarejestrowało imponującą liczbę użytkowników portalu i podejmowało równoległe działania w zakresie edukacji i podnoszenia świadomości”¹².

¹¹ Zob. Coraz więcej zapytań o ofiary nazistów, https://arolsen-archives.org/content/uploads/200124_pressemeldung_steigende-anfragen-zu-ns-opfern_pl_fin.pdf (dostęp 17 IV 2020 r.).

¹² Zob. Arolsen Archives Online, <http://www.europeanheritageawards.eu/winners/arolsen-archives-online/> (dostęp 8 V 2020 r.).

Jedną z dwóch nowych funkcji Arolsen Archives jest funkcja naukowa. Jest to zespół zadań realizowanych na rzecz szeroko pojętej nauki, a więc informowanie środowisk naukowych i uniwersyteckich o zawartości i wartości archiwaliów, publikowanie i rozpowszechnianie tekstów źródłowych, prowadzenie badań na podstawie własnego zasobu i rozpowszechnianie ich wyników w formie publikacji (monografii, artykułów naukowych) lub za pośrednictwem organizowanych konferencji¹³.

Omawiana funkcja w bieżącej działalności Arolsen Archives realizowana jest we współpracy z różnymi środowiskami uniwersyteckimi. Przejawia się ona m.in. udziałem przedstawicieli ITS w konferencjach naukowych czy organizacją różnego rodzaju szkoleń, warsztatów i seminariów dla studentów i młodych naukowców. W ten sposób Arolsen Archives demonstruje potencjał badań historycznych oraz motywuje młodych badaczy do ich podejmowania. Od kilku lat prowadzi szkolenia dla osób, które korzystają z elektronicznej bazy danych – m.in. dla pracowników IPN, Yad Vashem w Jerozolimie i Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie. Współorganizuje także warsztaty dla naukowców. W 2016 i 2017 r. Międzynarodowa Służba Poszukiwań wraz z Archiwum IPN oraz Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie i Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN przeprowadziła warsztaty dla młodych badaczy z Polski i zagranicy, m.in. z Czech, Rumunii, Węgier, Izraela. Specjaliści z ITS i IPN zaprezentowali elektroniczną bazę danych, omówili jej strukturę i zawartość, a także rodzaje dokumentów oraz sposoby prowadzenia kwerend. Na marginesie należy podkreślić, że poszukiwanie informacji w bazie jest procesem niezwykle skomplikowanym i wymagającym dużego doświadczenia¹⁴, dlatego też szkolenia te okazały się niezwykle pomocne dla osób, które dopiero stawiają pierwsze kroki na naukowej ścieżce.

Wyniki badań naukowych oraz opisy ciekawych dokumentów znajdujących się w zasobie Arolsen Archives publikowane są w dwóch niemieckojęzycznych periodykach naukowych: „Fundstücke” („Znaleziska”) i „Freilegungen” („Ekspozycje”). Są to roczniki wydawane przez Międzynarodową Służbę Poszukiwań od 2012 r. W pierwszym z nich ITS zwraca uwagę na mniej znane, lecz z historycznego punktu widzenia niezwykle istotne dokumenty znajdujące się w archiwum. Z kolei w drugim periodyku publikuje eseje na temat potencjału

¹³ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka...*, s. 523–524.

¹⁴ J. Ryżko, M. Żuławnik, *Wykorzystywanie elektronicznych baz danych w działalności Centrum Udzielania Informacji o Ofiarach II Wojny Światowej* [w:] *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans 15 lat działalności archiwalnej Instytutu Pamięci Narodowej*, red. J. Bednarek, R. Leśkiewicz, P. Perzyna, Łódź–Warszawa 2018, s. 115–118; J. Ryżko, M. Żuławnik, *Problemy wyszukiwania w elektronicznych bazach danych ofiar terroru niemieckiego i sowieckiego* [w:] *Problemy wyszukiwania informacji w polskich archiwach*, red. A. Żeglińska, M. Żuławnik, Warszawa 2020 („Symposia Archivistica”, t. VI), s. 107–122.

badawczego oraz bieżącej organizacji i pracy ITS. Ich autorami są zarówno naukowcy i pedagodzy spoza instytucji, jak i jej pracownicy¹⁵.

Książki i czasopisma wydawane tak przez Arolsen Archives, jak i znajdujące się w bibliotece ITS, są od niedawna udostępniane *on-line* w ramach nowo powstałej Biblioteki Cyfrowej. Dzięki temu każdy, kto chciałby się zapoznać z ich treścią, może to uczynić w domowym zaciszu. Do tej pory w bibliotece internetowej zamieszczono publikacje, które mają uregulowaną kwestię praw autorskich, oraz takie, które są trudno dostępne w bibliotekach publicznych czy uniwersyteckich. W planach jest udostępnienie *on-line* zbiorów instytucji, które już nie istnieją, i tych zbiorów, co do których wygasły prawa autorskie. Aby ułatwić użytkownikom korzystanie z publikacji i periodyków, dostępna jest opcja wyszukiwania – po wpisaniu słowa na ekranie wyświetlają się wszystkie strony w każdej publikacji *on-line*. Dzięki temu – na co zwraca uwagę kierownictwo Arolsen Archives – praca staje się szybsza, a rzadkie oryginały są chronione przed zniszczeniem i zachowywane w lepszym stanie dla kolejnych pokoleń. W planach ITS ma także upublicznienie książek i czasopism z pokrewnych instytucji i bibliotek miejsc pamięci¹⁶.

Kolejną funkcją realizowaną od kilku lat przez Arolsen Archives jest funkcja edukacyjna. Według Agnieszki Rosy jest to „zespół zadań stojących przed placówkami archiwalnymi, mających na celu podniesienie poziomu wiadomości, umiejętności i postaw społeczeństwa za pośrednictwem określonych działań edukacyjnych. Funkcja ta obejmuje z jednej strony zadania skierowane do dzieci i młodzieży uczącej się w ramach systemu oświaty, z drugiej zaś zadania skierowane do całego społeczeństwa, wspomagające jego kształcenie całościowe”¹⁷.

Arolsen Archives prowadzi cały wachlarz działań edukacyjnych. Organizuje warsztaty dla multiplikatorów, tj. osób opiekujących się młodzieżą podczas wymian międzynarodowych, przygotowuje materiały edukacyjne dla szkół oraz otacza merytoryczną opieką grupy uczniów, zapewnia wsparcie pedagogiczno-archiwalne oraz doradztwo przy projektach edukacyjnych i upamiętniających. Jak podkreślają edukatorzy z ITS, ich działania łączą w sobie pedagogikę archiwalną z pedagogiką miejsc pamięci, która jest „próbą aktywizacji pamięci historycznej o zbrodniach totalitarnych w wymiarze moralnym i społecznym, a zarazem stymulowania działań na rzecz przyszłości w duchu emancypacji i empatii”¹⁸. Z tego też powodu współpracują oni zarówno z archiwami i muzeami z Niemiec, jak i z zagranicy. Oferta edukacyjna Arolsen Archives przede

¹⁵ Zob. Forschungspublikationen, <https://arolsen-archives.org/downloads/> (dostęp 17 IV 2020 r.).

¹⁶ Zob. <https://arolsen-archives.org/pl/news/neue-online-bibliothek/> (dostęp 9 XII 2020 r.).

¹⁷ A. Rosa, *Funkcja edukacyjna archiwów*, Warszawa 2012, s. 34.

¹⁸ T. Kranz, *Pedagogika pamięci*, „Nigdy Więcej” 2010, nr 18, https://www.nigdywiecej.org/pdf/pl/pismo/18/24_pedagogika.pdf (dostęp 2 VI 2021 r.).

wszystkim służy kształtowaniu umiejętności samodzielnego analizowania źródeł historycznych oraz rozpowszechnianiu wiedzy o prześladowaniach nazistowskich. Konieczność edukowania dzieci i uczącej się młodzieży kierownictwo ITS tłumaczy w następujący sposób: „Choć w szkołach uczy się o Holokauście, większość niemieckich uczniów wciąż wie na ten temat zbyt mało. Stereotypy i uprzedzenia są szeroko rozpowszechnione w społeczeństwie. Za pomocą indywidualnie dostosowanych metod i narzędzi edukacyjnych dla różnych grup docelowych walczymy z fake news, ignorancją i fałszywymi przekonaniami”¹⁹.

Jednym z przykładów edukacyjnej funkcji Arolsen Archives są wystawy. Obok ekspozycji stałej zatytułowanej „Pomnik z papieru. Historia Arolsen Archives”²⁰, Międzynarodowa Służba Poszukiwań przygotowuje wystawy okresowe. W 80. rocznicę napaści III Rzeszy na Polskę i wybuchu II wojny światowej ITS we współpracy z polskimi partnerami otworzyła trzy wystawy z serii #StolenMemory (Skradziona pamięć)²¹. Ekspozycje oraz programy im towarzyszące mają zwrócić uwagę na temat prześladowań niemieckich oraz ich konsekwencji, które nierzadko odczuwamy do dnia dzisiejszego. Projekt #StolenMemory to połączenie informacji, wspomnień, historii lokalnej oraz możliwości aktywnego udziału w kampanii. Arolsen Archives zachęcają bowiem wolontariuszy do pomocy w poszukiwaniu rodzin ofiar – np. młodzież szkolną biorącą udział w polsko-niemieckich projektach edukacyjnych. Podstawowym celem projektu jest zwrot ofiarom narodowego socjalizmu, bądź ich rodzinom, przechowywanych w archiwum przedmiotów osobistych. Obecnie w murach ITS znajduje się blisko 3 tys. przedmiotów należących do byłych więźniów obozów koncentracyjnych – są wśród nich zegarki, portfele, zdjęcia, naszyjniki. Większość z nich, co najmniej 900 przedmiotów, należy do polskich ofiar. W lipcu 2019 r. wystawa została otwarta w Gostyniu, a we wrześniu w Krakowie i Oświęcimiu²². Na wernisaż wystawy do Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu przybyło prawie 100 uczniów z miejscowych szkół. Zgodnie z założeniami edukatorów z ITS, we współpracy z oświęcimską placówką #StolenMemory ma zamienić się w projekt edukacyjny – w trakcie kilku seminariów młodzież pracować będzie nad biografiami i dokumentami, badać losy osób wywiezionych

¹⁹ Zob. Aktywizacja wiedzy, <https://arolsen-archives.org/pl/nauka-uczestnictwo/> (dostęp 17 IV 2020 r.).

²⁰ Zob. <https://arolsen-archives.org/pl/nauka-uczestnictwo/wystawy-i-kampanie/wystawa-stala-pomnik-z-papieru/> (dostęp 17 IV 2020 r.).

²¹ Zob. Wystawy i kampanie, <https://arolsen-archives.org/pl/nauka-uczestnictwo/wystawy-i-kampanie/stolenmemory/> (dostęp 17 IV 2020 r.).

²² Zob. #StolenMemory – poruszająca wystawa w plantach, <https://www.gostynska.pl/kultura/stolenmemory-poruszajaca-wystawa-w-plantach/og4b71Lsb2qmc4lvXpT5> (dostęp 26 V 2021 r.); Pierwsza wystawa #StolenMemory w Polsce, <https://arolsen-archives.org/pl/news/pierwsza-wystawa-stolenmemory-w-polsce/> (dostęp 17 IV 2020 r.).

z miasta i okolic oraz szukać śladów, które być może w przyszłości umożliwią odnalezienie dalszych członków rodzin.

Z czasem wystawa #StolenMemory zawitała także do Warszawy. 14 czerwca 2021 r., w rocznicę pierwszego transportu polskich więźniów do niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz, prezes IPN dr Jarosław Szarek i dyrektor Arolsen Archives Floriane Azoulay otworzyli wystawę na Krakowskim Przedmieściu, nieopodal Domu Polonii. Wernisaż był połączony ze zwrotem pamiątki – zegarka kieszonkowego po byłym więźniu obozów koncentracyjnych Franciszku Czapllickim²³. Rok wcześniej, 2 lipca 2020 r., dzięki współpracy archiwistów z IPN i Arolsen Archives udało się zwrócić obrączkę ślubną należącą do byłego więźnia KL Auschwitz i Neuengamme, Szczepana Brzozowskiego²⁴.

Kolejnym przykładem działalności edukacyjnej ITS jest projekt pod nazwą DocumentED²⁵. Jego nazwa łączy w sobie dwa wyrazy – dokument i edukacja. Projekt zaczęto testować w maju 2019 r. wspólnie z miejscami pamięci w Buchenwaldzie, Dachau i Mittelbau-Dora. Jest on skierowany do dzieci w wieku szkolnym oraz do uczącej się młodzieży. Szczególną cechą projektu – co podkreślają jego twórcy – jest to, że jest on dostosowany do różnych grup wiekowych. W oparciu o unikatowe dokumenty uczniowie zdobywają wiedzę na temat niemieckiego narodowego socjalizmu. Jeżeli projekt zda egzamin, to zostanie wdrożony na większą skalę. Obecnie realizowany jest tylko w języku niemieckim, ale planowane jest nauczanie także po angielsku. W ramach projektu uczniowie pracują w oparciu o dokumenty dotyczące miast i regionów, z których pochodzą. Ponadto archiwalia te dotyczą osób w podobnym wieku, jak uczniowie. Zdaniem twórców projektu DocumentED, nauka z dokumentem archiwalnym umożliwi im w przyszłości łatwiejsze zrozumienie książek historycznych. Projekt skupia się na przygotowaniu do wizyt w miejscach pamięci oraz ich omówieniu po powrocie. W ramach tego przedsięwzięcia ITS współpracuje z miejscami pamięci na terenach byłych obozów koncentracyjnych. Głównym elementem projektu jest indywidualny zestaw metod i narzędzi oparty na dokumentach ze zbiorów Arolsen Archives, stworzony w celu przeprowadzenia zajęć przygotowujących uczniów do wizyty w miejscu pamięci. Zestaw zawiera również pomysły na własne działania na rzecz upamiętniania historii. Celem projektu jest wzbudzenie zainteresowania tematem wśród uczniów i zachęcenie ich do poszerzania swojej wiedzy w tym zakresie.

²³ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/144583,Uroczyste-otwarcie-wystawy-StolenMemory-Skradziona-Pamiec-Warszawa-14-czerwca-20.html> (dostęp 21 VI 2021 r.).

²⁴ Zob. <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/102237,IPN-przekazal-rodzinie-pamiatke-po-wiezniu-KL-Auschwitz.html> (dostęp 21 VI 2021 r.).

²⁵ Zob. DocumentED, <https://arolsen-archives.org/en/learn-participate/learning-with-documents/documented/> (dostęp 17 IV 2020 r.).

Arolsen Archives – Międzynarodowe Centrum Prześladowań Nazistowskich to archiwum realizujące trzy funkcje: administracyjną, naukową i edukacyjną. Od momentu powstania przez kolejne dekady ITS pełniła przede wszystkim funkcję administracyjną. Dopiero z czasem Międzynarodowa Komisja do spraw Międzynarodowej Służby Poszukiwań podjęła decyzję, aby unikatowy zasób archiwalny udostępnić także dla celów naukowych i edukacyjnych. Rozwój funkcji Arolsen Archives był zatem procesem naturalnym – najpierw gromadzenie, kształtowanie i porządkowanie zasobu oraz udostępnianie informacji o ofiarach represji nazistowskich, a następnie prowadzenie działalności naukowej i edukacyjnej. Celem oferty badawczo-edukacyjnej ITS jest popularyzacja wiedzy o II wojnie światowej, Holokauście, niemieckich obozach koncentracyjnych, pracy przymusowej i konsekwencjach zbrodni nazistowskich wśród społeczeństw. Oferta ta jest sukcesywnie poszerzana i należy przypuszczać, że w kolejnych latach będzie docierać do szerszego grona odbiorców nie tylko na terenie Niemiec.

Działalność edukacyjna Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (noszące wcześniej nazwę Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów) na bazie posiadanego materiału aktowego i ewidencyjnego w ramach swej działalności organizuje zajęcia i imprezy o charakterze edukacyjnym, które promują jego zasób archiwalny. W ich trakcie prezentowane są materiały ukazujące charakter zasobu, ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń z najnowszej historii Polski. Działalność jest prowadzona zarówno samodzielnie, jak i we współpracy z instytucjami zewnętrznymi, tj. szkołami, uczelniami, stowarzyszeniami i in., a same zajęcia i imprezy odbywają się tak na terenie Archiwum, jak i poza nim.

Specyfika zasobu AIPN, ograniczenia wynikające z przestrzeni lokalowej oraz konieczność fizycznego oddzielenia pracowników Archiwum od magazynów archiwalnych powodowały, że do 2014 r. działania o charakterze edukacyjnym były prowadzone sporadycznie i w ograniczonym zakresie. Zintensyfikowały się one w 2015 r. wraz ze zmianą lokalizacji i przeniesieniem Archiwum do nowych pomieszczeń przy ul. Kłobuckiej w Warszawie. Zyskano wówczas dodatkową przestrzeń umożliwiającą m.in. prowadzenie spotkań i szkoleń oraz organizowanie ekspozycji i wystaw.

Noc Muzeów

Największym wydarzeniem o charakterze edukacyjnym w przypadku Archiwum IPN jest udział w organizowanych cyklicznie i niezwykle popularnych w instytucjach kultury edycjach Nocy Muzeów – imprezie organizowanej co roku na terenie całego kraju, również w Warszawie. Pierwszy raz drzwi Archiwum Instytutu zostały otwarte dla zwiedzających w 2009 r., jeszcze w jego starej siedzibie przy ul. Towarowej 28. Tego typu impreza była dużym wyzwaniem

organizacyjnym i merytorycznym. Wymagała skoordynowania działań kilku komórek odpowiedzialnych za bezpieczeństwo obiektu i zasobu archiwalnego oraz przygotowania prezentacji pokazującej zasób oraz specyfikę pracy archiwistów IPN. Zwiedzający mieli możliwość wejścia do pomieszczeń magazynowych Archiwum oraz zapoznania się z ekspozycją, na której pokazano zbiory oraz sprzęt wykorzystywany w pracy bieżącej (skanery, wyposażenie pracowni konserwacji i in.). Prezentowano także posiadane materiały aktowe, zarówno w postaci poszytów, jak i mikrofilmów. Z myślą o dzieciach zostały przygotowane gry i zabawy związane z najnowszą historią Polski.

Z uwagi na specyfikę zasobu zwiedzający byli rejestrowani przez służbę ochrony, a następnie – w grupach liczących po około 20 osób – oprowadzani przez archiwistów po udostępnionych pomieszczeniach Archiwum. W pomieszczeniach magazynowych wybrani archiwiści dysponujący wiedzą na temat charakteru danej grupy materiałów udzielali szczegółowych informacji zwiedzającym. Prezentowali również urządzenia wykorzystywane w bieżącej pracy. Z kolei ich koleżanki i koledzy z pracowni konserwacji zaznajamiali odwiedzających z technikami konserwacyjnymi.

W trakcie kolejnych edycji Nocy Muzeów organizowanych przy ul. Towarowej (lata 2010–2012) impreza była poszerzana o dodatkowe elementy. Z posiadanych zasobów zostały wyselekcjonowane materiały audiowizualne, które prezentowano w formie przeglądu filmowego oraz na urządzeniach przenośnych (np. tabletach).

Imprezy organizowane w latach 2009–2012 cieszyły się bardzo dużą frekwencją, pierwsza przyciągnęła największą grupę zwiedzających – 1500 osób. Uruchomiono nawet – wykorzystując do tego celu zabytkowe autobusy – specjalną linię kursującą pomiędzy siedzibą Archiwum i Centrum Edukacyjnym IPN „Przystanek Historia” przy ul. Marszałkowskiej, co przyczyniło się do zwiększenia liczby zwiedzających.

W 2014 r. z powodu zmiany siedziby i przenoszenia Archiwum z dotychczasowej do nowej lokalizacji przy ul. Kłobuckiej nie było możliwości zorganizowania Nocy Muzeów. Ekspozycja została wówczas zaprezentowana w pomieszczeniach „Przystanku Historia” przy ul. Marszałkowskiej. Pomimo ograniczonej przestrzeni udało się pokazać najciekawsze eksponaty z zasobu AIPN dotyczące II wojny światowej.

Nowa siedziba przy ul. Kłobuckiej pozwoliła uatrakcyjnić zwiedzanie i szerszej zaprezentować materiały archiwalne oraz pomoce ewidencyjne, a także organizować imprezy towarzyszące. Wydłużeniu uległa sama trasa zwiedzania oraz zwiększyła się ilość udostępnianych pomieszczeń. Przestrzeń na dziedzińcu wewnętrznym została wykorzystana jako miejsce do prezentacji zaproszonych grup rekonstrukcyjnych, stoisk z gramami i wydawnictwami IPN, zorganizowania pokazów filmowych i miejsc zabaw dla najmłodszych zwiedzających.

Wewnątrz budynków umiejscowiono ekspozycje wybranych materiałów archiwalnych oraz wystawy fotografii przygotowane przez pracowników. Zaprezentowano fotografie pochodzące z innych pionów IPN, np. zdjęcia z prac Biura Poszukiwań i Identyfikacji na warszawskiej Łączce. Zagrożenie pandemią COVID-19 w Polsce spowodowało, że w 2020 r. Noc Muzeów nie była organizowana w Archiwum IPN. Z kolei w 2021 r., również z powodów pandemicznych, Noc Muzeów została zorganizowana w formie wirtualnej. Dla osób zainteresowanych na profilu Facebook Archiwum IPN udostępniono krótkie filmy o tematyce związanej z pracą archiwistów oraz zasobem AIPN. Została również przygotowana gra miejska pt. „Spacer z Historią i Sztuką”, podczas której uczestnicy realizowali zadania w aplikacji Action Track. Gra została udostępniona szkołom podstawowym i średnim, wykorzystano w niej także materiały z zasobu Archiwum IPN.

Edycje Nocy Muzeów cieszą się stałą i dużą frekwencją zwiedzających (wg lat)¹:

- 2009 – 1500,
- 2010 – 1155,
- 2011 – 900,
- 2012 – 363,
- 2013 – 500,
- 2015 – 700,
- 2016 – 704,
- 2017 – 530,
- 2019 – 456.

Piknik Archiwalny

Archiwum IPN od 2010 r. bierze udział w Warszawskim Pikniku Archiwalnym organizowanym z okazji Międzynarodowego Dnia Archiwów. W ramach tej cyklicznej imprezy prezentowane są dokumenty z zasobu Archiwum dostosowane do aktualnej tematyki pikniku, odbywają się prelekcje i wykłady na temat specyfiki zasobu, mają miejsce projekcje filmów oraz organizowane są wystawy przygotowane przez archiwistów IPN.

¹ W 2014 r., z powodu zmiany siedziby, Archiwum IPN uczestniczyło w imprezie organizowanej w Centrum Edukacyjnym IPN im. J. Kurtyki „Przystanek Historia” przy ul. Marszałkowskiej.

Dni otwarte

Innym rodzajem działań edukacyjnych są dni otwarte organizowane w Archiwum IPN w ramach cyklu „Spotkania z dokumentem”. Są to wydarzenia tematyczne adresowane do określonego odbiorcy – uczniów szkół podstawowych i średnich. W czasie dni otwartych goście zwiedzają magazyny aktowe oraz zapoznają się z przygotowanymi ekspozycjami. Przygotowując te wydarzenia, pracownicy starają się dobrać tematy tak, aby zapoznać zwiedzających z mało znanymi dokumentami z zasobu AIPN. Przed rozpoczęciem zwiedzania archiwiści omawiają temat danej prezentacji – np. rodzaje dokumentacji zgromadzonej w zasobie AIPN (m.in. fotografia i film operacyjny oraz kartoteki Służby Bezpieczeństwa). Przewodnicy prowadzą grupy zwiedzających po wybranych pomieszczeniach magazynowych, pokazują przygotowane ekspozycje, prezentują filmy oraz przeprowadzają konkursy historyczne.

Dotychczas zorganizowano dni otwarte w Archiwum IPN zatytułowane: „Widzę Cię, słyszę Cię...” (2017), „Marzec '68” (2018) oraz „Czas niezabliźniony – obraz II wojny światowej w archiwalnych dokumentach IPN” (2019). Podczas pierwszej edycji jej uczestnicy mieli możliwość poznania metod i technik operacyjnych wykorzystywanych przez Służbę Bezpieczeństwa PRL. Archiwiści omawiali dokumenty, zdjęcia oraz filmy ilustrujące „osaczenie” osób pozostających w zainteresowaniu byłych służb. W trakcie drugiej edycji uczestnicy mogli obejrzeć ekspozycję dokumentów, zdjęć i filmów obrazujących wydarzenia Marca '68 w Warszawie oraz innych miastach Polski. Ostatnia, trzecia edycja była poświęcona zgromadzonej w AIPN dokumentacji dotyczącej II wojny światowej. Tematami przewodnimi przygotowanej na tę okazję ekspozycji były: losy dzieci pod okupacją niemiecką i sowiecką, oblężenie Warszawy we wrześniu 1939 r. i represje ze strony okupantów. Odwiedzający zobaczyli m.in. kolekcję fotografii Juliana Bryana, niemiecki film propagandowy dotyczący zdobycia Warszawy, dokumenty dzieci poddanych germanizacji, karty pracy robotników przymusowych, dokumentację więźniów obozów koncentracyjnych, korespondencję więźniów obozu w Kozielsku oraz dokumenty dotyczące losów dzieci deportowanych na Syberię.

Te wydarzenia przyciągają stałą grupę zwiedzających. W pierwszej edycji uczestniczyło 228 osób, w drugiej 130, a w trzeciej 208 osób.

„Laboratorium_archiwalne 1.0.”

Na przełomie 2015 i 2016 r. Archiwum IPN zorganizowało cykl comiesięcznych spotkań pod tytułem „Laboratorium_archiwalne 1.0.” z udziałem archiwistów IPN, użytkowników Archiwum, historyków, przedstawicieli nauk

społecznych, politycznych i plastycznych. Projekt ten miał pokazać różnorodność materiałów archiwalnych zgromadzonych w zasobie IPN oraz możliwości ich wykorzystania oraz interpretacji. Archiwiści i zaproszeni goście omawiali posiadany zasób aktowy.

Formuła spotkania zakładała aktywne uczestnictwo wszystkich biorących w nim udział osób – każdy miał możliwość przedstawienia swojego punktu widzenia, opartego na własnym doświadczeniu i aparacie naukowym prezentowanej przez siebie dziedziny badawczej. Zajęcia cieszyły się dużą frekwencją, miały stałe grono uczestników.

W ramach tego cyklu zostały omówione następujące tematy:

– „Z archiwum do galerii. Fotografie Służby Bezpieczeństwa między etyką a estetyką” – tematyka była poświęcona konsekwencji przeniesienia zdjęć z zamkniętego archiwum do sfery publicznej,

– „Działacze »Solidarności« w pajęczynie bezpieki. Ewidencja operacyjna...” – uczestnicy rozmawiali na temat tego, jak czytać dokumenty operacyjne i ewidencyjne SB, i jak unikać pułapek stereotypów i krzywdzących opinii,

– „Uratowane od zniszczenia. O konserwacji dokumentów” – zajęcia były poświęcone zagadnieniom związanym z konserwacją materiałów archiwalnych, zarówno w postaci papieru, jak i klisz fotograficznych czy domowych albumów fotograficznych,

– „Studium tyranii. Archiwum ciechanowskiego gestapo” – goście spotkania zostali zaznajomieni z tematyką materiałów Geheime Staatspolizei – Polizeistelle (posterunek policji) Zichenau dotyczących Ciechanowa i Płocka, będących najlepiej zachowanym zbiorem tego typu dokumentów w Polsce,

– „Pocięty życiorys. Rekonstrukcja podartych akt” – uczestników zaznajomiono z metodami odzyskiwania i rekonstrukcji zniszczonych akt wytworzonych przez niemieckie i polskie komunistyczne służby bezpieczeństwa,

– „Pamięć o polskich losach – ukraść jej źródła, by zabić legendę” – prowadzący omówili przechowywane w zasobie AIPN depozyty osób straconych lub zamordowanych przez komunistów,

– „Komputer na służbie” – podczas spotkania zebrani rozmawiali o systemach informatycznych wykorzystywanych przez Służbę Bezpieczeństwa PRL, takich jak ZSKO czy Soud (PSED),

– „Flirt z obrazem. Plakat propagandowy jako narzędzie budowania uprzedzeń” – spotkanie było poświęcone plakatom propagandowym III Rzeszy zgromadzonym w AIPN,

– „Jak wyszkolić oddanego funkcjonariusza? Studium przypadku” – omówione zostały zagadnienia związane z metodami szkolenia i przebieg kariery funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa w PRL.

Warsztaty dla nauczycieli

Kolejnym rodzajem działań edukacyjnych prowadzonych przez Archiwum IPN są warsztaty archiwalne dla nauczycieli. Obecnie realizowane są dwa takie projekty. Pierwszy z nich powstaje wspólnie z Mazowieckim Samorządowym Centrum Doskonalenia Nauczycieli na mocy porozumienia o współpracy zawartego 22 listopada 2016 r. Celem zajęć jest popularyzacja zasobu Archiwum IPN i zachęcenie nauczycieli do wykorzystywania jego źródeł archiwalnych podczas prowadzonych przez nich lekcji. MSCDN odpowiada za rekrutację uczestników oraz nadzór merytoryczny nad częścią warsztatową zajęć.

Warsztaty są realizowane według stałego schematu:

- prezentacja informacji na temat Archiwum IPN – organizacja archiwum, zadania ustawowe i ich realizacja, zasób archiwalny (rodzaje dokumentów, ich opracowanie i udostępnianie);
- zwiedzanie Archiwum IPN – pracownia konserwacji dokumentów i wybrany magazyn (w zależności od tematyki edycji warsztatu);
- prezentacja i omówienie źródeł na dany temat (dwie prezentacje trwające po ok. 20 min., przygotowywane przez pracowników AIPN);
- wskazówki metodyczne dotyczące wykorzystania zaprezentowanych dokumentów (metodyka MSCDN);
- praca z dokumentem (w grupach) – przygotowanie scenariusza lekcji z wykorzystaniem prezentowanych źródeł;
- prezentacja koncepcji scenariusza i ich ocena przez metodyka MSCDN.

Uczestnicy, po wysłuchaniu prezentacji przygotowanych przez archiwistów, na podstawie przygotowanych kopii materiałów opracowują scenariusz lekcji, jaką chcieliby przeprowadzić z uczniami. Scenariusze te są następnie omawiane przez metodyka. Po zajęciach kopie wybranych przez uczestników warsztatów dokumentów przesyłane są do MSCDN, a za pośrednictwem MSCDN do autorów scenariuszy w celu ich wykorzystania podczas zajęć.

Odbyło się pięć edycji warsztatów poświęconych tematom:

- „Życie codzienne w PRL”,
- „Życie na podglądzie”,
- „Wojenna rzeczywistość – obraz życia codziennego w czasie II wojny światowej w źródłach z zasobu Instytutu Pamięci Narodowej”,
- „Przepis na wzorowego obywatela – wychowanie i informacja w PRL w świetle dokumentów z zasobu Instytutu Pamięci Narodowej”,
- „Zaczęło się w Polsce – kampania wrześniowa i zniszczenia wojenne w dokumentach z zasobu Instytutu Pamięci Narodowej”.

W zajęciach bierze udział stała – licząca każdorazowo około 30 osób – grupa nauczycieli szkół z Warszawy i najbliższych okolic. Warsztaty cieszą się

dużą popularnością wśród pedagogów, bardzo często liczba zainteresowanych udziałem w nich jest większa niż ilość dostępnych miejsc.

Drugi z projektów warsztatowych dla nauczycieli dotyczy losów polskiej emigracji niepodległościowej XX w. i jest realizowany wspólnie z Archiwum Akt Nowych i Wojskowym Biurem Historycznym. Jest on adresowany do aktywnych zawodowo nauczycieli – doradców metodycznych historii, wiedzy o społeczeństwie oraz języka polskiego w szkołach podstawowych (kl. VI–VII), liceach i technikach. Do udziału w tych zajęciach kwalifikowani są doradcy metodyczni, którzy posiadają dorobek wskazujący na zaangażowanie w przedmiotowej tematyce oraz wyrażają gotowość do organizowania spotkań dla nauczycieli w swoim regionie oraz do implementowania zdobytej wiedzy i umiejętności w obszarze edukacji formalnej. W ramach tych zajęć Archiwum IPN zaznajamia uczestników ze specyfiką posiadanego zasobu oraz przedstawia dokumenty zgodne z omawianą tematyką. Odbywa się to poprzez prezentację pomieszczeń archiwum, część wykładową oraz udostępnienie oryginalnych materiałów aktowych z zasobu. Zajęcia składają się z trzech elementów:

- trzech seminariów w formie wykładów prowadzonych przez znanych historyków oraz zajęć warsztatowych,
- trzech zadań konkursowych do wykonania przez uczestników po kolejnych zjazdach,
- pięciodniowego wyjazdu edukacyjnego dla uczestników projektu, którzy najlepiej wykonają zadania konkursowe.

Dotychczas odbyły się trzy edycje z zaplanowanego cyklu, poświęcone tematom:

- „Polski Londyn”,
- „Polski Paryż”,
- „Polski Nowy Jork”.

Cykl cieszy się dużą popularnością wśród nauczycieli, jest również atrakcyjny z uwagi na uzyskiwane zaświadczenia o ukończeniu szkolenia, refundację kosztów uczestnictwa oraz możliwość wygrania wyjazdu zagranicznego.

Lekcje archiwalne, wizyty

Inną formą popularyzacji wiedzy o zadaniach i zasobie Archiwum IPN jest organizacja lekcji archiwalnych dla uczniów szkół podstawowych, średnich i studentów warszawskich uczelni. Ich inicjatorami są najczęściej nauczyciele i wykładowcy, którzy wcześniej wzięli udział w zajęciach i imprezach organizowanych przez AIPN. Tematyka i przebieg zajęć są dostosowywane do wieku uczestników. Wszyscy oni, niezależnie od grupy wiekowej, są zapoznawani ze specyfiką zasobu, natomiast w części warsztatowej przekazywane treści są

odpowiednio różnicowane. Dla uczniów klas I–V prowadzi się zajęcia warsztatowe związane z identyfikacją i interpretacją dokumentacji archiwalnej, zaś uczniowie klas starszych są zaznajamiani z zagadnieniami związanymi z opracowaniem dokumentacji. Z kolei dla studentów Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego przygotowuje się zajęcia z zakresu archiwistyki.

Archiwum IPN jest również odwiedzane przez przedstawicieli środowisk naukowych, dziennikarskich i akademickich oraz instytucji kultury i archiwów z kraju i zagranicy. Gościło ono m.in. studentów z Danii i USA, przyjęło wizytę parlamentarzystów z sejmowej Komisji Sprawiedliwości i Praw Człowieka, wizytę archiwistów z Czech i Niemiec, nauczycieli i rodziców laureatów konkursu „Niewzycięzeni – Pokolenia Niepodległej”.

Konferencje

Archiwum IPN jest organizatorem i współorganizatorem ogólnopolskich konferencji naukowych i popularnonaukowych.

W 2020 r. odbyła się dwunasta konferencja audiowizualna Archiwum IPN organizowana w ramach Światowego Dnia Dziedzictwa Audiowizualnego UNESCO. Konferencje audiowizualne Archiwum mają na celu promowanie jego zasobu i stanowią platformę wymiany specjalistycznych informacji na temat gromadzenia, przechowywania i udostępniania dokumentacji takiej jak filmy i zdjęcia. Do udziału zapraszani są goście z całej Polski, co pozwala na dzielenie się spostrzeżeniami dotyczącymi pracy bieżącej związanej ze specyfiką materiałów tego typu.

Tematy zrealizowanych edycji:

1. „Fotografia w nowoczesnym archiwum”,
2. „Opracowanie fotografii w dobie digitalizacji”,
3. „Film i archiwum. Problemy opracowania”,
4. „Polonica bliżej kraju”,
5. „Fonoteka w cyfrowym archiwum”,
6. „Europa pod nadzorem. Zbiory audiowizualne komunistycznych służb specjalnych”,
7. „Prawo autorskie w dobie cyfryzacji”,
8. „Obraz i dźwięk. Oferta współczesnego archiwum”,
9. „Opracowanie dokumentacji audiowizualnej i fonicznej w komputerowych systemach informacji archiwalnej”,
10. „Zasób, specyfika, upowszechnianie. Film i fotografia we współczesnym archiwum”,

11. „Obrazy II wojny światowej w materiałach fotograficznych i filmowych”,

12. „»Ocalić od zapomnienia«. Nowe zadania oraz projekty audiowizualne i fotograficzne”.

Podczas edycji w roku 2019 została zaprezentowana publikacja Archiwum IPN pt. *Zbiór fotografii Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*², która opisuje zbiór około 128 tys. fotografii dokumentujących zbrodnie niemieckie w Polsce.

W ramach wspólnego projektu Archiwum Państwowego w Warszawie, Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, Archiwum IPN, Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego i Mazowieckiego Samorządowego Centrum Doskonalenia Nauczycieli organizowana jest Ogólnopolska Konferencja Archiwistów i Historyków „Educare necesse est...”, która stanowi forum wymiany doświadczeń pomiędzy archiwistami, historykami i nauczycielami.

Portale internetowe, pokazy filmowe, audycje radiowe

Archiwiści IPN przygotowują tematyczne portale internetowe, które dotyczą przypadających aktualnie rocznic. Prezentowane są na nich dokumenty z zasobu Archiwum IPN oraz opracowania związane z tematem portalu. Dotychczas przygotowane przez AIPN portale dotyczyły następującej tematyki:

– „Pierwsza pielgrzymka papieża Jana Pawła II do Polski w dokumentach zasobu IPN”,

– „Trzecia pielgrzymka papieża Jana Pawła II do Polski w dokumentach zasobu IPN”,

– „Moja Niepodległa”,

– „Wolne Związki Zawodowe 1978–80”,

– „Marzec '68”,

– „Solidarność Walcząca w dokumentach”,

– „Sfałszowane wybory do Sejmu – 19 stycznia 1947”.

W ramach umowy podpisanej pomiędzy Stowarzyszeniem Weteranów Armii Polskiej w Ameryce (SWAP) a Archiwum IPN udało się sprowadzić do Polski kopię filmu pt. *Z wycieczki Stowarzyszenia Weteranów do Polski*. Jest to unikatowy zapis odwiedzin Ojczyzny przez kombatantów, ochotników amerykańskiej Polonii w tzw. „Błękitnej Armii” gen. Józefa Hallera sformowanej we Francji w 1917 r. Konserwację i restaurację filmu przeprowadzono w pracowniach Filtotece Narodowej – Instytutu Audiowizualnego przy współpracy

² *Zbiór fotografii Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej*, t. 1: *Przegląd zawartości*, red. nauk. T. Stempowski, K.W. Ślusarski, t. 2: *Indeksy*, Warszawa 2019.

pracowników IPN. Odrestaurowany film jest prezentowany podczas specjalnych pokazów połączonych z prelekcjami. Dotychczas odbyły się pokazy w Warszawie, Gdańsku, Łodzi i Wilnie.

Polskie Radio nagrało cykl audycji „Z Archiwum IPN”, który przedstawia szczególnie ciekawe dokumenty z zasobu Archiwum Instytutu, związane z historią II wojny światowej i powstaniem warszawskim. W audycjach wzięli udział archiwiści IPN – omawiali oni historię przechowywanych w zasobie Archiwum depozytów – powstańczej opaski, planu Pabsta, fotografii, zeznań naocznych świadków i in.

Wystawy i konkursy

Archiwum IPN przygotowuje wystawy i ekspozycje, na których prezentowane są unikatowe dokumenty z archiwalnego zasobu Instytutu. Wśród najważniejszych wymienić należy:

– „Amerykanin w Warszawie. Stolica w obiektywie Julienu Bryana 1936–1974” – jest to multimedialna wystawa przedstawiająca zdjęcia amerykańskiego fotografa wykonane podczas oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 r. oraz w czasie jego późniejszych wizyt w Polsce,

– „Powrót kapitana – Tadeusz Starzyński (1903–1970)” – wystawa prezentuje pamiątki po Tadeuszu Starzyńskim, żołnierzu Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, pozyskane do zasobu Archiwum w ramach projektu „Archiwum Pełne Pamięci”,

– „Rozkaz nr 00485. Antypolska operacja NKWD na sowieckiej Ukrainie 1937–1938” – wystawa przybliży losy osób represjonowanych w ramach „operacji polskiej” przeprowadzonej w Związku Sowieckim w latach 1937–1938.

Poza opisanymi powyżej wystawami pracownicy Archiwum opracowali szereg plenerowych ekspozycji związanych z zasobem i z rocznicami wydarzeń z najnowszej historii Polski. Ostatnie z nich to: „Moja Niepodległa – materiały z zasobu Archiwum IPN”, na której zaprezentowano fotografie Józefa Piłsudskiego oraz fotografie obchodów rocznic związanych z odzyskaniem niepodległości w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, oraz wystawa dokumentów i unikatowych fotografii związanych z rocznicą ogłoszenia stanu wojennego. Ekspozycje plenerowe można oglądać na ogrodzeniu siedziby Archiwum IPN przy ul. Kłobuckiej 21.

Archiwum Instytutu organizuje również konkursy fotograficzne i filmowe. Pierwszy konkurs był ogłoszony w ramach Nocy Muzeów w 2019 r. Jego celem było popularyzowanie historii Warszawy z okresu okupacji ze szczególnym uwzględnieniem rozmiarów zniszczeń wojennych 1939 r. oraz poszerzanie wiedzy o zasobie Archiwum Instytutu. Zadaniem uczestników było rozpoznanie

miejsc w Warszawie, które były przedstawione na starych zdjęciach, a następnie wykonanie fotografii odwzorowującej aktualny wygląd tych miejsc.

W 2019 r. AIPN zorganizowało konkurs pt. „Widziałem wojnę” na etiudę filmową. Zadaniem uczestników była realizacja wideoklipów nawiązujących do wybuchu II wojny światowej. Przy ich tworzeniu autorzy mogli korzystać z materiałów udostępnianych na stronie internetowej Instytutu, dokumentów pochodzących z własnych zbiorów, oraz relacji naocznych świadków. Zwycięski film pt. „Porucznik” został zaprezentowany na Festiwalu Filmowym „Niepokorni Niezłomni Wyklęci” w Gdyni w 2020 r.

Działania edukacyjne Archiwum IPN mają bardzo szeroki zakres – od wykładów i seminariów do wystąpień w mediach i konferencji naukowych. Poszerzają wiedzę społeczeństwa o zasobie archiwalnym IPN, przyczyniają się do jego popularyzacji i wykorzystania w działalności edukacyjnej innych instytucji.

Należy pamiętać, że działania edukacyjne są prowadzone przez archiwistów Instytutu jako czynności dodatkowe, podstawowym bowiem zadaniem jest gromadzenie, ewidencjonowanie i udostępnianie zasobu. Są jednakże nieodłączną częścią pracy archiwum i zapewne, z biegiem czasu, ich rola będzie miała coraz większe znaczenie.

Uczestnicy Nocy Muzeów oczekujący na zwiedzanie siedziby Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów przy ul. Towarowej, Warszawa, 15 maja 2010 r.

Prezentacja archiwaliów podczas Nocy Muzeów, siedziba Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej przy ul. Kłobuckiej 21, Warszawa, 18 maja 2019 r.

„Widzę Cię, słyszę Cię...”. Dzień otwarty poświęcony zagadnieniom inwigilacji, siedziba Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej przy ul. Kłobuckiej 21, Warszawa, 17–18 października 2017 r.

VI edycja „Laboratorium_ archiwalnego 1.0.”, Centrum Edukacyjne IPN im. J. Kurtyki „Przystanek Historia”, Warszawa, 25 kwietnia 2016 r.

Praca w grupach podczas warsztatów dla nauczycieli, siedziba Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej przy ul. Kłobuckiej 21, Warszawa, 16 marca 2016 r.

Wystąpienie prezesa Instytutu Pamięci Narodowej dr. Jarosława Szarka podczas konferencji audiowizualnej Archiwum IPN pt. „Obrazy II wojny światowej w materiałach fotograficznych i filmowych”, Centrum Edukacyjne IPN im. J. Kurtyki „Przystanek Historia”, Warszawa, 28 października 2019 r.

Wystawa plenerowa „Rozkaz nr 00485. Antypolska operacja NKWD na sowieckiej Ukrainie 1937–1938”, ul. Krakowskie Przedmieście, Warszawa, 26 listopada 2018 r.

Funkcje archiwów kościelnych

Uwagi wstępne

Biorąc pod uwagę określone zadania, jakie pełnią archiwiści – także w archiwach kościelnych w Polsce, można wyróżnić cztery podstawowe obszary, rozpoznane jako funkcje: organizacyjna, administracyjna, naukowa i edukacyjna. Niniejszy artykuł koncentruje się na omówieniu tych funkcji na przykładzie wybranych, nadal istniejących archiwów kościelnych w Polsce.

W strukturze polskich archiwów kościelnych organizowano: archiwa diecezjalne (z podziałem na m.in.: metropolitalne, archidiecezjalne, diecezjalne, kurii metropolitarnej, kurii diecezjalnej, kapituły katedralnej, dekanalne, parafialne), archiwa zakonne oraz archiwa zgromadzeń zakonnych (z podziałem na: generalne, główne, opactwa, ojców, braci, sióstr, prowincji, klasztoru, domowe)¹, a także afiliowane archiwa specjalne z prowadzonych dzieł apostolskich w ramach kościelnych jednostek organizacyjnych: szkolne, szpitalne itp., nastawione na określony specjalistyczny dobór metod – gromadzenia, przechowywania, opracowywania i udostępniania zasobu archiwalnego.

Funkcja organizacyjna archiwów kościelnych

Funkcja organizacyjna archiwów kościelnych służy potrzebom zarządzania zasobem archiwalnym, który dokumentuje ponad tysiącletnie dzieje Kościoła katolickiego w państwie polskim, jak i dzieje samego państwa polskiego.

¹ S. Librowski, *Dotychczasowe osiągnięcia w dziedzinie reformy organizacji archiwów kościelnych w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej „ABMK”) 1961, t. 3, z. 1–2, s. 3–24; *idem*, *Źródła do zabytkoznawstwa w archiwach kościelnych*, „ABMK” 1963, t. 6, s. 211–225; M. Dębowska, *Archiwa Kościoła katolickiego w Polsce. Informator*, Kielce 2002.

Kodeks prawa kanonicznego (KPK) z 1983 r. stwierdza, że każda instytucja kościelna zobowiązana jest do założenia i prowadzenia własnego archiwum kościelnego. Określa on władzę nadrzędną biskupa diecezjalnego nad archiwami kościelnymi diecezjalnymi i ich archiwistami, odnosząc się analogicznie do wyodrębniania archiwów kościelnych z władzą nadrzędną wyższych przełożonych zakonnych nad archiwami zakonnymi i zgromadzeń zakonnych z ich archiwistami².

W kanonie 482 KPK czytamy: „W każdej kurii należy ustanowić kancleza. Jeśli czego innego nie postanowiono w prawie partykularnym, jego głównym zadaniem jest troska o sporządzanie i wysyłanie akt kurialnych oraz strzeżenie ich w archiwum kurii” (kan. 482, par. 1).

Zgodnie z kan. 491, par. 1 i 2 KPK dokumentacja diecezjalna przynależy do zasobów archiwów diecezjalnych i analogicznie – dokumentacja archiwalna całego zakonu przynależy do zasobu zakonnego, a dokumentacja zgromadzenia zakonnego do zasobu zgromadzenia zakonnego.

Reasumując, w strukturze archiwów kościelnych występują archiwa diecezjalne, zakonne i zgromadzeń zakonnych, a także dzieł apostoelskich, np.: domów dziecka, szkół i wydawnictw katolickich³. Te wewnętrzne uregulowania w kościelnych diecezjalnych strukturach organizacyjnych miały wpływ na organizowanie archiwów na terenie nowych diecezji.

Podziały diecezjalne Kościoła w Polsce i reorganizacje struktur diecezji wpływają na kształt zasobu archiwalnego. Można tu podać kilka przykładów. Utworzone w 1925 r. archiwum diecezji częstochowskiej przejęło zasób kilku archiwów diecezjalnych położonych w jej sąsiedztwie. Diecezja częstochowska na mocy bulli papieża Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* (28 października 1925 r.) powstała z archidiecezji gnieźnieńskiej, diecezji kieleckiej, wrocławskiej, krakowskiej (kapituły, konsystorze, oficjalaty, kościoły, parafie, klasztory). Na akta nowe złożyła się dokumentacja wytworzona w diecezji częstochowskiej od chwili jej erygowania (1925 r.) oraz wyodrębniona z niej dokumentacja archiwalna zachowanych akt sądu diecezji częstochowskiej⁴. Utworzone z kolei w 1992 r. archiwum kościelne diecezji rzeszowskiej przejęło częściowo zasób diecezji wytworzony na terytorium metropolii lwowskiej i krakowskiej. A powołana do istnienia diecezja rzeszowska na mocy bulli Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae populus* (25 marca 1992 r.) została wydzielona z diecezji przemyskiej

² *Kodeks Prawa Kanonicznego*, Poznań 1986, kan. 482 par. 1, kan. 486–491, kan. 535 par. 4–5. Zob. też: H. Misztal, *Sytuacja prawna archiwum parafialnego*, „ABMK” 2001, t. 75, s. 77–90; R. Majka, *Zasób Archiwum Generalnego Zgromadzenia Świętego Michała Archaniola*, „ABMK” 2004, t. 82, s. 123–142.

³ R. Prejs, *Organizacja i funkcjonowanie archiwów w domach zakonnych*, „ABMK” 2001, t. 75, s. 148.

⁴ P. Wolnicki, *Biskupa Zdzisława Golińskiego koncepcja Archiwum Diecezjalnego w Częstochowie*, „ABMK” 2011, t. 96, s. 214.

i tarnowskiej, otrzymując dokumenty lokalizacji parafii usytuowanych na nowo określonym terytorium diecezji⁵. Natomiast archiwum diecezji elbląskiej założono w 1998 r. w ramach utworzonej w 1992 r. diecezji elbląskiej. Tworząc zasób archiwalny, archiwisci kościelni przejęli dokumentację wszystkich archiwów parafialnych z terenu tej diecezji⁶. Jeszcze jeden przykład to organizacja archiwum zakonnego Benedyktynów w Tyńcu. Założone w 2000 r. archiwum posiada własne podstawy prawne, wynikające z regulaminu (2003 r.) i statutu (2004 r.). Archiwum zawiera nie tylko archiwalia dotyczące się dziejów Kościoła katolickiego od średniowiecza do czasów współczesnych, ale ważnym uzupełnieniem jego zasobu są również dokumenty opatów tynieckich, nowicjatu, klasztoru, akta personalne, darowizny, depozyty, dokumentacja ekonomiczna, techniczna, zbiory i akta staropolskie⁷.

Funkcja administracyjna archiwów kościelnych

Omawiając funkcję administracyjną w procesie organizacji i zarządzania zasobem archiwalnym, należy uwzględnić szereg proceduralnych czynności administracyjnych związanych z archiwizacją kościelnej dokumentacji archiwalnej.

W obszarze zarządzania archiwami parafialnymi nadal występują problemy związane z administrowaniem dokumentacją parafialną, a także problemy, które ujawniły się podczas elektronicznego udostępniania tej dokumentacji i przekazywania informacji na temat poszukiwanego dokumentu w zasobie archiwalnym. Nie ma też wypracowanych procedur, w jaki sposób archiwisci kościelni powinni postępować z narastającą dokumentacją niearchiwalną⁸.

W tym kontekście warto przypomnieć, jak w przeszłości organizowano archiwa kościelne i zarządzano ich dokumentacją archiwalną. Z analiz źródeł archiwalnych wynika, że kwestie te regulowały kolejne rozporządzenia, w tym rozporządzenie wydane przez Sobór Trydencki (1545–1563), które obligowało biskupów lub ich delegatów do przeprowadzania wizytacji parafialnych, np.: sporządzania inwentarza dotyczącego parafialnej własności materialnej, orientowania się w stanie prowadzonych ksiąg (m.in. zapisów metrykalnych ujmujących liczbę ochrzczonych), formułowania zaleceń powizytacyjnych. Na gruncie

⁵ M. Nabożny, *Archiwum Diecezjalne w Rzeszowie. Powstanie, zasób i działalność*, „ABMK” 2012, t. 97, s. 139–145.

⁶ W. Zawadzki, *Troska archiwum diecezjalnego o archiwa parafialne na przykładzie diecezji elbląskiej*, „ABMK” 2001, t. 75, s. 169–171.

⁷ B. Kłosowska, J.W. Koralewski, *Jak powstało Archiwum Benedyktynów Tyńiec*, „ABMK” 2005, t. 83, s. 231–249.

⁸ M. Dębowska, *Stan badań nad archiwami parafialnymi w Polsce*, „ABMK” 2001, t. 75, s. 11–17.

polskim prymas Polski ks. bp Bernard Maciejowski w liście pasterskim *Epistola pastoralis ad parochos provinciae gnesnensis* (1607 r.) proponował na przykład, w jaki sposób gromadzić i przekazywać oryginały dokumentów parafialnych do archiwów katedralnych lub kolegiackich.

Kolejne zmiany administracyjne w zarządzaniu dokumentacją archiwów kościelnych zainicjował podział ziem polskich pomiędzy zaborców pruskiego, rosyjskiego i austriackiego. Ocalałe archiwa kościelne, które uniknęły ustawy kasacyjnej, najczęściej przekierowano pod administracyjny nadzór zaborców.

W tym kontekście warto zwrócić uwagę na archiwum parafialne w Lgocie Wielkiej, które zastosowało się do wskazań zawartych we wspomnianym liście pasterskim prymasa Maciejowskiego. Na przełomie XIX i XX w. w archiwum zachowano jedynie odpisy dokumentów parafialnych oraz dokumenty parafialne z pierwszej połowy XVII w., m.in.: akta erekcyjne Bractwa Różańca świętego w parafii Lgota Wielka, zapisy gruntów, księgi metrykalne – wszystko to od początku przechowywano w magazynie, późniejszym archiwum parafialnym. To potwierdza, że kolejni proboszczowie sprawowali nad nim właściwą opiekę, a stan akt dawnych stanowi gwarancję materialnej własności kościelnej parafii i jej gruntów parafialnych⁹.

Sposób, w jaki sprawowano opiekę administracyjną nad zasobem dokumentacji archiwalnej, ilustruje przykład archiwum parafialnego parafii św. Stanisława Biskupa Męczennika w Bodzentynie. W kwerendzie źródeł archiwalnych zwrócono uwagę na średniowieczne rękopisy pochodzące z okresu erygowania pierwszego kościoła i utworzenia parafii (około 1355 r.). Od tego czasu narastała dokumentacja parafialna. Jednak archiwizację tej dokumentacji przeprowadzono dopiero w pierwszej połowie XVII w., gdy założono prowizoryczne archiwum parafialne mieszczące się w dawnym domu katechetycznym. Należy przypuszczać, że przekazanie dokumentacji parafialnej do zasobu archiwum nastąpiło zwyczajowo, bez protokołu zdawczo-odbiorczego. Na jego zasób złożyły się m.in. dokumenty potwierdzające przywileje parafii, jej uposażenie oraz dotyczące działalności duszpasterskiej księży i zaangażowania jej parafian. Z czasem przeprowadzono podział zasobu na zespoły archiwalne, a w nich na pomniejsze jednostki archiwalne, na które złożyły się m.in.: księgi, fascykuły, teczki, poszyty i poszczególne dokumenty. Aby nie narażać przechowywanej dokumentacji na działanie czynników środowiskowych, zobligowano archiwistów do kwalifikacji dokumentacji przeznaczonej do konserwacji¹⁰.

⁹ J. Kapuściński, *Archiwum parafialne w Lgocie Wielkiej*, „ABMK” 2006, t. 86, s. 117–130. Zob. też: J. Makara, *Archiwum parafialne w Jarostawiu*, „ABMK” 1963, t. 6, s. 7–16 – jako przykład funkcji administracyjnej w obszarze gromadzenia zasobu archiwalnego.

¹⁰ W. Kalwat, *Archiwum parafialne w Bodzentynie*, „ABMK” 2005, t. 84, s. 73–75. W podanym artykule został przedstawiony ówczesny stan dokumentacji zasobu archiwalnego w archiwum parafialnym w Bodzentynie.

W wyniku zmian administracyjnych wprowadzonych po II wojnie światowej (1945 r.) w strukturze organizacji Kościoła katolickiego w Polsce archiwa kościelne (diecezjalne, parafialne) stały się odrębnymi jednostkami organizacyjnymi. W ramach reorganizacji nadano archiwom kościelnym status prawny i wprowadzono regulaminy normalizujące organizację pracy archiwistów kościelnych. Dalsze zmiany reorganizacyjne wprowadził KPK (1983 r.). Zgodnie z jego wykładnią każda parafia posiada wydzielone pomieszczenie przeznaczone na archiwum parafialne, a zadaniem proboszcza jest troska o zabezpieczenie dokumentacji parafialnej¹¹. Także archiwisci diecezjalni są zobligowani do przestrzegania administracyjnych procedur na etapie przejęcia dokumentacji z archiwów parafialnych i instytucji kościelnych położonych w obrębie diecezji, tak aby dokumentacja przekazana do archiwum diecezjalnego mogła być należycie zarchiwizowana.

Na przykładzie Archiwum Generalnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Markach-Strudze warto przedstawić akt prawny – statut (1997 r.), instrukcję archiwalną (1997 r.) i regulamin udostępniania zasobu archiwalnego (2007 r.). Celem tegoż archiwum według statutu jest gromadzenie, przechowywanie, porządkowanie, opracowywanie i zabezpieczanie każdej dokumentacji aktowej, władzy kolegalnej i personalnej. Archiwum gromadzi także dokumentację powstałą w wyniku działalności administracyjnej wszystkich jednostek organizacyjnych każdego poziomu, własnych komórek organizacyjnych, jak i dorobek naukowy współbraci¹². W przypadku dorobku naukowego współbraci znajduje się on w ramach archiwum osobowego określanego tradycyjnie jako spuścizna archiwalna. Archiwum to przejmuje dokumentację na podstawie spisu zdawczo-odbiorczego od własnych jednostek i komórek organizacyjnych generalatu, archiwów domowych własnego zgromadzenia zakonnego, a także prowadzonego dzieła apostolskiego przez własne zgromadzenie zakonne. Jego zasób archiwalny obecnie jest w większości uporządkowany i jest udostępniany – głównie na potrzeby naukowo-badawcze. Prowadzone kwerendy odbywają się najczęściej korespondencyjnie, rzadziej w postaci osobistych odwiedzin użytkownika w archiwum. Archiwista generalny jako urzędnik pod udzieloną zapytującemu pisemną odpowiedzią podpisuje się własnoręcznie i pieczętuje własną imienną pieczęcią.

Archiwista organizuje pracę w archiwum zgromadzenia zakonnego i zajmuje się wytwarzaniem własnej dokumentacji kancelaryjnej. Nadrzędną władzę nad archiwum sprawuje przełożony generalny, który mianuje archiwistę zgromadzenia zakonnego i go odwołuje. Statut nie precyzuje przy tym, czy

¹¹ J. Kapuściński, *Archiwum parafialne...*, s. 120.

¹² R. Majka, *Organizacja archiwów kościelnych w aspekcie Archiwum Generalnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła*, „Mi-cha-el CSMA” 2007, t. 13, s. 84.

archiwistą generalnym powinna być osoba duchowna zgromadzenia zakonnego, czy też osoba świecka.

Zgodnie ze statutem archiwista generalny zgromadzenia zakonnego sprawuje nadzór nad narastającą dokumentacją wytwarzaną w kancelariach domów zakonnych w Polsce i domów założonych poza jej granicami, w sekretariatach: generalnym, prowincji, wiceprowincji, delegatur. Archiwista generalny nadzoruje działalność archiwów domowych założonych w domach zakonnych w zakresie pełnionych przez nich funkcji. Jeżeli zachodzi potrzeba, określa on zakres ich działalności osobnymi instrukcjami, wydaje opinie na ich temat, decyduje o ekspozycji dokumentacji archiwalnej. W razie zamknięcia którejś jednostki organizacyjnej wewnątrz zgromadzenia zakonnego przejmuje całość tej dokumentacji do archiwum generalnego. W ramach popularyzacji dokumentacji archiwalnej statut zezwala na organizowanie wystaw dokumentacji w domach zgromadzenia zakonnego, lub – za zgodą władzy nadrzędnej archiwum generalnego – w innych jednostkach organizacyjnych¹³.

Gromadzenie dokumentacji w archiwach kościelnych diecezjalnych, zakonnych i zgromadzeń zakonnych przeznaczonych do archiwizacji jest etapem przejęcia dokumentacji kancelaryjnej od jej twórców i przekazania jej do zasobu archiwum kościelnego. Z kolei przechowywanie dokumentacji archiwalnej po jej zmagazynowaniu w archiwach kościelnych to także m.in. przejaw troski, dlatego w administracyjnym zarządzaniu dokumentacją kancelaryjną na etapie jej gromadzenia i sporządzania spisów zdawczo-odbiorczych archiwisci kościelni powinni ocenić, czy dokumentacja ta kwalifikuje się do konserwacji, czy też nie, i ustawicznie przestrzegać wewnętrznego porządku archiwaliów w zasobach archiwów kościelnych.

Rozpatrując funkcję administracyjną na przykładzie archiwum Benedyktynów w Tyńcu, warto zwrócić uwagę na samą dokumentację kancelaryjną. Z badania tejże dokumentacji wynika, że fundowane w XI w. w Tyńcu opactwo Benedyktynów nie miało założonego archiwum. Z tego powodu dokumentacja wytworzona przez kancelistów – księży i braci zakonnych, była pieczołowicie przechowywana w kancelarii, bibliotece i pokojach zakonnych. Gdy w 2000 r. założono archiwum, administracyjnie przekazano do niego całą zgromadzoną bogatą dokumentację archiwalną, bez protokołu zdawczo-odbiorczego, ale z zachowaniem porządku dokumentacji archiwalnej w jego całościach archiwalnych¹⁴.

¹³ *Ibidem*, s. 65–104.

¹⁴ B. Kłosowska, J.W. Koralewski, *Jak powstało Archiwum...* s. 231–234.

Funkcja naukowa archiwów kościelnych

Organizacja i zarządzanie archiwum diecezjalnym wpisuje się w wieloetapowy proces archiwizacji dokumentacji archiwalnej, uwzględniający wypracowane wskazania funkcji naukowej z zakresu: metodyki opracowania zasobu archiwalnego, prowadzonych badań archiwalnych oraz odbywających się konferencji, sesji, sympozjów i działalności edytorskiej¹⁵.

Wewnętrzne zmiany w kościelnych strukturach organizacyjnych miały wpływ na organizowanie archiwów na terenie nowych diecezji. W metodycznym opracowaniu dokumentacji archiwalnej i zarządzaniu jej zasobami funkcja naukowa pozwala zachować autonomiczny status wszystkim archiwom – zarówno takim, które – jak w przypadku diecezji rzeszowskiej – organizowały archiwum diecezji (1992 r.), jak i tym założonym i usytuowanym na terenie ich macierzystych diecezji. W tych ramach można wyróżnić np. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej, Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie, Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu, Archiwum Sandomierskiej Kapituły Katedralnej oraz Archiwum Diecezjalne w Tarnowie, uwzględniając ich strukturę organizacyjną wraz z zasobami informacji dokumentalnej oraz wewnętrzne i zewnętrzne powiązania komunikacyjne przepływające w sieci tych powiązań¹⁶.

Przykładem metodycznego opracowania całej zawartości dokumentacji zakonnej zasobu archiwalnego w ramach pełnionej funkcji naukowej jest krakowskie Archiwum Prowincjonalne Zgromadzenia Sióstr Urszulanek Unii Rzymskiej. Siostry urszulanki, dzieląc dokumentację zakonną wyznaczoną datami skrajnymi, wyodrębniły z niej mniejsze całości archiwalne, jak np. zespół archiwalny „Kuria Generalna Urszulanek Unii Polskiej (z lat 1919–1936 r.)”, dołączone akta jako anteriora z okresu autonomicznych klasztorów urszulińskich polskich i dodane akta Unii Rzymskiej (sprzed 1936 r.) – a więc zespół obejmujący chronologicznie okres przygotowań i przyłączenia się sióstr Urszulanek Polskich do sióstr Urszulanek Unii Rzymskiej w 1936 r.

Warto zwrócić uwagę na księgi ewidencyjne w tym zespole archiwalnym oraz zamieszczone wpisy, prowadzone od formalnego założenia zgromadzenia zakonnego sióstr Urszulanek Unii Polskiej (1919 r.) do 1936 r. Należy też podkreślić, że metodyczne opracowanie dokumentacji zakonnej zawierające osta-

¹⁵ Zob. „Archeion” 2019, t. 120 i artykuły: W. Chorążyczewski, P. Gut, *Historia w archiwach i archiwa w historii. Udział archiwów państwowych w rozwoju historiografii polskiej*, s. 50–88; D. Magier, *Klątwa Bogdana Krolla. Pracownicy naukowcy i działalność naukowa w polskich archiwach państwowych w świetle literatury archiwalnej z XX i XXI w.*, s. 89–107; P. Pietrzyk, *Współczesne uwarunkowania i perspektywy działalności naukowej archiwów państwowych – próba diagnozy*, s. 19–34.

¹⁶ M. Nabożny, *Archiwum Diecezjalne w Rzeszowie...*, s. 139–206.

teczne daty skrajne zespołu, które obejmują przedział lat (1871) 1919–1936 (1956), wyznaczają ważny element przepływu informacji archiwalnej, stanowiący podstawę naukowego opracowania i opublikowania wybranej dokumentacji zakonnej siostr Urszulanek Unii Rzymskiej¹⁷.

Prezentując archiwum prowincjonalne Urszulanek Unii Rzymskiej w Krakowie, należy wymienić włączone w sieć archiwów zakonnych urszulanek szkolne archiwum specjalne siostr Urszulanek Unii Rzymskiej w Lublinie. Archiwiści kościelni szkolnego archiwum specjalnego uczestniczą aktywnie w badaniach nad przepływem informacji w dokumentacji zasobu archiwalnego. Zasób szkolnego archiwum specjalnego w Lublinie podzielono na trzy zespoły archiwalne, zawierające dokumentację aktową, wyróżniając: 1. „Szkółę Podstawową Sióstr Urszulanek w Lublinie (z lat 1933–1939 i 1944–1955)”; 2. „Gimnazjum i Liceum Sióstr Urszulanek w Lublinie (z lat 1917–1939, 1944–1955)”; 3. „Prywatną Szkołę Gospodarczą i Hotelarską (z lat 1941–1944)”. Akta te charakteryzuje specjalna metoda gromadzenia dokumentacji aktowej. W ramach opracowania tej dokumentacji wypada zwrócić uwagę, iż: 1. każdy z tych zespołów posiada układ tematyczny, który zachowuje porządek chronologiczny i swoimi cechami wskazuje na dany okres historyczny; 2. opracowany inwentarz nie zawiera informacji na temat stanu zachowania dokumentacji¹⁸.

Funkcja edukacyjna archiwów kościelnych

Sprawne zarządzanie wytwarzaną kościelną dokumentacją archiwalną wspiera funkcja edukacyjna archiwów kościelnych, czyli szereg edukacyjnych aktywności realizowanych w ramach: zajęć i warsztatów archiwalnych, wystaw archiwalnych, inicjatyw kulturalnych, a także zakładanych stron internetowych.

Archiwiści kościelni w Polsce często uruchamiają strony internetowe i własne systemy informacyjne w Internecie, za pośrednictwem których promują kościelne zasoby archiwalne lub prezentują informacje na temat tych zasobów. Można tu podać przykłady archiwów archidiecezjalnych w Gnieźnie, Katowicach i Poznaniu, które posiadają własne systemy informacyjne. Dzięki temu wyszukiwanie potrzebnych informacji przez użytkowników oraz udostęp-

¹⁷ I. Naglik, *Inwentarz zespołu – Kuria Generalna Urszulanek Unii Polskiej [1871] 1919–1936 [1956]*, „ABMK” 2011, t. 95, s. 190.

¹⁸ A. Witkowska, *Inwentarz archiwum szkół siostr Urszulanek UR w Lublinie*, „ABMK” 2004, t. 81, s. 397–446.

nianie im informacji archiwalnej z tych zasobów może odbywać się przy zastosowaniu dowolnej przeglądarki internetowej¹⁹.

W celu zapewnienia archiwistom kościelnym dostępu do zasobu archiwów kościelnych warto podejmować szkolenia archiwistów. Temu celowi służą różnorodne przedsięwzięcia edukacyjne, jak chociażby warsztaty kancelaryjno-archiwalne. Z pewnością warto byłoby także podejmować, jak również kontynuować rozmaite działania edukacyjne, które mogłyby być prezentowane w Internecie i w opracowaniach edukacyjnych.

Wnioski

Funkcję organizacyjną archiwów kościelnych można przedstawić jako ustrój różnorodnych – hierarchicznych i funkcjonalnych – powiązań, zależności i kompetencji, odgórnie ujętych w strukturach Kościoła katolickiego. Ogólne normy kościelnej struktury organizacyjnej prezentuje KPK z 1983 r. Stanowi on podstawę wszystkich aktów prawnych – statutów określających struktury organizacyjne erygowanych archiwów kościelnych, określa ich status, przedstawia cele i zadania (funkcje).

Biskupowi diecezjalnemu podlegają archiwa diecezjalne i parafialne, usytuowane w strukturze organizacyjnej jego diecezji, natomiast archiwa zakonne i zgromadzeń zakonnych podlegają kompetencji wyższych przełożonych. Od decyzji wyższych przełożonych zależą organizacja i zarządzanie zasobami archiwów zakonnych i zgromadzeń zakonnych, a także organizacja stanowisk w tych archiwach. W strukturach organizacyjnych archiwów kościelnych wyodrębniono przynależne do nich archiwa specjalne, związane z różnego rodzaju działalnością apostołską Kościoła katolickiego w Polsce (np. szkolne archiwa specjalne).

Z analiz badawczych wynika, że kościelne zasoby archiwalne pełnią funkcję administracyjną, odtwarzając dawne i obecne podziały diecezji na ziemiach polskich, które skutkowały zmianami w archiwach kościelnych. W utworzonych nowych diecezjach posługujące władze kościelne organizowały własne archiwa kościelne, w których przechowywano głównie dokumentację pochodzenia kancelaryjnego. Nowo założona diecezja przejmowała także dokumentację archiwalną dawnej diecezji, m.in. akta parafii, które znalazły się na terytorium nowej diecezji.

¹⁹ L. Wilczyński, *Nowoczesny system informacyjny w praktyce archiwów kościelnych*, „ABMK” 2004, t. 81, s. 23–27. Sporo na temat prowadzonych kwerend w archiwach kościelnych zob. S. Librowski, *Podjęcie i załatwienie kwerend w archiwach kościelnych*, „ABMK” 1973, t. 27, s. 5–55.

Omawiając funkcję naukową, zwrócono uwagę na szereg zadań i proceduralnych czynności, co do których archiwiści diecezjalni i zakonni opierali się na: wskazaniach metodycznych naukowego opracowania zasobu archiwalnego, badaniach naukowych, organizowanych konferencjach, sesjach i sympozjach. Podając jako przykład szkolne archiwum specjalne siostr Urszulanek Unii Rzymskiej w Lublinie, podkreślono specjalną metodę opracowania dokumentacji kancelaryjnej zasobu archiwalnego, wyznaczonego porządkiem chronologicznym i datami skrajnymi.

Z kolei przedstawiana funkcja edukacyjna archiwów kościelnych to nadal kwestia przyszłości, choć wydaje się, że już niedalekiej. W tym aspekcie zasadne jest nie tylko specjalistyczne, edukacyjne przygotowanie archiwistów kościelnych na studiach archiwistyki, ale też nastawienie na edukacyjny ustawiczny rozwój i potrzebę dzielenia się edukacyjnym doświadczeniem z pozostałymi archiwistami kościelnymi, posługującymi w archiwach kościelnych. Specjalistyczne studia archiwistyczne, przeznaczone dla archiwistów kościelnych, obecnie stają się normą, aczkolwiek nie można wykluczyć, że np. po studiach historycznych zostaje się archiwistą kościelnym z niewielkim przygotowaniem do pełnienia funkcji edukacyjnej. Bywa również i tak, że archiwiści kościelni są przygotowywani na specjalistycznych studiach archiwistycznych do pełnienia funkcji edukacyjnej, ale nie podejmują jej realizacji, gdy posługują już w archiwach kościelnych diecezjalnych, zakonnych i zgromadzeń zakonnych – dlatego kwestia ta pozostaje nadal jako postulat do podejmowania działań w tym kierunku.

Organizacja i funkcje archiwów niemieckich*

Wprowadzenie

Obecny rozwój organizacji archiwów i realizowanych przez nie funkcji ukierunkowany jest na potrzeby użytkownika. Tym samym współczesne archiwa niemieckie prowadzą działalność administracyjną i naukową, ale również edukacyjną i dokumentacyjną w stopniu odpowiadającym rodzajowi zgromadzonego zasobu. Przy czym rozbudowa sieci archiwalnej nie burzy ugruntowanej w archiwistyce niemieckiej typologii archiwów na:

1. Staatliche Archive (archiwa państwowe)**:
 - 1.1. Bundesarchiv (Archiwum Federalne) wraz z przejętym 17 czerwca 2021 r. Stasi Unterlagen Archiv (Archiwum Służby Bezpieczeństwa Państwowego byłej NRD),
 - 1.2. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Archiwum Polityczne Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Berlinie),
 - 1.3. Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Tajne Archiwum Państwowe Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego w Berlinie-Dahlem),
 - 1.4. Archive der Länder (archiwa krajów związkowych),
2. Kommunale Archive (archiwa komunalne),
3. Kirchliche Archive (archiwa kościelne),

* Artykuł powstał jako rezultat działania naukowego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (nr 2018/02/X/HS3/01822) i realizowanego w Sächsisches Staatsarchiv Leipzig. Autorka wykorzystała również doświadczenia zdobyte podczas badań przeprowadzonych w Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin (Dahlem) dzięki stypendium Stiftung Preußischer Kulturbesitz.

** Tłumaczenia z języka niemieckiego wykonała autorka artykułu. Dostęp do źródeł internetowych nastąpił w dn. 11 XI 2019 r.; daty późniejsze (aktualizujące treść) zostały odpowiednio wskazane.

4. Herrschafts-, Haus- und Familienarchive – Adelsarchive (archiwa władzy zwierzchniej, rodowe i rodzinne – archiwa szlacheckie),
5. Wirtschaftsarchive (archiwa gospodarcze),
6. Parlaments-, Partei- und Verbandsarchive (archiwa sejmowe, partii politycznych i stowarzyszeń),
7. Medienarchive (archiwa mass mediów),
8. Hochschularchive und Archive wissenschaftlicher Institutionen (archiwa szkół wyższych i instytucji naukowych),
9. Sonstige Archive (pozostałe archiwa)¹.

Przywołana typologia archiwów niemieckich stanowi podstawę komputerowego systemu informacji archiwalnej Archivportal-D². Tworzony jest on przez archiwum kraju związkowego Badenii-Wirtembergii (Landesarchiv Baden-Württemberg) we współpracy z Instytutem Infrastruktury Informacyjnej będącym częścią stowarzyszenia Leibniz (FIZ Karlsruhe – Leibniz-Institut für Informationsinfrastruktur), Szkołą Archiwalną w Marburgu (Archivschule Marburg – Hochschule für Archivwissenschaft), archiwum kraju związkowego Nadrenii Północnej-Westfalii (Landesarchiv Nordrhein-Westfalen), archiwum kraju związkowego Saksonii (Sächsisches Staatsarchiv), Niemiecką Biblioteką Narodową (Deutsche Nationalbibliothek, od 2015 r.) i Niemiecką Biblioteką Cyfrową (Deutsche Digitale Bibliothek). Archiwa niemieckie nie zostały podporządkowane żadnej archiwalnej władzy zwierzchniej, co nie stoi na przeszkodzie budowaniu w systemie informacyjnym całościowego obrazu, którego struktura jest oparta na przedstawionej wyżej klasyfikacji. Archivportal-D obejmuje zatem wszystkie wspomniane typy archiwów, zarówno realizujące wspólne zadania określone w akcie prawnym powołującym daną sieć archiwalną, jak również te rozmieszczone na określonym terytorium – w szesnastu krajach związkowych (Bundesländern), które wskazane są na mapie oraz na liście archiwów poszczególnych landów: Baden-Württemberg (Badenia-Wirtembergia), Bayern (Bawaria), Berlin, Brandenburg (Brandenburgia), Bremen (Brema), Hamburg, Hessen (Hesja), Mecklenburg-Vorpommern (Mekleburgia-Pomorze Przednie), Niedersachsen (Dolna Saksonia), Nordrhein-Westfalen (Nadrenia Północna-Westfalia), Rheinland-Pfalz (Nadrenia-Palatynat), Saarland (Saara), Sachsen (Saksonia), Sachsen-Anhalt (Saksonia-Anhalt), Schleswig-Holstein (Szlezwik-Holsztyn), Thüringen (Turyngia). Użytkownik dysponuje kilkoma ścieżkami wyszukiwania oferującymi wybór: 1. kraju związkowego (Auswahl nach Bundesländern), 2. typu archiwum (Auswahl nach Sparten) – w ramach dziewięciu wskazanych typów archiwów,

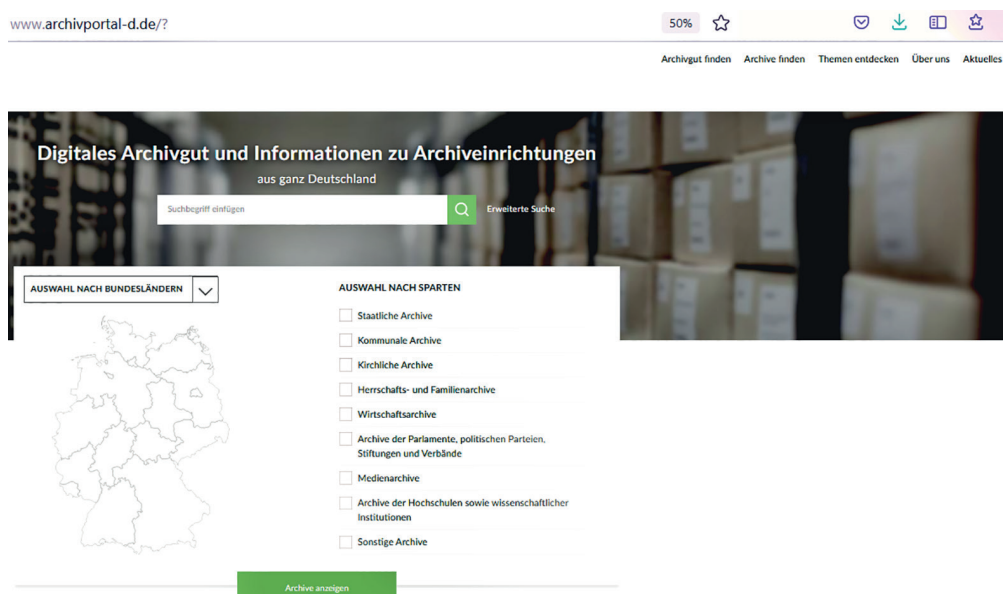
¹ Głównie archiwa określane w polskiej archiwistyce jako „społeczne”.

² Witryna internetowa: <https://www.archivportal-d.de> (dostęp 11 VII 2021 r.). Zob. też: Netz werken. *Das Archivportal-D und andere Portale als Chance für Archive und Nutzung*, red. I.Ch. Becker i in., Marburg 2016 („Beiträge zum 19. Archivwissenschaftlichen Kolloquium der Archivschule Marburg”).

3. archiwów wg nazwy (Archive anzeigen) z możliwością zastosowania filtru kraju związkowego oraz typu archiwum. Istnieje również możliwość wskazania własnego terminu (Suchbegriff einfügen). W zmienionej odsłonie portalu w 2021 r. dodano oprócz tego zakładki umożliwiające wyszukiwanie: 1. materiałów archiwalnych (Archivgut finden) według różnych filtrów i opcji sortowania, 2. archiwów (Archive finden), 3. zdigitalizowanych materiałów dostępnych w formie portalu tematycznego (Themen entdecken) umożliwiającego obecnie zapoznanie się ze zdigitalizowanymi materiałami z okresu Republiki Weimarskiej (1918–1933) pochodzącymi z różnych archiwów.

Fot. 1. Wyszukiwarka internetowa Archivportal-D

Źródło: <https://www.archivportal-d.de> (dostęp 30 VI 2021 r.).

Zdecentralizowany system budowy sieci archiwalnej w Niemczech nie zakłada istnienia centralnej instytucji, która byłaby odpowiedzialna za całość archiwów, jak to ma miejsce w Polsce w postaci ustanowionej Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w Warszawie. Organizacja archiwów niemieckich cechuje się przy tym – jak podkreślają badacze – „archiwalnym pluralizmem” (Archivpluralismus), który jest wynikiem federacyjnego ustroju państwa niemieckiego³.

³ N. Reimann, *Grundfragen und Organisation des Archivwesens* [w:] *Praktische Archivkunde. Ein Leitfaden für Fachangestellte für Medien- und Informationsdienste. Fachrichtung Archiv*, red. N. Reimann (im Auftrag des LWL-Archivamtes für Westfalen), red. W. Bockhorst, H.-J. Höötman, Münster 2004, s. 30.

Odpowiedzialność za organizację, budżet, personel i działalność archiwów federalnych ponoszą władze federalne, zaś za działalność archiwów prowincjonalnych, tj. archiwów krajów związkowych – władze tych krajów, które dodatkowo mają prawo do wydawania ustaw dotyczących podległych archiwów⁴.

1. Staatliche Archive (archiwa państwowe)

1.1. Bundesarchiv (Archiwum Federalne) wraz z przyjętym 17 czerwca 2021 r. Stasi Unterlagen Archiv (Archiwum Służby Bezpieczeństwa Państwowego byłej NRD)

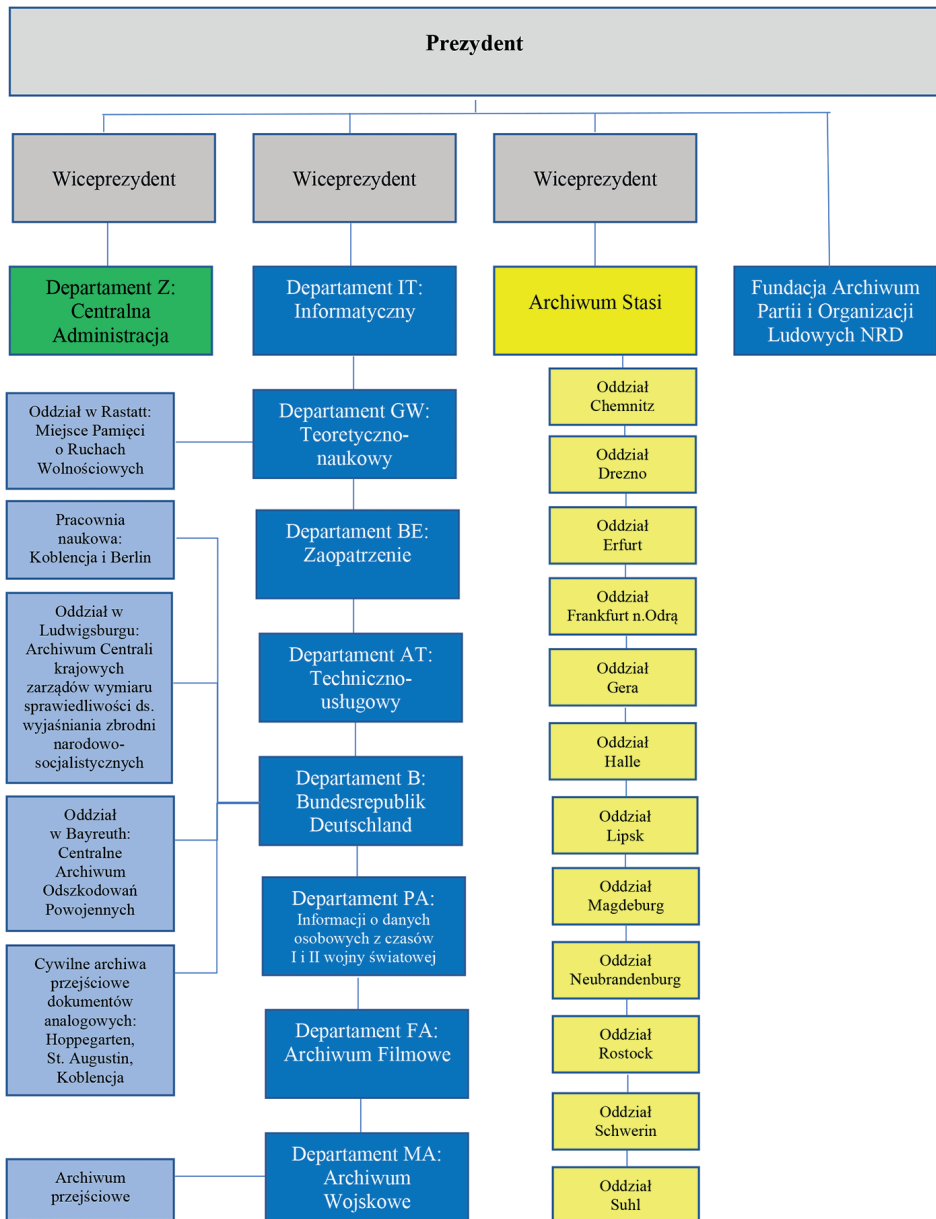
Archiwum Federalne jest odpowiedzialne za zasób centralnych organów i władz działających w przeszłości i istniejących współcześnie, przy czym nie sprawuje funkcji zwierzchnich względem archiwów poszczególnych krajów związkowych, czy też dla znacznej liczby niezależnych archiwów specjalnych (np. komunalnych, kościelnych, gospodarczych, szkół wyższych, parlamentarnych, rodowych i rodzinnych, itd.). Zarząd Archiwum Federalnego mieści się w Koblencji, a jego oddziały znajdują się w kilku miastach RFN (Bayreuth, Berlin-Lichterfelde, Berlin-Reinickendorf, Fryburg Bryzgowijski, Hoppegarten, Ludwigsburg, Rastatt, Sankt Augustin-Handelar). Archiwum Federalne realizuje funkcje archiwalne związane z: 1. doradztwem (Beratung), 2. oceną wartości materiałów archiwalnych (Bewertung), 3. przejmowaniem (Übernahme), 4. zabezpieczeniem i konserwacją (Bestanderhaltung), 5. opracowaniem (Erschließung), 6. udostępnianiem (Benutzung), 7. naukowym wykorzystaniem (wissenschaftlich verwerten), przy czym „kompleksową obsługę użytkowników” w celu zapewnienia „standaryzacji i optymalizacji” planuje się zorganizować w Berlinie-Lichterfelde⁵. W strukturze Archiwum Federalnego istnieją departamenty zarządzające państwowym (federalnym) zasobem archiwalnym, zarówno cywilnym, jak również wojskowym. W ten sposób sprawy wojskowe nie są oddzielane od spraw państwa (co jest szczególnie ważne przy wartościowaniu materiałów archiwalnych), skoro wojsko – tak jak inne urzędy – realizuje funkcje względem państwa, zaś udostępnianie tego zasobu w archiwach cywilnych jest zazwyczaj łatwiejsze. Poza tym Archiwum Federalne przejmuje zasób zlikwidowanych urzędów administracji centralnej, tworząc

⁴ Więcej na temat ustawodawstwa archiwalnego: P. Gut, *Ustawowe podstawy działania archiwów niemieckich. Federalne i krajowe ustawy archiwalne*, „Archeion” 2020, t. 121, s. 182–214.

⁵ Funkcje ustalone na podstawie federalnej ustawy archiwalnej z 2017 r.: Gesetz über die Nutzung und Sicherung von Archivgut des Bundes vom 10. März 2017 mit Veränderungen (Bundesarchivgesetz – BArchG), https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Artikel/Ueberuns/Rechtsgrundlagen/rechtsgrundlagen_bundesarchivgesetz.html.

Rys. 1. Ramowa struktura organizacyjna Archiwum Federalnego (wyciąg) uwzględniająca transformację Archiwum Stasi, do której doszło 17 czerwca 2021 r.

Źródło: Organisationsplan des Bundesarchivs. Stand 17.06.2021, https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Downloads/Organisation/orgplan.pdf?__blob=publicationFile (stan na dzień 17 VI 2021 r.).

w strukturze odrębne archiwa historyczne⁶. Stąd też wraz z materiałami archiwalnymi do Archiwum Federalnego przechodzą pracownicy znający zasób i zadania urzędu – kontynuujący więc sprawy i realizujący zadania tych urzędów. Archiwum Federalne doradza ponadto władzom federalnym w zakresie zarządzania bieżącą dokumentacją, w tym wytworzoną w systemach teleinformatycznych, zgodnie z par. 3 ust. 4 federalnej ustawy archiwalnej (*Bundesarchivgesetz*)⁷.

Za materiały archiwalne administracji cywilnej RFN oraz działalność archiwów przejściowych dla nieelektronicznych i elektronicznych dokumentów (*Zwischenarchiv und digitales Zwischenarchiv*)⁸ najwyższych władz federalnych i organów konstytucyjnych odpowiada Departament B (*Bundesrepublik Deutschland*), w którego strukturze znajdują się archiwa przejściowe zlokalizowane w Sankt Augustin-Hangelar (Nadrenia Północna-Westfalia) i Hoppegarten (Brandenburgia) oraz Koblencji. Jako kolejne – osobne archiwum przejściowe – należy wymienić istniejące w Archiwum Wojskowym (*Militararchiv*) we Fryburgu Bryzgowijskim (Badenia-Wirtembergia) *Militärische Zwischenarchiv*, które prowadzi działalność związaną z selekcją materiałów archiwalnych Federalnego Ministerstwa Obrony na podległym mu obszarze oraz wszelkich misji zagranicznych, związków i przedstawicielstw w organizacjach międzynarodowych (NATO, UE). Znajdujące się w strukturze Archiwum Federalnego archiwa wojskowe będące odpowiedzialne za selekcję materiałów archiwalnych nie wykonują przypisanych im czynności w oderwaniu od archiwaliów powstających w powiązanych urzędach i instytucjach administracji cywilnej. Wskazane archiwa przejściowe realizują typowy dla niemieckiej archiwistyki scentralizowany system selekcji materiałów archiwalnych, w którym za selekcję odpowiadają fachowcy – wyspecjalizowani archiwiści merytorycznie odpowiadający za kształtowanie zasobu archiwalnego. Jest to niewątpliwie system stwarzający najlepsze warunki do selekcji, choć wymagający nakładów finansowych, w tym związanych z inwestycjami budowlanymi, utrzymaniem budynków i personelu.

Za sprawy dotyczące merytorycznych aspektów funkcjonowania archiwum odpowiada Departament Teoretyczno-Naukowy (*Grundsatz und Wissenschaft*) mieszczący się w głównej siedzibie Archiwum Federalnego w Koblencji. Koordynuje on sprawy związane z realizacją wszystkich wymienionych funkcji archiwalnych polegających na doradztwie, ocenie wartości materiałów archiwalnych, przejmowaniu, przechowywaniu, opracowaniu, udostępnianiu, nauko-

⁶ W polskiej archiwistyce pojęcie archiwum historycznego wprowadził B. Ryszewski (zob. *idem*, *Problemy komputeryzacji archiwów*, Toruń 1994, s. 26), a jego uczniowie – stosując sformułowaną przez niego zasadę strukturalną – uzasadniają konieczność wyodrębnienia tej całości archiwalnej w polskim zasobie archiwalnym.

⁷ Zob. <https://www.bundesarchiv.de/DE/Navigation/Meta/Ueber-uns/Organisation/Abteilungen/abteilungen.html>.

⁸ Ich działalność została uregulowana w par. 8 („*Zwischenarchiv und digitales Zwischenarchiv*”) federalnej ustawy archiwalnej (*Gesetz über die Nutzung und Sicherung...*).

wym wykorzystaniu, jak również odpowiada za sprawy legislacyjne, szkolenia, *public relations*, stosunki międzynarodowe oraz wspiera zarząd w planowaniu strategicznym. W jego strukturze znajdują się referaty prowadzące badania naukowe i działalność edytorską, wydające protokoły gabinetu rządu federalnego („Kabinettsprotokolle der Bundesregierung”), dokumenty dotyczące polityki niemieckiej („Dokumente zur Deutschlandpolitik”) oraz akta kanclerzy Rzeszy („Akten der Reichskanzlei”). Ta ostatnia seria publikowana jest we współpracy z Komisją Historyczną Bawarskiej Akademii Nauk (Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften). W strukturze departamentu znajduje się pełniący funkcje edukacyjne oddział zamiejscowy mieszczący się na zamku w Rastatt, w którym utworzono Miejsce Pamięci o Ruchach Wolnościowych (Erinnerungsstätte für die Freiheitsbewegungen). Zostało ono założone w 1974 r. przez ówczesnego prezydenta RFN Gustava W. Heinemanna, którego zamiarem było stworzenie centrum spotkań i informacji o ruchach wolnościowych i tradycji demokratycznych w niemieckiej historii. Przy wsparciu powołanego stowarzyszenia Miejsce Pamięci realizuje funkcje edukacyjne mające przyczynić się do uwrażliwiania młodych ludzi na podstawowe wartości liberalno-demokratyczne.

W strukturze Departamentu B (Bundesrepublik Deutschland), oprócz wspomnianych archiwów przejściowych i referatów odpowiedzialnych za prowadzenie spraw związanych z administrowaniem zasobem i działalnością departamentu, znajdują się również archiwa historyczne kontynuujące zadania urzędów, których zasób został zarchiwizowany w Archiwum Federalnym. W Bayreuth istnieje Centralne Archiwum Odszkodowań Powojennych (Zentralarchiv für den Lastenausgleich)⁹, w którym przechowywane są dokumenty biur odszkodowawczych, zaś w Ludwigsburgu Archiwum Centrali krajowych zarządów wymiaru sprawiedliwości ds. wyjaśniania zbrodni narodowosocjalistycznych (Unterlagen der Zentralen Stelle zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen) – stanowiące centralne biuro dochodzenia roszczeń w wyniku popełnionych zbrodni nazistowskich.

Centralne Archiwum Odszkodowań Powojennych w Bayreuth¹⁰ przechowuje dokumenty wszystkich biur odszkodowawczych, a także zajmuje się dokumentowaniem szkód, jakie ponieśli przymusowi przesiedleńcy i uchodźcy z byłych wschodnich terytoriów Rzeszy Niemieckiej oraz wszelkich niemieckich

⁹ Podstawowym aktem normatywnym regulującym sprawę odszkodowań jest ustawa o ustalaniu szkód majątkowych poniesionych w rezultacie wojny, uchwalona przez Bundestag 13 XII 1951 r., ogłoszona w Federalnym Dzienniku Ustaw („Bundesgesetzblatt”) 21 IV 1952 r. Akty normatywne oparte na tej ustawie określa się w RFN łącznym terminem „Lastenausgleichgesetzgebung” – w dosł. tłumaczeniu: „ustawodawstwo o wyrównywaniu (poniesionych) ciężarów”.

¹⁰ Zob. https://www.badv.bund.de/DE/Lastenausgleich/Lastenausgleichsarchiv/lastenausgleichsarchiv_node.html.

skupisk z terenu Europy Wschodniej i Południowo-Wschodniej w rezultacie II wojny światowej. Zasób stanowią archiwalia urzędów zajmujących się działalnością informacyjną, pomocą oraz przyznawaniem odszkodowań, które miały na celu zmniejszenie bezpośrednich skutków II wojny światowej, jak również rekompensatami i integracją uchodźców i osób przesiedlonych. Paragraf 1 ust. 1 ustawy z 14 stycznia 1988 r. o centralnej archiwizacji dokumentacji z zakresu prawa dotyczącego skutków wojny (Gesetz über die zentrale Archivierung von Unterlagen aus dem Bereich des Kriegsfolgenrechts) jako jedyny cel gromadzenia tej dokumentacji w wyodrębnionym archiwum o charakterze centralnym wskazywał prowadzenie badań naukowych¹¹. Zaznaczyć przy tym należy, że ustawa nałożyła obowiązek przechowywania pełnej dokumentacji, w tym dokumentacji „bieżącej” – powstającej w związku ze składanymi roszczeniami rentowymi, obejmującej tereny, które na mocy postanowień konferencji poczdamskiej weszły w skład Polski i ZSRR¹². Kontrowersje towarzyszące powołaniu tego archiwum związane były również z precedensem związanym z przejściem zasobu wytworzonego przez kościelne (katolickie i ewangeliczne) biura poszukiwawcze (Kirchliche Suchdienste), które w latach 1945–2015 prowadziły opiekę nad zaginionymi osobami cywilnymi i przymusowo wysiedlonymi w okresie II wojny światowej. Materiały archiwalne znajdujące się w posiadaniu kościołów zostały tym samym przejęte przez organ władz federalnych – Archiwum Federalne, w którego strukturze znajduje się Centralne Archiwum Odszkodowań Powojennych¹³.

Drugie z wymienionych archiwów, realizujące funkcje urzędowe o charakterze centralnym – Archiwum Centrali krajowych zarządów wymiaru sprawiedliwości ds. wyjaśniania zbrodni narodowosocjalistycznych działające w Ludwigsburgu – w strukturze Departamentu B (Bundesrepublik Deutschland) znajduje się od kwietnia 2000 r.¹⁴ Na podstawie umowy administracyjnej zawartej między rządem federalnym a krajami związkowymi finansującymi Centralę dokumenty, które utraciły wartość praktyczną, zostały przejęte przez Archiwum

¹¹ „Im Bundesarchiv wird ein Zentralarchiv für den Lastenausgleich (Lastenausgleichsarchiv) errichtet. Das Lastenausgleichsarchiv übernimmt als Archivgut für die wissenschaftliche Forschung bedeutsame Unterlagen aus dem Bereich des Lastenausgleichs” – zob. Gesetz über die zentrale Archivierung von Unterlagen aus dem Bereich des Kriegsfolgenrechts, http://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav?startbk=Bundesanzeiger_BGBl&jumpTo=bgbl188s0065.pdf.

¹² Proces legislacyjny wraz z uzasadnieniem na stronie internetowej Bundestagu: <http://dipbt.bundestag.de/extrakt/ba/WP11/1768/176804.html>.

¹³ Treść ustawy (w języku polskim i niemieckim) oraz uwagi i wątpliwości związane z powołaniem tego archiwum opublikowano w dziale „Kronika” na łamach czasopisma „Archeion”, zob. *Ustawa o centralnej archiwizacji dokumentacji z zakresu prawa dotyczącego skutków wojny*, „Archeion” 1988, t. 84, s. 327–330.

¹⁴ Zob. <https://zentrale-stelle-ludwigsburg.justiz-bw.de/pb/,Lde/Startseite>.

Federalne. W tym celu w budynku Centrali utworzono filię Archiwum Federalnego. Centrala realizuje nadal (począwszy od 1 grudnia 1958 r.) ustawowe zadania związane z prowadzeniem postępowań wstępnych i sprawdzających w sprawie zbrodni nazistowskich, gromadząc i analizując dokumenty powstałe w kraju i za granicą¹⁵. Za prowadzenie postępowań odpowiadają oddelegowani do niej na czas określony prokuratorzy i sędziowie z różnych krajów związkowych Niemiec. Kraje związkowe doprowadziły do powstania m.in. kartoteki głównej (Zentralkartei) oraz bazy danych śledztw Centrali (Verfahrensübersicht), która jest obecnie ważnym źródłem informacji. Centrala instytucji wymiaru sprawiedliwości w Ludwigsburgu współpracuje z instytucjami zagranicznymi, do których zadań również należy ściganie zbrodni nazistowskich. Jest wśród nich Wydział Praw Człowieka i Specjalnych Spraw Karnych (Human Rights and Special Prosecutions Section – HRSP) – wcześniejsze Specjalne Biuro Śledcze (Office for Special Investigations – OSI) przy amerykańskim Departamencie Sprawiedliwości oraz polski Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Ponadto w ramach pomocy prawnej prowadzona jest współpraca z włoskimi organami wymiaru sprawiedliwości oraz krajami spoza Unii Europejskiej. Wraz z przejściem w 2000 r. zasobu urzędu do zadań archiwum należy udzielanie informacji o zasobach archiwalnych oraz ich udostępnianie badaczom i innym zainteresowanym osobom, przy czym pierwszeństwo w dostępie do materiałów mają pracownicy Centrali prowadzący postępowania śledcze. Dostęp do dokumentów odbywa się na zasadach określonych w federalnej ustawie archiwalnej z 2017 r.; okres ochronny dokumentów może zostać skrócony w uzasadnionych przypadkach osobistych lub też dla celów naukowych (par. 5 ustawy).

Rząd federalny może powierzyć archiwom federalnym inne zadania niż te określone w ustawie lub innych przepisach, jeżeli zostaną spełnione następujące warunki: 1. zadania te będą bezpośrednio związane z archiwami federalnymi lub badaniami historii Niemiec, i 2. zasadne jest, aby zadania te były realizowane centralnie przez Archiwum Federalne. Wykonywanie zadań specjalnych określone w par. 3a wspomnianej federalnej ustawy archiwalnej stało się podstawą archiwizacji w Archiwum Federalnym dokumentów Urzędu ds. zawiadomień krewnych osób straconych przez dawny niemiecki Wehrmacht (Wehrmachtsaufkunfstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene – WAST) oraz kontynuowania zadań polegających na prowadzeniu ewidencji losów żołnierzy i personelu cywilnego z okresu I i II wojny światowej, postępowań administracyjnych oraz prac związanych z: 1) wyjaśnianiem indywidualnych losów, 2) powiadamianiem o śmierci, 3) kwestiami dot. grobów wojennych, 4) udostępnianiem innych

¹⁵ Zob. <https://zentrale-stelle-ludwigsburg.justiz-bw.de/pb/site/jum2/get/documents/jum1/JuM/Zentrale%20Stelle%20Ludwigsburg/Informationsblatt%20ZSt%2031-12-2015-PL.pdf>.

danych osobowych. 1 stycznia 2019 r. na mocy wniesionej 4 grudnia 2018 r. poprawki do ustawy z dn. 10 marca 2017 r. o zmianie federalnego prawa archiwalnego (Gesetz zur Neuregelung des Bundesarchivrechts) powstał zatem osobny departament Archiwum Federalnego – Departament Informacji o danych osobowych z czasów I i II wojny światowej (Personenbezogene Auskünfte zum Ersten und Zweiten Weltkrieg – PA) z siedzibą w Berlinie-Reinickendorf, tworząc kolejne w strukturze Archiwum Federalnego archiwum historyczne. Departament realizuje zadania związane z:

1. przejęciem zadań rozwiązane Biura Informacji Sił Zbrojnych o poległych żołnierzach i jeńcach wojennych, w tym prowadzeniem rejestru losów żołnierzy i osób traktowanych jako osoby cywilne w czasach I i II wojny światowej oraz prowadzeniem toczących się postępowań administracyjnych.

2. przechowaniem przejętych dokumentów zlikwidowanego urzędu (WASSt) oraz realizacją zadań związanych z:

- wyjaśnianiem losów poszczególnych osób,
- wydawaniem nekrologów,
- sprawami pochówku,
- udzielaniem informacji ustnych i pisemnych osobom, których dane dotyczą, krewnym, organom publicznym i niepublicznym, w tym wydawaniem wszelkich wymaganych zaświadczeń lub oświadczeń.

W strukturze Archiwum Federalnego jako osobny departament działa także Archiwum Filmowe (Filmarchiv) zlokalizowane w Berlinie-Lichterfelde. Paragraf 17 federalnej ustawy archiwalnej zakłada obowiązkową rejestrację filmów niemieckich. Producenci i koproducenci niemieckich filmów zostali zobowiązani do ich rejestracji w bazie danych prowadzonej przez Archiwum Federalne w ciągu 12 miesięcy od pierwszej publicznej emisji w kinie, na festiwalu o znaczeniu krajowym lub międzynarodowym, na ceremonii wręczenia nagród o znaczeniu krajowym lub międzynarodowym, lub po przyznaniu nagrody publicznej. Zaniechanie tych obowiązków traktowane jest jak przestępstwo administracyjne, za które może zostać nałożona grzywna w wysokości do 10 tys. euro. Zasób Archiwum Filmowego obejmuje również dział zdjęć, map, planów, plakatów i nagrań dźwiękowych zgromadzonych w Koblencji przed 1990 r.

Odrębny departament, któremu nadana została forma prawna fundacji, stanowi Archiwum Partii i Organizacji Ludowych NRD (Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR – SAPMO)¹⁶ z siedzibą w Berlinie-Lichterfelde. W odróżnieniu od wszystkich pozostałych departamentów bezpośrednio podlega on Prezydentowi Archiwum Federalnego (Präsident des Bundesarchivs), odpowiadając za dokumenty Socjalistycznej Partii Jedności

¹⁶ Gesetz über die Nutzung und Sicherung..., par. 4.

Niemiec (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED) oraz innych partii i organizacji z czasów NRD¹⁷.

Przedstawiona organizacja sieci archiwów niemieckich uwidacznia tendencje centralistyczne – Prezydent Archiwum Federalnego stoi na czele przemianowanych, odrębnych niegdyś urzędów sprawujących centralne funkcje w państwie niemieckim i ich zasobów. Proces ten dotyczy również przejęcia Archiwum Stasi. Rozpoczął się w kwietniu 2016 r. – wraz z powołaniem przez Bundestag komisji eksperckiej do spraw opracowania koncepcji przyszłości Archiwum Służby Bezpieczeństwa Państwowego byłej NRD (Stasi Unterlagen Archiv)¹⁸. W wyniku prac tejże komisji określono zasadnicze kierunki zmierzające do włączenia Archiwum Stasi do zasobu Archiwum Federalnego „z zachowaniem autonomii obu instytucji i założeniem wypracowania międzynarodowego modelu postępowania”. Bundestag 19 listopada 2020 r. zatwierdził wypracowane koncepcje i z dniem 17 czerwca 2021 r. została dokonana zamierzona transformacja, w rezultacie której został zlikwidowany urząd Pełnomocnika Federalnego ds. Dokumentów Stasi (BStU), a jego zadania przejęło Archiwum Federalne¹⁹. Planowane zmiany w organizacji obu archiwów stanowiły proces wymagający przeprowadzenia inwestycji i odpowiednich decyzji personalnych z uwagi na zatrudnianie przez Archiwum Stasi około 1500 pracowników. Koncepcja została 13 marca 2019 r. przyjęta przez Bundestag, a następnie – po zatwierdzeniu jej przez stowarzyszenia ofiar niemieckiej dyktatury – 8 maja 2019 r. została przedstawiona ministrowi kultury i mediów. Do jej założeń należało:

1. zachowanie autonomii Archiwum Stasi,
2. utrzymanie, jako niezależnej, ustawy o aktach Stasi (Stasi Unterlagen Gesetz),
3. ulepszenie funkcji realizowanych przez Archiwum Stasi (tj. dostęp do materiałów i ich udostępnianie powinny być realizowane szybciej i efektywniej),
4. prowadzenie udostępniania z wykorzystaniem nowoczesnych technologii, które powinny ułatwić prowadzenie badań naukowych, w tym historycznych,
5. kontynuowanie projektu rekonstrukcji zniszczonych akt Stasi,
6. rozwijanie miejsca dawnej centrali Stasi w Berlinie-Lichtenbergu w kierunku przekształcenia jej w „Miejsce historii niemieckiej dyktatury i demokracji”

¹⁷ Zob. *ibidem*; również: <https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Artikel/Ueber-uns/Organisation/sapmo.html>.

¹⁸ Na temat ewolucji dostępnych narzędzi wyszukiwawczych z uwzględnieniem planowanego procesu transformacji zob. A. Żeglińska, *Wyszukiwanie on-line w zasobach Archiwum Służby Bezpieczeństwa byłej NRD – Stasi Unterlagen Archiv* [w:] *Problemy archiwalnych systemów informatycznych*, red. J. Bednarek, P. Perzyna, Warszawa–Łódź 2019 („Symposia Archivistica”, t. V), s. 91–104.

¹⁹ Gesetz zur Änderung des Bundesarchivgesetzes, des Stasi-Unterlagen-Gesetzes und zur Einrichtung einer oder eines SED-Opferbeauftragten vom 9 April 2021, „Bundesgesetzblatt” 2021, Teil I, Nr. 16, 15 IV 2021.

(„Ort deutscher Diktatur- und Demokratiegeschichte”) oraz centralne archiwum dyktatury Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (Archivzentrum zur SED-Diktatur).

Realizacja wymienionych kluczowych zadań związanych z przeprowadzonym procesem transformacji zakładała zachowanie następujących wytycznych:

1. uwzględnienie w strukturze organizacyjnej postanowień federalnej ustawy archiwalnej z 10 marca 2017 r. (Bundratsdrucksache 743/16),
2. realizowanie procesu transformacji przez Bundestag,
3. zintensyfikowane badań nad dyktaturą w XX w. w Niemczech i Europie poprzez utworzenie przy Ministerstwie Edukacji i Nauki (Bundesministerium für Bildung und Forschung) osobnego „Centrum Badań Historii DDR” („Forschungsverbände DDR-Geschichte”)²⁰.

Zachodząca na naszych oczach reorganizacja archiwów federalnych jest rezultatem realizacji funkcji administracyjnych związanych z zarządzaniem powie-rzonym zasobem na terenie państwa we współpracy z administracją ogólną, jak również funkcji naukowych związanych z prowadzonymi badaniami, przy wzmocnieniu funkcji edukacyjnych realizowanych w powiązaniu z przechowywanym zasobem archiwalnym. Zainteresowanie budzi plan stworzenia w Berlinie-Lichterfelde centrum obsługi użytkowników, gdzie obecnie już działa Archiwum Filmowe oraz Archiwum Partii i Organizacji Ludowych NRD.

1.2. Politische Archiv des Auswärtigen Amtes (Archiwum Polityczne Ministerstwa Spraw Zagranicznych)

Organizacyjnie i prawnie niezależnym od Archiwum Federalnego pozostaje działające od 1920 r. Archiwum Polityczne Ministerstwa Spraw Zagranicznych, które w 2000 r. przeniosło się z Bonn do Berlina, zajmując budynek dawnego banku Rzeszy (Reichsbank). Archiwalia przechowywane w centralnych instytucjach NRD w 1990 r. przejęło Archiwum Federalne, przy czym w 2008 r. nastąpiła dalsza wymiana zespołów między obiema instytucjami mająca na celu stworzenie przejrzystej struktury obu archiwów. W rezultacie przeprowadzonego scalania zespołów Archiwum Federalne przejęło akta Departamentu Prawnego (do 1918 r.) oraz Departamentu Polityki Handlowej (Handelspolitischen Abteilung) z lat jego istnienia (1867–1920, 1936–1945)²¹.

²⁰ Zob. Deutscher Bundestag, 19. Wahlperiode, Drucksache 19/12115, Beschlussempfehlung und Bericht des Ausschusses für Kultur und Medien zu der Unterrichtung durch den Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherungsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik – Drucksachen 19/8201, 19/9079 nr 2, <https://dserver.bundestag.de/btd/19/121/1912115.pdf>.

²¹ Zob. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/aamt/politisches-archiv>; *Geschichte des Politischen Archivs und seiner Bestände*, <https://archiv.diplo.de/arc-de/das-politische-archiv/geschichte-des-politischen-archivs/1433596>.

1.3. Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Tajne Archiwum Państwowe Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego w Berlinie-Dahlem)

Ważne zadania z zakresu realizacji zadań kulturalnych o ogólnopaństwowym znaczeniu rząd federalny może powierzyć również fundacji, jeżeli fundacja ta odgrywa istotną rolę, realizując zadania o ogólnym znaczeniu, oraz posiada specjalne umiejętności osobiste i techniczne, jak również duże doświadczenie w tej dziedzinie. Wskazane przesłanki stały się podstawą przejścia w 1962 r. Archiwum Głównego Berlińskiego, które wykształciło się z Archiwum Rzeszy²² oraz wcześniejszego Tajnego Archiwum (Geheimes Staatsarchiv)²³, do działającej od 1957 r. Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego (Stiftung Preußischer Kulturbesitz). Powstała ona w wyniku konieczności uregulowania spraw sukcesji majątku nieistniejących już krajów, w szczególności Prus, oraz zarządzania dobrami kultury pruskiego dziedzictwa; co też znalazło wyraz w nazwie fundacji („pruskiego dziedzictwa”).

²² Archiwum Rzeszy (Reichsarchiv przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych) zlokalizowane w dawnym budynku szkoły wojskowej w Poczdamie zostało utworzone w okresie Republiki Weimarskiej po zakończeniu I wojny światowej (decyzja Gabinetu Rzeszy z 5 XI 1919 r.). Było to pierwsze na terenie Niemiec archiwum o charakterze centralnym, które powstało w wyniku potrzeby zabezpieczenia ogromnej ilości dokumentów po rozwiązanych lub przeznaczonych do likwidacji instytucjach wojskowych i urzędach administracji cywilnej; nie gromadziło ono dokumentów Ministerstwa Spraw Zagranicznych, które posiadało własne Archiwum Polityczne (tak jest do dzisiaj). Zob. K. Demeter, *Das Reichsarchiv. Tatsachen und Personen*, Frankfurt a. M. 1969 oraz H.-J. Schreckenbach, *Współczesne archiwa niemieckie. Rzut oka na historię i organizację archiwów RFN*, „Archeion” 1996, t. 96, s. 122–123. Warto przy tym dodać, że powstałe w 1950 r. w RFN Archiwum Federalne (Bundesarchiv), będące odpowiednikiem istniejącego w NRD Archiwum Centralnego (Zentrales Staatsarchiv der DDR, do 1973 r. Deutsches Zentralarchiv), po zjednoczeniu Niemiec w 1990 r. przejęło funkcje archiwum centralnego dla całego obszaru państwa niemieckiego – szczegółowo zostało to omówione w niniejszym opracowaniu. Część zasobu Centralnego Archiwum NRD po 1990 r. została zatem przeniesiona do Archiwum Federalnego, w części pozostając własnością Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego.

²³ Nazwę Geheime Staatsarchiv (Tajne Archiwum Państwowe) – utrzymaną w obecnej nazwie archiwum – nadał w 1803 r. minister departamentu spraw zagranicznych Prus Christian August von Haugwitz (1752–1832). W jego resorcie znajdowało się Tajne Archiwum Ministerialne (Geheime Ministerialarchiv), do którego zostały włączone dokumenty archiwów gabinetowych królów pruskich uznawane za tajne akta państwowe. Archiwa, służąc wyłącznie potrzebom ich twórców, nie miały charakteru publicznego, zatem użyta nazwa odzwierciedlała przekonanie o konieczności utajniania akt służących celom urzędowym. W połowie XIX w. na zamku berlińskim utworzono archiwum centralne, które zostało podporządkowane prezesowi rady ministrów; obejmowało cały obszar państwa pruskiego i gromadziło materiały urzędów wyższego szczebla. Nowy gmach archiwum oddano do użytku w 1923 r. w wiejskiej dzielnicy Berlina – Dahlem. Zob. S. Hartmann, *Tajne Archiwum w Berlinie-Dahlem. Dzieje, zadania i struktura zasobu (informacja dla użytkowników polskich)*, „Archeion” 1997, t. 97, s. 86–87.

Podstawy prawne powstania fundacji dał art. 135 ust. 4 ustawy zasadniczej (Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland)²⁴, tj. konstytucji RFN, który – zakładając możliwość powołania się na „znaczący interes rządu federalnego” („bei überwiegendem Bundesinteresse”) oraz jego „szczególne kompetencje” („Sonderkompetenz des Bundes”)²⁵ – stanowi wyjątek w kompetencjach ustawodawczych rządu federalnego od zasadniczego założenia, iż za realizację funkcji w dziedzinie kultury, w tym organizacji i działalności archiwów, odpowiedzialne są poszczególne kraje związkowe. W ramach powołanej w 1957 r. fundacji działa zatem Biblioteka Narodowa (Staatsbibliothek), Muzea Narodowe (Staatliche Museen), Instytut Iberoamerykański (Ibero-Amerikanisches Institut) oraz Narodowy Instytut Badań Muzycznych (Staatliches Institut für Musikforschung) z Muzeum Instrumentów (Musikinstrumenten Museum), a od 1962 r. Tajne Archiwum Państwowe Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego (Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) w Berlinie-Dahlem²⁶. Od zjednoczenia Niemiec fundacja przejęła zasoby instytucji znajdujących się na terenie byłej NRD. Struktura fundacji odzwierciedla niemiecki federalizm w dziedzinie kultury, bowiem tak rząd federalny, jak i od 1992 r. wszystkie kraje związkowe mają udział w tej jedynej w swoim rodzaju fundacji narodowej²⁷. Przedstawiciele rządów federalnych i krajów związkowych tworzą radę fundacji – najwyższy organ decyzyjny fundacji, która zarazem jest największą w Niemczech instytucją zajmującą się dziedzictwem kulturalnym.

1.4. Archive der Länder (archiwa krajów związkowych)

Niemiecki archiwalny pluralizm przejawia się w działalności w poszczególnych landach archiwów określanych jako archiwa państwowe (Staatsarchive) lub archiwa krajów związkowych (Landesarchive), bez żadnej faktycznej różnicy między nimi. Za organizację i działalność archiwów poszczególnych krajów związkowych odpowiadają ich naczelne władze, które wydają własne ustawy

²⁴ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, art. 135, http://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_135.html.

²⁵ *Die rechtliche Ordnung der Stiftung Preußischer Kulturbesitz. Zusammenstellung der für die Stiftung und ihre Arbeit maßgebenden Regelungen und höchstrichterlichen Urteile mit Erläuterungen des Herausgebers. Herausgegeben vom Präsidenten der SPK*, Berlin 2014, http://www.preussischer-kulturbesitz.de/fileadmin/user_upload_SPK/documents/mediathek/ueber_uns/rp/rechtliche_ordnung_spk_berlin_2014.pdf.

²⁶ S. Hartmann, *Tajne Archiwum...*, s. 86–216; Gesetz zur Errichtung einer Stiftung „Preußischer Kulturbesitz“ und zur Übertragung von Vermögenswerten des ehemaligen Landes Preußen auf die Stiftung (StiftG) vom 25. Juli 1957 (BGBl I, s. 841); zob. też: <https://gsta.preussischer-kulturbesitz.de/>.

²⁷ Zob. Struktur, <https://www.preussischer-kulturbesitz.de/ueber-uns/profil-der-spk/struktur.html>.

archiwalne. Współczesna organizacja tych archiwów jest rezultatem wielu czynników wynikających z federacyjnego ustroju państwa, który wiąże się z wielowiekowym podziałem kraju na liczne odrębne państwa (księstwa) z własną administracją, przechodzącą częste zmiany i reorganizacje²⁸. Dlatego zasób tych archiwów jest niezwykle ważny, sięga bowiem czasów najdawniejszych i odzwierciedla procesy historyczne zachodzące na obszarach tych państw. Na organizację państwowych archiwów krajów związkowych miał wpływ również podział na dwa odrębne państwa, który nastąpił po II wojnie światowej. W NRD powstała wówczas Centralna Dyrekcja Archiwów Państwowych przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych z siedzibą w Poczdamie, rozwiązana w 1990 r. Przekazała swoje kompetencje nowo utworzonym wówczas krajom związkowym: Brandenburgii, Meklemburgii-Pomorzu Przedniemu, Saksonii, Saksonii-Anhalt, Turynгии oraz archiwom berlińskim, które zostały połączone organizacyjnie z zachowaniem dotychczasowych siedzib. Archiwa te musiały dostosować się do nowego systemu zarządzania i włączyć w zupełnie inny system prawny RFN, przejmując odpowiedzialność za archiwalia znajdujące się na ich terenie. Archiwum Federalne przejęło natomiast sprawy Centralnego Archiwum NRD²⁹, w którego strukturze znajduje się Departament B (Bundesrepublik Deutschland).

Organizacja sieci archiwalnej, jak również liczba archiwów w poszczególnych krajach związkowych jest różna. Z przeprowadzonych w ostatnich latach zmian organizacyjnych należy wskazać połączenie archiwów państwowych Nadrenii Północnej-Westfalii w jedno archiwum państwowe (krajowe) z siedzibą w Düsseldorfie, które nastąpiło 1 stycznia 2004 r. na mocy ustawy z 14 listopada 2003 r.³⁰ Z kolei w Brandenburgii 1 marca 2019 r. zostało utworzone archiwum przejściowe (Zwischenarchiv) dla najwyższych władz państwowych tego kraju³¹, zgodnie z konstytucją RFN (Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland), stanowiącą, iż za sprawy archiwów poszczególnych krajów związkowych odpowiadają władze krajów związkowych, które je powołują i utrzymują.

²⁸ Przełomowym okresem w historii państw niemieckich był wiek XIX; w państwie prusko-brandenburskim nastąpiły wówczas reorganizacje administracji ogólnej polegające na zniesieniu historycznych odrębności terytorialnych i na jednolitym podziale na prowincje i okręgi administracyjne.

²⁹ H.-J. Schreckenbach, *Współczesne archiwa niemieckie...*, s. 127–128.

³⁰ Zob. <http://www.archive.nrw.de/lav/index.php>; http://www.archive.nrw.de/lav/wir_ueber_uns/organisation/index.php.

³¹ Gesetz über die Sicherung und Nutzung von öffentlichem Archivgut im Land Brandenburg (Brandenburgisches Archivgesetz – BbgArchivG) vom 7. April 1994, par. 14 ust. 4 w związku z par. 5 ust. 5. Zob. też „Zwischenarchiv” na stronie: <https://blha.brandenburg.de/index.php/behoerdenberatung/zwischenarchiv/>.

2. Kommunale Archive (archiwa komunalne)

W Niemczech, obok archiwów krajów związkowych, funkcjonuje ponad 1500 archiwów komunalnych. Są to: archiwa powiatowe (Kreisarchive), archiwa miejskie (Stadttarchive), archiwa gminne (Gemeindearchive), a w ramach tych ostatnich archiwa urzędów (Amtsarchive). Mają one siedziby w miastach i okręgach o charakterze miejskim lub wiejskim oraz w większych jednostkach administracji terytorialnej, jak również mniejszych wspólnotach. Archiwa komunalne należą do archiwów o charakterze publicznym, ale pod względem organizacyjnym zachowują prawo do samostanowienia, zatrudniają wykwalifikowanych pracowników oraz realizują wszystkie funkcje archiwalne³². Szczególnie ważny zasób o znaczeniu historycznym posiadają archiwa miejskie, których dokumenty sięgają czasów najdawniejszych – związanych z lokacją miasta i pierwszymi nadaniami, organizacją danej jednostki administracji terytorialnej. Bogactwo ich zasobu wiąże się z różnorodnością form kancelaryjnych, spośród których zwracają uwagę dokumenty pergaminowe, księgi miejskie, w tym hipoteczne, księgi przyjęć do prawa miejskiego, księgi i dokumenty tworzone przez poszczególne organy samorządu miejskiego i urzędów z nim powiązanych, w tym również spuścizny i depozyty.

3. Kirchliche Archive (archiwa kościelne)

Organizacja archiwów kościelnych jest rezultatem struktury poszczególnych kościołów. Centralne Archiwum Ewangelickie w Berlinie (Evangelische Zentralarchiv) odpowiada za zasób Kościoła ewangelickiego w Niemczech (Evangelische Kirche in Deutschland – EKD) i Ewangelickiego Kościoła Unijnego (Evangelische Kirche der Union – EKU) – znajdują się w nim interesujące zbiory specjalne, w tym dokumentujące historię wojen religijnych. Każdy kościół w danym kraju związkowym (Landeskirche) prowadzi własne archiwum i sprawuje opiekę nad archiwami przynależnych parafii, które również posiadają cenne zasoby. Prawo własności i prawo rozporządzania nimi spoczywa na każdej parafii lub jej organach reprezentujących (plebania lub rady kościelne).

W Niemczech nie ma centralnego archiwum Kościoła katolickiego, poza archiwum Sekretariatu Konferencji Episkopatu Niemiec w Bonn (Archiv des Sekretariats der Deutschen Bischofskonferenz). Archiwa kościoła katolickiego odpowiadają archiwom diecezjalnym. Sprawują przy tym również opiekę archiwalną nad – prawnie niezależnymi – archiwami parafialnymi. Organizacje ko-

³² N. Reimann, *Grundfragen und Organisation...*, s. 32–34.

ścielne prowadzą własne archiwa, w tym archiwa klasztorów i zakonów katolickich, które także posiadają cenne zasoby dokumentujące nie tylko ich historię.

Liczba archiwów kościelnych w Niemczech – poza dwoma wskazanymi wspólnotami religijnymi – jest niewielka. W tej grupie wyróżnia się mające siedzibę w Heidelbergu Centralne Archiwum Badań Historii Żydów w Niemczech (Zentralarchiv zur Erforschung der Geschichte der Juden in Deutschland).

4. Herrschafts-, Haus- und Familienarchive – Adelsarchive (archiwa władzy zwierzchniej, rodowe i rodzinne – archiwa szlacheckie)

Zupełnie inny typ archiwów stanowią archiwa władzy zwierzchniej, rodowe i rodzinne – szlacheckie³³. W niektórych spośród licznych w Niemczech archiwów szlacheckich pracują archiwiści zatrudnieni w pełnym wymiarze czasu pracy (np. Centralne Archiwum Książąt Thurn und Taxis w Regensburgu). Działalność tych archiwów jest bardzo różna, niekiedy bowiem archiwa państwowe, miejskie lub okręgowe w imieniu szlacheckich właścicieli zajmują się również ich archiwami, za które to odpowiadają. W Nadrenii Północnej-Westfalii na mocy dwustronnych umów biura konserwacji archiwów stowarzyszeń krajobrazowych (Landschaftsverbände) opiekują się prywatnymi archiwami, których w samej Westfalii jest około 100. W wielu przypadkach ich dotychczasowi właściciele nadal użytkują duże posiadłości i tym samym wciąż prowadzą działalność archiwalną, przechowując także własne i odziedziczone archiwalia. Są to zatem archiwa otwarte, do których napływają nowe materiały. Tylko w wyjątkowych przypadkach (np. przy sprzedaży zamku) archiwa mogą być przejmowane przez specjalnie do tego wyznaczone archiwa – jako depozyty z zastrzeżeniem prawa własności. Westfalia jest też jedynym regionem, dla którego został sporządzony spis wszystkich archiwów arystokratycznych i szlacheckich. Z kolei w tzw. nowych krajach związkowych (była NRD) nie ma niezależnych archiwów arystokratycznych, ponieważ zostały one znacjonalizowane w ramach reformy rolnej w latach 1945–1949 i obecnie – jeśli uznano je za wartościowe – przechowywane są w Archiwum Federalnym (Departament B: Bundesrepublik Deutschland), które przejęło funkcje byłego Centralnego Archiwum NRD.

W Marburgu (Hesja) istnieje Archiwum szlachty niemieckiej (Das Deutsche Adelsarchiv)³⁴, które z założonego w 1961 r. stowarzyszenia niemieckich

³³ Zob. też: H. Robótka, *Archiwa prywatne w powojennej archiwistyce NRD i RFN*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia” 1991, t. 25, z. 236, s. 41–70.

³⁴ Zob. <https://www.adel-in-deutschland.de/verbaende/stiftung-deutsches-adelsarchiv>.

związków arystokratycznych w 1994 r. zostało przekształcone w fundację. Jest to placówka o charakterze archiwalnym – gromadząca i udostępniająca zbiory archiwalne, jak również naukowym – prowadząca badania z zakresu historii szlachty niemieckiej, genealogii i heraldyki. Od 2015 r. kontynuuje serię wydawniczą „Gothaische Genealogische Handbuch”, którą w 1785 r. zainicjował Justus Perthes, wydając w Gotha tzw. „Almanach de Gotha” („Gothaischen Genealogischen Hofkalender”).

Z wyjątkiem ustawowego zakazu sprzedaży archiwów prywatnych o znaczeniu krajowym, archiwa prywatne nie podlegają prawnie regulowanemu nadzorowi władz państwowych.

5. Wirtschaftsarchive (archiwa gospodarcze)

W niemieckim systemie archiwalnym, w odróżnieniu od polskiego, istnieją liczne³⁵ archiwa gospodarcze, w tym o charakterze regionalnym (regionale Wirtschaftsarchive). Te ostatnie funkcjonują w landach: Badenia-Wirtembergia, Bawaria, Hesja, Nadrenia Północna-Westfalia (po jednym w Kolonii i Dortmundzie) oraz w Saksonii. Prowadzone są one w większości przez Izby Przemysłowo-Handlowe (Industrie- und Handelskammern) i przejmują – oprócz dokumentów własnych – zasoby zlikwidowanych instytucji gospodarczych. Tylko większe firmy utrzymują archiwa tworzone instytucjonalnie i prowadzone przez specjalistów – archiwistów.

Na obszarze byłej NRD archiwa państwowe przejmowały materiały zlikwidowanych 31 grudnia 1994 r. przedsiębiorstw gospodarczych o ponadregionalnym znaczeniu, zaś archiwa miejskie i powiatowe przejmowały materiały o znaczeniu lokalnym³⁶. W składnicach akt przechowywano akta osobowe byłych pracowników rozwiązanych i zlikwidowanych instytucji gospodarczych NRD, które stanowiły około 40 proc. ich zasobu. Ustawowy okres przechowywania dokumentów płacowych NRD, który miał wygasnąć pod koniec 2006 r., został przedłużony do końca 2011 r., co dało możliwość około 300 tys. pracownikom byłych firm działających w okresie istnienia NRD ustalenia składek płacowych w celu obliczenia wysokości emerytur. Część z tych zasobów – przechowywana dla realizacji celów praktycznych, jeżeli posiada wartość archiwalną – przekazywana jest do archiwów państwowych³⁷. Czynności te wiązały się ze stopniową likwidacją działalności Federalnej Agencji do Celów Specjalnych związanych ze Zjednocze-

³⁵ W Niemczech działa ponad 260 archiwów gospodarczych (za: Archivportal-D).

³⁶ Gesetz zur Privatisierung und Reorganisation des volkseigenen Vermögens (Treuhandgesetz), <http://www.gesetze-im-internet.de/treuhg/TreuhG.pdf>.

³⁷ Zob. *Unterlagen ehemaliger DDR-Betriebe an neuem Standort*, 12 VII 2007, <http://archivnachrichten.blogspot.com/2007/07/unterlagen-ehemaliger-ddr-betriebe.html>.

niem (Bundesanstalt für vereinigungsbedingte Sonderaufgaben – BvS, dawniej: Treuhandanstalt), która zaprzestała działalności 1 stycznia 2001 r. Od tego czasu instytucja istnieje jako właściciel prawny i majątkowy, powierzając usługodawcom wykonanie swoich zadań, z wyjątkiem czynności urzędowych. 1 lipca 2008 r. na likwidatora BvS została wyznaczona Federalna Agencja ds. Nieruchomości w Bonn (Bundesanstalt für Immobilienaufgaben).

6. Parlaments-, Partei- und Verbandsarchive (archiwa sejmowe, partii politycznych i stowarzyszeń)

Archiwa sejmowe, partii politycznych, fundacji i stowarzyszeń realizują, oprócz funkcji typowo archiwalnych, również funkcje dokumentacyjne, zgodnie z własną misją. Wszystkie parlamenty w Niemczech, zarówno federalne (Bundestag i Bundesrat), jak również krajów związkowych (Länderparlamente) utrzymują własne archiwa, które wchodzą w skład archiwów państwowych. Natomiast dokumenty poszczególnych partii politycznych nie trafiają do archiwów parlamentarnych, ale gromadzone są we własnych archiwach będących działem określonej fundacji. Zgodnie z tym archiwum Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej (Christlich Demokratische Union – CDU) znajduje się w Fundacji Konrada Adenauera (Konrad-Adenauer-Stiftung) w St. Augustin koło Bonn, Unii Chrześcijańsko-Społecznej (Christlich-Soziale Union – CSU) w Fundacji Hannsa Seidela (Hanns Seidel Stiftung) w Monachium prowadzącej Archiwum chrześcijańskiej polityki społecznej (Archiv für Christlich-Soziale Politik – ACSP), Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (Sozialdemokratische Partei Deutschlands – SPD) w Fundacji Friedricha Eberta (Friedrich Ebert Stiftung) w Bonn prowadzącej Archiwum Socjaldemokracji (Archiv der sozialen Demokratie), Wolnej Partii Demokratycznej (Freie Demokratische Partei – FDP) w Fundacji Friedricha Naumanna (Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit) prowadzącej Archiwum Liberalizmu w Gummersbach (Archiv des Liberalismus), Zielonych (Grünen) w Fundacji Heinricha Bölla (Heinrich Böll Stiftung) w Berlinie, Lewicy (Linke) w Fundacji Róży Luksemburg (Rosa Luxemburg Stiftung). Do wskazanej grupy należą również archiwa związków zawodowych i stowarzyszeń, np. Archiwum Niemieckiego Czerwonego Krzyża (Archiv des Deutschen Roten Kreuze)³⁸.

³⁸ Zob. *Archive der Parlamente, politischen Parteien, Stiftungen und Verbände*, https://www.archivportal-d.de/struktur?filterValues=sector_sec_14.

7. Medienarchive (archiwa mass mediów)

Szczególnie ważną rolę we współczesnym społeczeństwie niemieckim pełnią archiwa mass mediów. Ich działalność wykracza poza typowe funkcje archiwalne wskutek realizacji w znacznym zakresie zadań dokumentacyjnych. Do tych archiwów należą: archiwa stacji telewizyjnych, radiowych, prasy (dzienników i tygodników), jak również archiwa audiowizualne. Istotną rolę odgrywa Archiwum Radia (Rundfunkarchiv) z siedzibą we Frankfurcie nad Menem i Poczdamie – to ostatnie przejęło archiwa stacji radiowych działających na terenie NRD. Zasób o znaczeniu ponadregionalnym posiadają takie periodyki jak: „Frankfurter Allgemeine Zeitung” i „Frankfurter Rundschau” z siedzibą we Frankfurcie nad Menem, wychodzący w Monachium „Süddeutsche Zeitung” oraz mający siedzibę w Berlinie „Die Welt”, którego dzienniki o charakterze regionalnym ukazują się w całych Niemczech. Rolę opiniotwórczą spełniają magazyny, wśród których wyróżnia się ukazujący się od 1947 r. tygodnik „Der Spiegel”, jak również wychodzący od 1993 r. w Monachium magazyn „Focus”, czy też wydawany od 1946 r. w Hamburgu „Die Zeit”. Znaczna liczba archiwów znajdujących się w tej grupie odzwierciedla opinie i postawy zróżnicowanego społeczeństwa niemieckiego, które przywiązuje znaczną uwagę do spraw nie tylko ponadregionalnych i narodowych, ale również tych lokalnych; stąd też rola dokumentacyjna tych archiwów jest niezwykle istotna.

W tej grupie znajduje się również działająca w ramach Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego Agencja Fotograficzna bpk (Die bpk-Bildagentur). Została założona w 1966 r. jako Archiwum obrazów Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego (Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz) i posiada zbiory należące do światowego dziedzictwa kulturowego. Obecnie, znajdując się w strukturze Biblioteki Narodowej (Staatsbibliothek)³⁹, stanowi centralną agencję fotograficzną obsługującą całą Fundację Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego⁴⁰.

8. Hochschularchive und Archive wissenschaftlicher Institutionen (archiwa szkół wyższych i instytucji naukowych)

Archiwa szkół wyższych i instytucji naukowych to archiwa autonomiczne dokumentujące działalność zarówno instytucji, jak również osób z nimi związanych od czasów powołania danej instytucji. Na kształt zasobu w tym przypadku mają wpływ relacje osobiste pracowników danej placówki z badaczami i osobami z nią związanymi, które to osoby podejmują decyzje o powierzeniu swoich

³⁹ Zob. <https://staatsbibliothek-berlin.de/die-staatsbibliothek/abteilungen>.

⁴⁰ Zob. <https://www.bpk-bildagentur.de/about-us/the-bpk-bildagentur?LCID=3>.

spuścizn. Instytucje te prowadzą działalność archiwalną, obok bibliotecznej i dokumentacyjnej. Spośród wielu organizacji i towarzystw naukowych można wyróżnić mające siedzibę w Berlinie-Dahlem Archiwum Towarzystwa Maxa Plancka (Archiv der Max-Planck-Gesellschaft), w którym znajdują się spuścizny wielu uczonych. Do grupy tych archiwów wchodzi również archiwa literatury (Literaturarchive), które specjalizują się w archiwizacji spuścizn pisarzy, filozofów, poetów, wydawców, redaktorów, artystów. Do ważniejszych i najstarszych zaliczyć należy Archiwum Goethego i Schillera (Goethe und Schiller Archiv), obecnie prowadzone przez Fundację Klasyki Weimarskiej (Klassik Stiftung Weimar), wspierane przez Pełnomocnika Rządu Federalnego ds. Kultury i Mediów (Beauftragte der Bundesregierung für Kultur und Medien) oraz Wolny Kraj Turyngia (Freistaat Thüringen) i Miasto Weimar (Stadt Weimar). Nie można też pominąć Archiwum Niemieckiej Literatury (Deutsche Literaturarchiv) znajdującego się w Marbach, które w miejscu urodzenia Friedricha Schillera jest prowadzone przez Niemieckie Towarzystwo Schillera (Deutsche Schillergesellschaft) korzystające ze wsparcia Ministerstwa Nauki, Badań Naukowych i Sztuki Badenii-Wirtembergii (Das Ministerium für Wissenschaft, Forschung und Kunst Baden-Württemberg).

9. Sonstige Archive (pozostałe archiwa)

Pozostałe archiwa, które określa się również jako „archiwa różnych ruchów” (Archive verschiedener Bewegungen)⁴¹, w polskiej archiwistyce nazywane są „społecznymi”. Stanowią one liczną grupę i należą do nowych ruchów społecznych lub do wszelkiego typu ruchów na rzecz równych praw. Zasób większości z istniejących ponad 100 archiwów nie przekracza 200 metrów bieżących – oznacza to, że nie stwarza on większych problemów w ich organizacji i funkcjonowaniu. „Wolne archiwa” zazwyczaj działają na zasadzie samostanowienia i przybierają formę organizacji typu non-profit. Sytuacja wygląda inaczej w przypadku archiwów ruchu na rzecz praw obywatelskich Niemieckiej Republiki Demokratycznej. W 1990 r. rząd zjednoczonych Niemiec stworzył Federalną Fundację ds. Rozliczenia z Dyktaturą SED (Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur). Do jej licznych obowiązków należy wsparcie projektów dotyczących archiwów ruchów na rzecz praw obywatelskich⁴².

⁴¹ Archivschule Marburg, *Archive verschiedener Bewegungen*, <https://www.archivschule.de/DE/service/archive-im-internet/archive-in-deutschland/archive-von-bewegungen/>.

⁴² C. Wenzel, *Pamięć ruchów społecznych i politycznych – archiwa społeczne w Niemczech* [w:] *Archiwa społeczne. Modele współpracy z państwem*, Warszawa 2015, s. 156–168, <https://archiwa.org/sites/default/files/files/Archiwa%20spoleczne.%20Modele%20wspolpracy%20z%20panstwem.compressed.pdf#page=4&zoom=auto,-274,565>.

Zakończenie

Pragnę podkreślić, że z uwagi na szeroki zakres tematu skupiłam się na przedstawieniu zmian zachodzących we współczesnej organizacji i funkcjach archiwów niemieckich⁴³, za podstawę biorąc ugruntowaną w archiwistyce niemieckiej typologię archiwów⁴⁴. Niejako na uboczu pozostawiłam opis tych archiwów, których działalność tym zmianom nie podlega. Trwający proces reorganizacji federalnej sieci archiwalnej wiąże z tendencjami zjednoczeniowymi zachodzącymi w państwie niemieckim po upadku muru berlińskiego. W Archiwum Federalnym archiwizowane są zasoby urzędów centralnych, zarówno cywilnych, jak i wojskowych – z zachowaniem autonomii każdego z przejmowanych zasobów. Jako szczególny rodzaj realizowanych funkcji należy wskazać zatem prowadzenie przez Archiwum Federalne działalności urzędowej w wyniku archiwizacji dokumentacji instytucji, których zasób został przejęty, jak to ma miejsce w przypadku Archiwum Centrali krajowych zarządów wymiaru sprawiedliwości ds. wyjaśniania zbrodni narodowosocjalistycznych. Jeszcze szerszy zakres funkcji urzędowych jest wykonywany przez Departament Informacji o danych osobowych z czasów I i II wojny światowej wskutek przejęcia wraz z zasobem pracowników zlikwidowanego Urzędu ds. zawiadomień krewnych osób straconych przez dawny niemiecki Wehrmacht. Zmiany zachodzą planowo, zgodnie z zaakceptowanym harmonogramem. Prowadzone działania wymagają znacznych nakładów finansowych, niemniej realizowane są kolejne inwestycje związane z rozszerzeniem zakresu działalności – w szczególności w kontekście zakończonej 17 czerwca 2021 r. transformacji Archiwum Stasi (Stasi Unterlagen Archiv), włączonego do Archiwum Federalnego. Wszystkie przedstawione przedsięwzięcia dzięki archiwizacji akt urzędów zmierzają do powstania sieci archiwów federalnych o znacznej rozpiętości, tworząc w strukturze osobne departamenty będące archiwami historycznymi. Jest to rozwiązanie praktyczne z uwagi na przejęcie wraz z zasobem pracowników znajdujących zasób archiwalny. W strukturze tej mieści się Archiwum Partii i Organizacji Ludowych NRD, które zarządza dokumentami Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec oraz innych partii i organizacji z czasów NRD. Stanowi niezależną fundację, stąd też bezpośrednio podlega Prezydentowi Archiwum Federalnego. Natomiast w strukturze tej nie mieści się powołane w 1963 r. Tajne Archiwum Państwowe Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego będące sukcesorem Archiwum Głównego Berlińskiego, które przed II wojną światową nosiło nazwę Tajnego Archiwum. Należy ono do utworzonej w 1957 r. niezależnej Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego.

⁴³ Na temat organizacji archiwów niemieckich zob. też: S. Nawrocki, *Państwowa służba archiwalna w RFN*, „Archeion” 1980, t. 70, s. 341–259.

⁴⁴ Zob. też: N. Reimann, *Grundfragen und Organisation...*, s. 30–39.

Wobec istniejącego w archiwistyce niemieckiej pluralizmu sieci archiwalnych i archiwów za niezwykle ważne osiągnięcie uważam stworzenie centralnej, ogólnoniemieckiej platformy informatycznej – Archivportal-D (Deutschland), która spaja organizacyjnie archiwa niemieckie, stanowiąc swoistą furtkę, po przekroczeniu której istnieje możliwość prowadzenia poszukiwań w zasobach wszystkich archiwów – w zakresie określonym przez dane archiwum. Stworzenie platformy było możliwe dzięki skoordynowaniu wielu działań w ramach podjętej współpracy w celu uzyskania wzajemnych korzyści.

Archiwa niemieckie realizują funkcje związane z organizacją własnej działalności – w ramach obowiązujących zasad i prawa. Podejmowana współpraca pozwala przy tym na wyłonienie innego typu zależności istniejących między nimi – sieci wartości, w ramach których realizowane są skoordynowane działania o charakterze ponadinstytucjonalnym i ponadregionalnym. Kolejny typ funkcji wiąże się z działalnością administracyjną wskutek gromadzenia (np. system selekcji oparty na archiwach przejściowych), przechowywania, udostępniania i rozpowszechniania informacji. Do istotniejszych należy zaliczyć funkcję naukową polegającą na prowadzeniu badań z zakresu metodyki archiwalnej. Ich rezultaty prezentowane są w trakcie zjazdów oraz w ramach działalności wydawniczej. Funkcja edukacyjna ukierunkowana jest na określone grupy społeczne, szczególnie uczniów i nauczycieli, jak również użytkowników zainteresowanych zasobem oraz na realizację konkretnych celów dydaktycznych. Nie można pominąć także funkcji dokumentacyjnej, będącej wynikiem zainteresowania archiwów współczesną historią oraz dostrzegania potrzeby uzupełniania zasobu przez archiwistów, a więc osoby najbardziej kompetentne w tym zakresie.

Podsumowanie sympozjum

W trakcie odbywającego się w dn. 7–8 listopada 2019 r. w Toruniu dwudniowego sympozjum problematyki funkcji archiwów rozważano na kilku płaszczyznach. Pierwsza dotyczyła kontekstu ich postrzegania przez polskie prawo archiwalne, czyli dekret z 7 lutego 1919 r. o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami i ustawę z 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, a także dokumenty programowe i koncepcje administracji archiwalnej. Druga odnosiła się do omówienia ewolucji funkcji. Zauważono bowiem, że przy zachowaniu ich niezmienności, przesunięciu ulegają w ostatnich dziesięcioleciach priorytety w ich eksponowaniu i realizacji przez archiwa. Te zmiany ilustrowały szczegółowe analizy pozostającej w defensywie funkcji naukowej i przeżywającej okres ekspansji funkcji edukacyjnej. I wreszcie trzecia płaszczyzna była prezentacją funkcji realizowanych przez archiwa polskie: państwowe, kościelne, wyodrębnione z zasobem wieczystym, a także zagraniczne (połączona z charakterystyką ich organizacji): niemieckie, przechowujące akta tajnych służb reżimów totalitarnych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej oraz Arolsen Archives – Międzynarodowe Centrum Prześladowań Nazistowskich.

Sympozjum nie wypracowało rozwiązań czy też wskazówek w kwestii równoważenia ról wypełnianych przez współczesne archiwa, godzenia nieprzewidywalnych oczekiwań zewnętrznych z wewnętrznymi potrzebami sprawnego zarządzania zasobem. Stało się raczej forum wymiany poglądów, omówienia problemów związanych z realizacją poszczególnych funkcji. Dało też asumpt do wyciągnięcia kilku wniosków.

Zastanawiający był fakt, że w trakcie sympozjum bardzo mało uwagi poświęcono funkcji administracyjnej, która od lat dominuje w działalności archiwów, traktowanych jako urzędy państwowe, urzędy wiary publicznej, dostarczające dowodów zawartych w archiwaliach, m.in. w postępowaniach administracyjnych, cywilnych i karnych. Przecież nie jest to obowiązek zanikający, zmarginalizowany. W każdym razie zagadnień do przedyskutowania byłoby zapewne wiele,

a wśród nich np. kwestia realizacji postulatów szerszego dostępu obywateli do informacji publicznej¹. Jej niezamierzonym efektem jest od kilku lat sytuacja, że z tych samych archiwaliów zaczynają korzystać i te same kwerendy przeprowadzać urzędy administracji samorządowej i rządowej próbujące zabezpieczać interesy gmin i państwa, przestępcy próbujący wyłudzić mienie znacznej wartości (np. „czyściciele kamienic”) i podążające za nimi organy ścigania. Wydaje się, że nikt wcześniej nie przewidywał takich konsekwencji większej otwartości archiwów dla społeczeństwa.

Niepokojąco przedstawia się aktualne usytuowanie i rozumienie funkcji naukowej, która zaczyna być postrzegana wyłącznie przez pryzmat zewnętrznej aktywności archiwistów, ich udziału w konferencjach lub zatrudnienia na etacie naukowym, a także wydawania przez archiwa publikacji zwartych i czasopism. Zapomnieniu ulega prawidłowość, która została przywołana pierwszego dnia obrad przez prof. Krzysztofa Sytę, że wszędzie tam, gdzie następuje styk archiwisty i archiwaliów, powinny być stosowane metody naukowe rozwiązywania problemów. Dotyczy to kwestii związanych zarówno z kształtowaniem (selekcją i rozmieszczeniem) zasobu, jego opracowaniem, informacją archiwalną, jak i tworzeniem standardu opisu archiwalnego i archiwalnych systemów informatycznych, edytorstwem źródeł historycznych. Specyfiką archiwistyki jest – jak zauważył 30 lat temu Bohdan Ryszewski – brak wyraźnej granicy między nauką a praktyką, gdyż prowadzenie działalności archiwalnej wymaga stosowania metody naukowej do osiągnięcia wyników zaliczanych do praktyki². To właśnie te działania podejmowane wewnątrz archiwum podnoszą rangę realizowanej przez nie funkcji naukowej.

Obecnie zauważalne jest odsuwanie na dalszy plan stosowania standardów naukowych w praktyce archiwów. Widoczna jest też tendencja do zmniejszania się stopnia zainteresowania środowiska naukowego prowadzeniem kwerend źródłowych. Do jego powrotu do korzystania z archiwaliów nie doprowadzi na pewno zarzucenie opracowania zasobu, a tym bardziej enigmatyczny opis akt, bez odpowiedniej głębi informacyjnej, dostępny w serwisach internetowych uruchamianych przez archiwa. Wizja braku użytkowników w czytelnich akt poraża i paraliżuje obecną administrację archiwalną. A przecież księga wizyt w czytelnicy nie musi być w XXI w. miernikiem zainteresowania materiałami archiwalnymi. W niej nadal będą rejestrowane udostępnienia oryginałów akt. Rozwój technologiczny wymusi natomiast niebawem kontakt z użytkownikami kopii cyfrowych z archiwaliów oraz pomocy archiwalnych za pośrednictwem elektronicznych platform usług poprzez zabezpieczone konta indywidualne,

¹ Ustawa z dnia 25 II 2016 r. o ponownym wykorzystywaniu informacji sektora publicznego (Dz.U. 2019, poz. 1446), <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20160000352> (dostęp 20 XI 2019 r.).

² H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 11.

a w przyszłości być może profile zaufane, które umożliwią potwierdzenie tożsamości w sieci oraz złożenie elektronicznego podpisu.

Rzeczywistość nie znosi próżni, więc w miejsce aktualnie zawieszonych, odkładanych na później, wkraczają nowe działania, wypełniane w ramach funkcji edukacyjnej. Popularyzacja zasobu staje się niezbędną, bo orientacja w nim zaczyna ograniczać się tylko do etatowych archiwistów. Realizując zasadę publiczności archiwum, rozumianą jako uświadamianie ludziom prawa i zachęcanie do korzystania z archiwów, próbuje przyciągać się użytkownika nieprzygotowanego, poszukującego sensacji, który odwiedzi czytelną, względnie serwis internetowy archiwum raz, przeprowadzi uproszczone wyszukiwanie i – nie znajdując pożądanej informacji – więcej do praktyk z odwiedzaniem archiwum nie wróci. Zastanawiający jest również fakt, że coraz częściej za prowadzenie działań edukacyjnych w archiwach zaczynają odpowiadać archiwiści z niewielkim stażem pracy, wykorzystujący nowoczesne formy przekazu informacji, ale nieposiadający często żadnego doświadczenia w zakresie wykonywania kwerend tematycznych, opracowania zasobu, funkcjonowania systemu informacji archiwalnej. Czy taki pracownik jest w stanie przekazać potencjalnym przyszłym użytkownikom wiedzę, czym jest archiwum? Zdecydowanie nie, on podsyci tylko ich chwilową potrzebę podzielenia się wrażeniami z wizyty w „ciekawym miejscu” w mediach społecznościowych, ale nie rozbudzi zainteresowania żmudnymi poszukiwaniami rozproszonych informacji.

Przedstawiona w dużym uogólnieniu sytuacja archiwów, przesuwanie się priorytetów w zakresie realizowanych przez nie funkcji i problemy związane z ich identyfikacją narzucają w naturalny sposób zagadnienie do omówienia na jednym z kolejnych sympozjów. Niewątpliwie powinno to być przypomnienie, na czym polega realizacja funkcji naukowej przez archiwa, czy też – szerzej – naukowy charakter pracy archiwisty.

Noty o autorach

JERZY BEDNAREK

(ur. 1971), dr nauk humanistycznych, absolwent UŁ, pracownik Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół archiwistyki, dziejów powojennej konspiracji niepodległościowej i działalności komunistycznego aparatu represji. Redaktor naczelny rocznika „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” (2008–2019), członek polsko-ukraińskiej grupy roboczej publikującej tomy źródłowe w serii „Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX w. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych”, członek kolegium recenzentów pisma naukowego „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”. Autor i współredaktor m.in. następujących publikacji: *W kręgu „teczek”. Z badań nad zasobem i funkcjami archiwum Instytutu Pamięci Narodowej* (Toruń 2006; wspólnie z P. Perzyną); *Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej (stan na dzień 31 grudnia 2008 roku)* (Warszawa 2009; wspólnie z R. Leśkiewiczem); *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans 15 lat działalności archiwalnej Instytutu Pamięci Narodowej* (Łódź–Warszawa 2018; wspólnie z R. Leśkiewiczem i P. Perzyną); *Wokół pamięci i historii. Działalność archiwalna Instytutu Pamięci Narodowej w latach 2000–2016* (Warszawa 2021).

WALDEMAR CHORAŻYCZEWSKI

(ur. 1967), dr hab., prof. UMK w Toruniu. Absolwent Wydziału Humanistycznego UMK, pracownik Archiwum Państwowego w Toruniu (1991–1992), następnie UMK (od 1992): 2001–2005 – kierownik Podyplomowego Studium Archiwistyki, 2005–2012 – zastępca dyrektora Instytutu Historii i Archiwistyki, 2012–2019 – prodziekan Wydziału Nauk Historycznych, 2018–2019 – kierownik Zakładu Archiwistyki UMK; dr (1997), dr hab. (2008, na podstawie rozprawy „Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii królewskiej u progu czasów nowożytnych”).

WIESŁAW KACZMARCZYK

(ur. 1971), absolwent Instytutu Historycznego Wydziału Historycznego UW. Od 2005 r. pracownik Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. Uczestnik projektów popularyzujących zasób Archiwum IPN (Noc Muzeów, dni otwarte czy też warsztaty dla nauczycieli szkół podstawowych i średnich). Uczestnik konferencji: „Educare necesse est...”, „Archiwa w państwach totalitarnych Europy Środkowej i Wschodniej” oraz „Historia skrzydłami malowana”. Popularyzator zasobu archiwalnego IPN na portalu przystanekhistoria.pl oraz na profilu Facebook Archiwum IPN.

RAFAŁ LEŚKIEWICZ

(ur. 1977), dr nauk humanistycznych, były dyrektor Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów IPN w Warszawie i Biura Informatyki IPN oraz Centralnego Ośrodka Informatyki. Obecnie Pełnomocnik Prezesa IPN ds. badania terroru okupacyjnego na ziemiach polskich w latach 1939–1945, zastępca dyrektora Biura Badań Historycznych IPN oraz redaktor naczelny portalu przystanekhistoria.pl. Ekspert w Kancelarii Prezesa Rady Ministrów. Autor, współautor i redaktor ponad 150 publikacji naukowych i popularnonaukowych z zakresu historii najnowszej, archiwistyki i informatyki. Uczestnik kilkudziesięciu konferencji naukowych organizowanych w Polsce i za granicą. Opublikował m.in.: *Wojskowy Sąd Rejonowy w Poznaniu (1946–1955)*. *Organizacja, funkcjonowanie, procesy archiwotwórcze* (Warszawa–Poznań 2009); *Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej (stan na dzień 31 grudnia 2008 r.)* (Warszawa 2009; wspólnie z J. Bednarkiem); *Historyczno-prawna analiza struktur organów bezpieczeństwa państwa w Polsce Ludowej (1944–1990)*. *Zbiór studiów* (Warszawa 2013; wspólnie z A. Jusupoviciem); *North Korean Archive Project. Documentation on DPRK in the European Network of Official Authorities in Charge of the Secret Police Files – Archives from the Institute of National Remembrance in Poland* (Seoul 2018; wspólnie z J. Hosaniak); *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans 15 lat działalności archiwalnej Instytutu Pamięci Narodowej* (Łódź–Warszawa 2018; wspólnie z J. Bednarkiem i P. Perzyną). Członek redakcji „Przeglądu Archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej”. Współtwórca i członek Rady Naukowej serii wydawniczej „Symposia Archivistica”.

ROMAN MAJKA CSMA

(ur. 1962), dr hab. Absolwent studiów filozoficzno-teologicznych w Instytucie Teologicznym Księża Misjonarzy PAT w Krakowie (1989), pracownik administracji Domu Macierzystego Zgromadzenia Świętego Michała Archanioła w Miejscu Piastowym, archiwista w Archiwum Generalnym Zgromadzenia Świętego Michała Archanioła w Markach (od 1995), dr (2006, UWM w Olsztynie), dr hab. (2019, UMK w Toruniu), wykładowca w Collegium Verum w Warszawie (od

2008). Autor m.in. publikacji: *Problemy opracowania zasobu archiwów zakonnych w skomputeryzowanych systemach informacyjnych na przykładzie Zgromadzenia Świętego Michała Archanioła* (Warszawa 2008); *Różnorodność i standaryzacja w archiwach zakonnych Kościoła rzymskokatolickiego* [w:] *Archiwistyka między różnorodnością a standaryzacją* (Toruń 2013); *Problem zespołowości w archiwach zakonnych* [w:] *Zatrzymać przeszłość, dogonić przyszłość. Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich. Wrocław 5–7 września 2012 r.* (Warszawa 2013); *Archiwa i procesy archiwizacyjne wybranych zgromadzeń zakonnych założonych na ziemiach polskich w XIX i XX w.* (Marki 2019).

PAWEŁ PERZYNA

(ur. 1967), dr nauk humanistycznych. Absolwent Wydziału Filozoficzno-Historycznego UŁ. W latach 1991–1992 nauczyciel historii. Od 1992 r. w służbie archiwalnej jako pracownik Archiwum Państwowego w Łodzi (1992–2000), a następnie naczelnik Oddziałowego Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów IPN / Archiwum IPN w Łodzi. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na zagadnieniach z zakresu archiwistyki oraz najnowszej historii Polski. Członek Rady Naukowej serii wydawniczej „Symposia Archivistica”, od 2008 r. członek redakcji „Przeglądu Archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej” (w latach 2008–2019 jej sekretarz). Autor biografii *Błażej Stolarski 1880–1939. Biografia społecznika, działacza gospodarczego i polityka* (Łódź–Warszawa 2017), współredaktor publikacji: *Jarocin w obiektywie bezpieki* (Warszawa 2004); *W kręgu „teczek”. Z badań nad zasobem i funkcjami archiwum Instytutu Pamięci Narodowej* (Łódź–Toruń 2006); *Standaryzacja opisu archiwalnego* (Warszawa–Łódź 2016); *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans 15 lat działalności archiwalnej Instytutu Pamięci Narodowej* (Łódź–Warszawa 2018); *Problemy archiwalnych systemów informatycznych* (Warszawa–Łódź 2019).

JANUSZ PIWOWAR

(ur. 1973), mgr historii, absolwent Wyższej Szkoły Rolno-Pedagogicznej w Siedlcach, b. pracownik Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie oraz Urzędu ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych. Od 2000 r. zatrudniony w charakterze specjalisty w Głównej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, następnie od sierpnia 2012 r. kierownik Sekcji Udzielania Informacji o Ofiarach II Wojny Światowej. Od 2016 r. jest członkiem Komisji Ekspertów do realizacji zadania publicznego pod nazwą „Pozyskiwanie, opracowanie i scalanie informacji celem uzupełnienia istniejącej komputerowej imiennej bazy danych obejmującej obywateli państwa polskiego poddanych represjom pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945”, realizowanego przez Fundację „Polsko-Niemieckie Pojednanie”. Z ramienia Archiwum IPN brał udział w pracach parlamentarnego zespołu ds. reparacji wojennych pod prze-

wodnictwem pośła Arkadiusza Mularczyka. Autor kilku publikacji dotyczących b. reencji ciechanowskiej. Obecnie kontynuuje badania naukowe odnoszące się do funkcjonowania niemieckiego obozu w Działdowie (Soldau) oraz więzienia policyjnego w Forcie III w Pomiechówku.

AGNIESZKA ROSA

(ur. 1983), dr nauk humanistycznych (2010), edukatorka archiwalna i historyczka archiwów. W swojej pracy zawodowej łączy wykształcenie historyczno-archiwalne z przygotowaniem pedagogicznym i zainteresowaniami informatologicznymi. Pracuje na stanowisku adiunkta w UMK w Toruniu, aktywnie uczestnicząc w kształceniu młodych kadr archiwalnych. Jej zainteresowania badawcze, których pokłosiem są publikacje naukowe i zrealizowane projekty, obejmują: archiwistykę, zwłaszcza działalność edukacyjną archiwów i komputeryzację archiwów, a także archiwizację Internetu i teorię egodokumentu. Jest członkinią Rady Naukowej serii wydawniczej „Symposia Archivistica”, sekretarzem redakcji czasopisma „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”, pomysłodawczynią i założycielką Forum Edukatorów Archiwalnych, zastępczynią przewodniczącej zarządu Sekcji Edukacji Archiwalnej Stowarzyszenia Archiwistów Polskich, członkinią Polskiego Towarzystwa Historycznego, Towarzystwa Naukowego w Toruniu i Stowarzyszenia Archiwistów Polskich, kierowniczką naukową cyklicznej konferencji pt. „Toruńskie Konfrontacje Archiwalne” (od 2007) oraz współredaktorką serii wydawniczej o tej samej nazwie.

BOHDAN STANISŁAW RYSZEWSKI

(ur. 1934), emerytowany prof. nauk humanistycznych. Absolwent UMK w Toruniu (1958, historia i Studium Archiwalne), archiwista (Kielce, 1958–1966), nauczyciel akademicki na UMK (1966–1998); dr (1970), dr hab. (1984). Dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu (1974–1986), zastępca dyrektora, następnie dyrektor Instytutu Historii i Archiwistyki (1987–1994), kierownik Zakładu Archiwistyki (1992–1998), kierownik Podyplomowego Studium Archiwistyki (1987–1997); prof. nadzw. (1990–1999), prof. zw. (1999). Od 1998 r. na UWM w Olsztynie: kierownik Zakładu i Katedry Archiwistyki (1998–2005), dyrektor Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych (2003–2005), od 2005 r. na emeryturze, prowadził wykłady zlecone na UWM (do 2014). Członek Senatu UMK (1971–1991), UWM (2003–2005). Członek: Polskiego Towarzystwa Historycznego (od 1958; przewodniczący Komisji Archiwalnej i Nauk Pomocniczych Zarządu Głównego, 1994–1999), Association for History and Computing (założyciel i przewodniczący Oddziału Polskiego, 1994–1999), członek wydziału Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Komitetu Nauk Historycznych PAN (1996–1999). Autor przeszło 100 prac naukowych z zakresu archiwistyki, informacji naukowej, metod komputerowych w naukach historycznych oraz

historii XIX w., w tym: *Archiwistyka – przedmiot, zakres, podział (studia nad problemem)* (Warszawa 1972); *Problemy i metody badawcze archiwistyki* (Toruń 1985); *Problemy komputeryzacji archiwów* (Toruń 1994); współautor publikacji *Archiwistyka* (Warszawa 1989). Badał podstawy metodologii archiwistyki i teorii archiwalnej, m.in. ustalił jej status naukowy i opisał metody, sformułował zasadę strukturalną i naukowe podstawy komputeryzacji archiwów. Promotor 19 prac doktorskich na UW, UMK i UWM.

WŁADYSŁAW STĘPNIAK

Dr hab., emerytowany profesor UMK w Toruniu. Był członkiem Komitetu Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk. Był Naczelnym Dyrektorem Archiwów Państwowych i Archiwum Głównego Akt Dawnych. W okresie dwóch kadencji prezes Stowarzyszenia Archiwistów Polskich. Wieloletni członek Grupy do Spraw Trudnych w Stosunkach Polsko-Rosyjskich i Komitetu Programowego Polsko-Rosyjskiego Centrum Porozumienia i Dialogu. Ekspert UNESCO do spraw międzynarodowej ochrony dziedzictwa kulturowego, w tym członek komitetu tej organizacji do spraw światowej listy dziedzictwa dokumentacyjnego. Aktywny uczestnik działań Rady Europy na Bałkanach i dyrektor programu „Reconstitution of the Memory of Poland”. Stażysta i wizytujący profesor Uniwersytetu Belgradzkiego, Uniwersytetu Londyńskiego i Uniwersytetu Stanforda. Badacz historii stosunków międzynarodowych i dyplomacji oraz problematyki międzynarodowej ochrony prawnej dóbr kultury i dziejów ich restytucji. Autor ponad 200 publikacji naukowych, w tym czterech pozycji książkowych. Wieloletni redaktor naczelný czasopisma „Archeion”.

ANNA ŻEGLIŃSKA

Adiunkt w Zakładzie Metodologii Historii, Historii Historiografii i Archiwistyki Uniwersytetu Gdańskiego. Dr nauk humanistycznych w zakresie historii – archiwistyki na podstawie rozprawy „Archiwum Finckensteinów” napisanej na seminarium prof. dr. hab. Bohdana Ryszewskiego. Zajmuje się problemami metodologicznymi związanymi z badaniem archiwów rodowych i rodzinno-majątkowych, w szczególności możliwościami wykorzystania metody badania procesów archiwotwórczych i zastosowania ich w informatycznym opisie archiwalnym. Od kilku lat prowadzi również badania systemów informacyjnych i informatycznych stosowanych w archiwach polskich i niemieckich.

MARIUSZ ŻUŁAWNIK

(ur. 1977), dr nauk humanistycznych w zakresie historii. Absolwent Wydziału Historycznego UW (2001) i Podyplomowego Studium Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej na UKSW (2003). Od 2016 r. zastępca dyrektora Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, od 2019 r. redaktor naczelný

„Przeglądu Archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej”, członek Towarzystwa Naukowego Płockiego. Pracował m.in. w Biurze Rzecznika Interesu Publicznego, od 2006 r. w Biurze Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów / Archiwum IPN. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się na najnowszej historii Polski ze szczególnym uwzględnieniem dziejów politycznych Mazowsza w XX w. Autor monografii *Polska prasa polityczno-informacyjna na Mazowszu Północnym w latach 1918–1939* (Warszawa 2011) oraz kilkudziesięciu artykułów naukowych i popularnonaukowych publikowanych m.in. na łamach „Przeglądu Archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej”, „Rocznika Historycznego Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, „Rocznika Mazowieckiego”, „Studiów Mazowieckich”, „Notatek Płockich”, „Płockiego Rocznika Historyczno-Archiwalnego”, „Rocznika Towarzystwa Naukowego Płockiego”, „Ziemi Zawkrzeńskiej”, „Niepodległości i Pamięci”. Stały współpracownik Rady Naukowej serii wydawniczej „Symposia Archivistica”.

Summaries

Bohdan Ryszewski, Professor emeritus (University of Warmia and Mazury in Olsztyn)

Introduction to the Symposium 'The Issue of Archives' Functions'

The cyclical 'Symposia Archivistica' was initiated in 2011 during the 25th anniversary of the doctoral seminar led by Professor Bohdan Ryszewski. Since the second meeting, The Institute of National Remembrance, whose representatives are the Symposia' Scientific Council members, has been the co-organizer. INR has taken upon itself the task of publishing the series 'Symposia Archivistica'. The 8th symposium is devoted to the issue of the function of archives. Two functions have been known for a long time – scientific and administrative. Now there is also talk of an educational function. Is it really a new function? The educational function in a broad sense, including the training of archive staff, has always occupied a large part of archivists' attention.

Waldemar Chorążyczewski, Professor (Nicolaus Copernicus University in Toruń)

Introduction to the Issue of Archives' Social Functions

The archives' social roles are variable in time and space. The primary one is archives' legal function attesting to individuals and social groups' social status and possessions. Over time, it turns into a legal and administrative function. Records, and later the archives into which they are transformed, support managing various areas of public and private life and political, economic and cultural processes. Moreover, they can be created and stored for control and administrative purposes. The information recorded in the archives can be used many times, also instrumentally as a tool of ideology, propaganda or repression. However, the informational role of archives may serve to satisfy human curiosity, construct memory or provide scientific insight into the world, and educate members of a democratic society.

Agnieszka Rosa, Ph.D. (Nicolaus Copernicus University in Toruń)

Educational Function Among Archives' Social Functions

The text is a synthetic presentation of the archives' educational function. It is a combination of issues already known from the literature and new ones related to the educational function in the context of rapid social change. The article outlines the relatively short history of archivists' interest in the educational function of archives. The archives' educational function was distinguished from activities in the field of education in the broadest sense of the term. It was noted that the educational function of archives stems from social expectations and can exist without educational activity. Similarly, educational activity does not have to be conditioned by a clearly defined normative educational function. It was emphasised that social transformations nowadays influence the development of the educational function in the spirit of an open and information society. The individualisation of life, with many institutions of an archival nature, leads to competition between them in their efforts to attract a more significant number of people interested in their resources. It has brought an increase in the number and variety of educational and promotional activities carried out by archives. Such activities as emphasising the regional character of the resources, cooperating with private individuals in creating family archives, providing online access to the resources, facilitating access to the resources, creating service areas (educational rooms, cafés) for the clients in the archival buildings and cooperating with the users in creating archival descriptions serve this end.

Władysław Stępnik, Professor emeritus (Nicolaus Copernicus University in Toruń)

The Influence of the Decree on the Organisation of the State Archives and Care for the Archives of 7 February 1919 on the Development of Polish Archival Science

In the case of a country with a history spanning several hundred years, the process of rebuilding an independent statehood after more than 120 years of bondage is a complex phenomenon involving a whole range of problems. The fundamental prerequisites for an independent state included the organisation of archives and ensuring access to documents relating not only to the distant past but also to the day-to-day functioning of the administration taken over after the collapse of the partitioned states, the activities of public life institutions and organisations, the financial system, including social insurance, and defence. From 1917, still in the conditions of German occupation, legislative work was carried out in Poland, in which prominent representatives of the world of science participated. These were primarily archivists, historians and lawyers. All that made it possible to adopt The Decree on the organisation of

state archives and care for archives on 7 February 1919. It was a very modern legal act enabling the creation of a network of state archives whose management and functioning was characterised by high professionalism appreciated internationally. That legal act was in force in Poland until 29 March 1951, when, under changed political conditions, the democratic principles governing the organisation and functioning of the archival field were abandoned. They have been restored in the current archival law. As we celebrate the 100th anniversary of regaining independence, and at the same time the 100th anniversary of that Decree, we must be aware that it is not just an 'expired' piece of legislation. Drawing conclusions from the achievements of our predecessors and a creative continuation of their work is the highest form of celebrating this important historical fact.

Rafał Leśkiewicz, Ph.D. (Institute of National Remembrance in Warsaw)
Evolution of the Functions of the Archive of the Institute of National Remembrance

The article discusses the process of evolution of the functions of the Archive of the Institute of National Remembrance. The literature has stressed many times that the establishment of the Institute of National Remembrance, and consequently its 'heart' – the Archive (in the years 2000–2016 functioning under the name of the Office for the Preservation and Dissemination of Archival Records) was an unprecedented move in the pace of organising an institution storing archives. In a sense, the text bears the dimension of a subjective summary, as the author, from the beginning of his professional career, worked in various structures of the archival division of INR, and from 2007 to the end of May 2016, he was responsible for the Archive, first as deputy director and then as head of this organisational structure. Thus, on the one hand, the changes in understanding and fulfilling the Archive's essential functions during the author's work in the department has been described. On the other hand, the process has been presented from the perspective of the Archive's user. The article discusses the three primary functions of the Archive, i.e., the administrative, scientific and educational ones from the perspective of their performance by the Archive of the Institute of National Remembrance. For 20 years of the operation of this department, the largest and undoubtedly the most important one in the activity of the Institute of National Remembrance, its image and the scope and character of performing particular functions have changed. The first years of the INR Archive activity were devoted to the accumulation of archival records, and thus – apart from essential administrative functions – there was no room for research, let alone education. These activities started to be carried out more dynamically at the turn of 2006/2007 when the problem of disorder and lack of systematics in the collected archives was overcome. The conduct of

scientific research in the field of archival records and archives in accordance with established principles of archival methodology was crucial for the functioning of the archival department. Performing an educational function is in a way a consequence of maturity in the field of scientific activity.

Paweł Perzyna, Ph.D. (Institute of National Remembrance in Łódź)

The Archive of the Institute of National Remembrance as a Specific Example of a Perpetual Archive

This article discusses the place of the Archive of the Institute of National Remembrance in the Polish archival network. It also characterises the resources gathered in the INR, pointing to the fact that they include previously separate archives which had lost their independence. Given the permanent and historical resources, the development and making available of the accumulated materials for research purposes to an ever greater extent, the INR archive has been classified as a perpetual archive. The existence of such an archive of the Nazi and communist apparatus of repression is due to two reasons. The first one has been the gathering and storing in one place of the archives of the institutions of repression and materials relating to victims, losses, and damages suffered by Poles during and after the Second World War. The second reason derives directly from the first and is connected to the need for describing the history of the repressive apparatus and its place in the communist state's structure and preserve the memory of the victims, losses and damages suffered by Poles during the years 1939–1989.

Jerzy Bednarek, Ph.D. (Institute of National Remembrance in Łódź)

Special Functions of Archives with Files of Secret Services of Totalitarian Systems in East-Central Europe

In addition to many serious social, economic and political challenges, the collapse of the communist system in Central and Eastern Europe in the late 1980s, known as the Autumn of Nations (or the Autumn of Peoples), was associated with the need for a moral and legal evaluation of the totalitarian past. Poland, eastern Germany, Czechoslovakia, Hungary, Romania and Bulgaria – the countries which regained their independence as the result of the Autumn of Nations – faced the problem of defining their attitude towards a part of the communist legacy, namely the archives of the secret political police, which aroused strong social emotions. In 1990–2007, special state institutions were established in Europe based on separate historical archives, often in an atmosphere of heated political disputes. They collected and safeguarded the previously mostly dispersed and secret resources of the communist secret services, which had operated in 1944–1990 in the various countries of the so-called Eastern Bloc under the supervision and following the Soviet model. The detailed

historical context, the adopted legal solutions, the specificity and character of the collected resources, as well as – which should not be underestimated – the expectations of the public opinion, make the institutions dealing with files preserved after the activity of communist state security organs have certain special functions, which are characteristic only for them. The specific provenance and nature of such archives, apart from the specialist historical and archival knowledge of those who deal with them professionally, also require a particular distinction from other archival resources. That is due to the exceptional sensitivity of the materials possessed by institutions dealing with files of the secret political polices and their still important role in democratisation of societies and nations subjected to communist experiments in the past. This role is clearly defined by the functions outlined in this text: decommunisation, permanent memory and indemnification.

Janusz Piwowar (Institute of National Remembrance in Warsaw)

Mariusz Żuławnik, Ph.D. (Institute of National Remembrance in Warsaw)

Organisation and Functions of the Arolsen Archives – International Center on Nazi Persecution

The article describes the history and functions of the Arolsen Archives (*Arolsen Archives – International Center on Nazi Persecution*; formerly *International Tracing Service – ITS*) in Bad Arolsen, Germany. The Institution, funded entirely by the German federal government and supervised by the International Commission, where a representative of the Republic of Poland is a member, collects information and documents relating to almost 17 million people victimised by the Third Reich. Poland is one of the few countries in the world (along with the United States and Israel) and the only country in the former Eastern Bloc to have permanent and direct access to the full version of the electronic database containing information and scans of documents concerning people repressed by Nazi Germany. The Institution which has the database at its disposal is the Institute of National Remembrance. Based on the collected unique archival documents, the Arolsen Archives performs three functions: administrative, educational and scientific, with the first one since the Institution's creation, the other two for several years. The text discusses the organisational structure of the Institution and each of the functions.

Wiesław Kaczmarczyk (Institute of National Remembrance in Warsaw)

Educational Activities of the Archive of the Institute of National Remembrance in Warsaw

The author discusses the scope and forms of educational activity of the INR Archive in Warsaw. He drew attention to the moment when the Archive location was changed in 2014, which significantly improved the possibilities of

conducting educational activities compared to the previous period. The author mentions and discusses the workshop 'Archive Laboratory 1.0.' and others organised for teachers in cooperation with the Mazovian Local Government Centre for Teachers' Improvement. It resulted, among other things, in the participants' preparation of lesson scenarios used later in their teaching work. Then he describes the workshops concerning the fate of the Polish independence emigration in the 20th century, which are also organised for teachers by the INR Archive, together with the Archive of New Files and the Military Historical Office. Moreover, he addresses such forms as archival lessons, hosting excursions, organising conferences, exhibitions, multimedia projects, and competitions.

Roman Majka CSMA, Ph.D. (Collegium Verum in Warsaw)

Church Archives' Functions

This article distinguishes four functions of church archives: organisational, administrative, scientific, and educational. The indicated functions are discussed in terms of their occurrence in church archives of dioceses, monasteries and religious congregations. The ecclesiastical legislation justified the discussed functions in the Code of Canon Law of 1983, pointing to their significance and importance in church archives. All the functions are supported with examples of ecclesiastical archives. In the case of the fourth function, there is an additional indication of its broader possibilities of implementation in diocesan, religious orders and religious congregations' archives.

Anna Żeglińska, Ph.D. (Gdańsk University)

Organisation and Functions of German Archives

This paper describes the organisation and functions of various types of archives in Germany (9 categories in total). The most extensive description is given to archives classified as state ones, including the Federal Archives (Bundesarchiv) due to its ongoing reorganisation. The central German-wide information platform Archivportal-D operates within the framework of the German archives' existing, positively evaluated particularism. It increases the possibilities for archival research and has allowed the author to discover an additional relationship between archives, i.e., one based on the value network. The value network is an example of coordinated cross-institutional and cross-regional activities.

Paweł Perzyna, Ph.D. (Institute of National Remembrance in Łódź)

The Symposium Summary

The summary discusses the papers delivered during the Conference and the voices in the discussion. The author assessed the changing balance between

the various functions of archives and highlighted the process of the disappearance of the scientific function in favour of the educational one, which has been noticeable in recent years. He also discussed the marginalisation of the archives' administrative function in the archival community while pointing to new social challenges related to it.

Wykaz skrótów

AAN	– Archiwum Akt Nowych
ABMK	– Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne
ABS	– Archiv bezpečnostních složek (Archiwum Służb Bezpieczeństwa)
ÁBTL	– Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Archiwum Historyczne Służb Bezpieczeństwa Państwa)
ABW	– Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego
ACSP	– Archiv für Christlich-Soziale Politik (Archiwum chrześcijańskiej polityki społecznej)
AIDSSH	– Autoriteti për Informimin mbi Dokumentet e Ish-Sigurimit të Shtetit (Urząd ds. Informacji o Dokumentach Byłej Służby Bezpieczeństwa Państwa)
AIPN	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
AO	– Archiwum Obywatelskie
ÁVH	– Államvédelmi Hatóság (Urząd Bezpieczeństwa Państwa)
AW	– Agencja Wywiadu
BArchG	– Gesetz über die Nutzung und Sicherung von Archivgut des Bundes (w skr. Bundesarchivgesetz – Ustawa o zabezpieczeniu i dostępie do federalnego zasobu archiwalnego)
BbgArchivG	– Brandenburgisches Archivgesetz (Ustawa o archiwach brandenburskich)
BGBI	– Bundesgesetzblatt (Federalny Dziennik Ustaw)
BStU	– Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (Pełnomocnik Federalny ds. Dokumentów Służby Bezpieczeństwa Państwowego byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej)

BvS	– Bundesanstalt für vereinigungsbedingte Sonderaufgaben (Federalna Agencja do Celów Specjalnych związanych ze Zjednoczeniem)
CAW	– Centralne Archiwum Wojskowe
CDU	– Christlich Demokratische Union Deutschlands (Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna Niemiec)
CNSAS	– Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității (Narodowa Rada Badań Archiwów Securitate)
COMDOS	– The Committee For Disclosing the Documents and Announcing Affiliation of Bulgarian Citizens to the State Security and the Intelligence Services of the Bulgarian National Army (Komisja ds. Ujawniania Dokumentów i Ogłaszania Przynależności Obywateli Bułgarii do Organów Bezpieczeństwa Państwa i Służb Wywiadowczych Bułgarskiej Armii Ludowej)
CSMA	– Congregatio Sancti Michaelis Archangeli (Zgromadzenie Świętego Michała Archanioła)
CSU	– Christlich-Soziale Union in Bayern (Unia Chrześcijańsko-Społeczna w Bawarii)
DDR	– Deutsche Demokratische Republik (Niemiecka Republika Demokratyczna)
DP	– Displaced Person (osoba przemieszczona, dipis)
Dz.U.	– Dziennik Ustaw
Dz.Urz. MON	– Dziennik Urzędowy Ministra Obrony Narodowej
EKD	– Evangelische Kirche in Deutschland (Kościół ewangelicki w Niemczech)
EKU	– Evangelische Kirche der Union (Ewangelicki Kościół Unijny)
FDP	– Freie Demokratische Partei (Wolna Partia Demokratyczna)
Gestapo	– Geheime Staatspolizei (Tajna Policja Państwowa)
GKBZpNP	– Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
HRSP	– Human Rights and Special Prosecutions Section (Wydział Praw Człowieka i Specjalnych Spraw Karnych)
IICCMER	– Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (Instytut Badania Zbrodni Komunistycznych i Pamięci o Rumuńskim Wychodźstwie)
IICCR	– Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului în România (Instytut Badania Zbrodni Komunistycznych w Rumunii)

INMER	– Institutul Național pentru Memoria Exilului Românesc (Narodowy Instytut Pamięci o Rumuńskim Wychodźstwie)
INR	– Institute of National Remembrance (Instytut Pamięci Narodowej)
IPN	– Instytut Pamięci Narodowej
j.a.	– jednostka archiwalna
KL	– Konzentrationslager (obóz koncentracyjny)
kmb	– kilometr bieżący
KPK	– Kodeks prawa kanonicznego
mb	– metr bieżący
MfS	– Ministerium für Staatssicherheit (Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego, pot. Stasi)
MON	– Ministerstwo Obrony Narodowej
MSCDN	– Mazowieckie Samorządowe Centrum Doskonalenia Nauczycieli
MSW	– Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
NAC	– Narodowe Archiwum Cyfrowe
NATO	– North Atlantic Treaty Organization (Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego)
NDAP	– Naczelną Dyrekcja Archiwów Państwowych
NRD	– Niemiecka Republika Demokratyczna
NSDAP	– Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników)
OSI	– Office for Special Investigations (Specjalne Biuro Śledcze)
PA	– Personenbezogene Auskünfte zum Ersten und Zweiten Weltkrieg (Departament Informacji o danych osobowych z czasów I i II wojny światowej)
PRL	– Polska Rzeczpospolita Ludowa
RFN	– Republika Federalna Niemiec
RP	– Rzeczpospolita Polska
SAPMO	– Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR (Archiwum Partii i Organizacji Ludowych NRD)
SED	– Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (Socialistyczna Partia Jedności Niemiec)
SKW	– Służba Kontrwywiadu Wojskowego
SOD (PSED)	– Soğlaşenije o Sistemie Objediniennogo Uczeta Danyh o Protiwnikie (Połączony System Ewidencji Danych o Przeciwniku)
SPD	– Sozialdemokratische Partei Deutschlands (Socjaldemokratyczna Partia Niemiec)

SRI	– Serviciul Român de Informații (Rumuńska Służba Informacyjna)
SS	– Schutzstaffeln der NSDAP (Sztafety Ochronne NSDAP)
StB	– Státní bezpečnost (Służba Bezpieczeństwa Państwa)
StUG	– Gesetz über die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (w skr. Stasi-Unterlagen-Gesetz – Ustawa o dokumentach Służby Bezpieczeństwa Państwowego byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej)
SWAP	– Stowarzyszenie Weteranów Armii Polskiej w Ameryce
SWW	– Służba Wywiadu Wojskowego
ÚDV	– Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu (Urząd Dokumentacji i Badania Zbrodni Komunizmu)
UE	– Unia Europejska
UŁ	– Uniwersytet Łódzki
UMK	– Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
UNESCO	– United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Wychowania, Nauki i Kultury)
UOP	– Urząd Ochrony Państwa
ÚPN	– Ústav památi národa (Instytut Pamięci Narodu)
USC	– urząd stanu cywilnego
ÚSTR	– Ústav pro studium totalitních režimů (Instytut Badania Reżimów Totalitarnych)
UW	– Uniwersytet Warszawski
UWM	– Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
UWr.	– Uniwersytet Wrocławski
VB	– Veřejná bezpečnost (Służba Bezpieczeństwa Publicznego)
WASt	– Wehrmachtauskunftsstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene (Urząd ds. zawiadomień krewnych osób straconych przez dawny niemiecki Wehrmacht)
WP	– Wojsko Polskie
WSI	– Wojskowe Służby Informacyjne
ZSKO	– Zintegrowany System Kartotek Operacyjnych
ZSRR	– Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

Indeks nazwisk

Augustin Lubomir 84
Azoulay Floriane 104, 108

Bacas Jutta Lauth 92
Baew Jordan 84
Bandi István 86
Bankiewicz Józef 32
Barszcz Anna 67, 68
Becker Irmgard Christa 136
Bednarek Jerzy 39, 41, 48, 50, 70, 71, 73, 79, 86, 95, 105, 145, 163, 164, 172
Benedykt XVI 73
Bergman Polańska Marta zob. Polańska-Bergman Marta
Berska Barbara 29
Biernat Andrzej 44
Biernat Czesław 31, 67
Bockhorst Wolfgang 137
Bojarski Władysław 11
Bryan Julien 114, 120
Brzozowski Szczepan 108
Bukalska Patrycja 81
Burczyk Dariusz 49
Burnetko Krzysztof 44
Byszuk Dariusz 73

Chorażyczewski Waldemar 13, 15–19, 21, 25, 35, 50, 62, 67, 71, 76, 95, 131, 163, 169
Czaplicki Franciszek 108
Czocher Anna 48
Czubek Grażyna 30
Czyżewski Andrzej 44
Czyżyk Iwona 49

Dąbrowski Adam Grzegorz 30
Degen Robert 63, 65, 67, 76
Deletant Dennis 82

Demeter Karl 147
Dębowska Maria 125, 127
Dołowa Gallewicz Teresa zob. Gallewicz-Dołowa Teresa
Drewniak Wiśniewska Magdalena zob. Wiśniewska-Drewniak Magdalena
Durina Lubomir 95
Dyrcz Rafał 48, 73, 90
Dziechciarz Renata 73
Dźwigał Tomasz 49

Eberhardt Adam 81
Ehrenkreutz Stefan 30, 32

Gadkowska Mamczak Irena zob. Mamczak-Gadkowska Irena
Gallewicz Teresa zob. Gallewicz-Dołowa Teresa
Gallewicz-Dołowa Teresa 44, 86
Galuba Rafał 32, 62, 67, 68, 72
Gauck Joachim 76, 80, 94
Gervienė Silvija 97
Gmurek Jerzy 30
Górski Karol 11
Grabiński Tomasz 83
Grajewski Andrzej 80, 83, 84, 97
Greene Mark A. 21
Grot Dariusz 37
Grozew Kostadin 84
Grudziński Tadeusz 11
Gruodytė Edita 97
Gut Paweł 16, 131, 138

Haller Józef 119
Handelsman Marcei 30
Haritz Menne Angelika zob. Menne-Haritz Angelika
Hartmann Stefan 147, 148
Haugwitz Christian August von 147
Heinemann Gustav W. 141
Hollmann Michael 85
Höötman Hans-Jürgen 137
Horst Władysław 34
Hosaniak Joanna 164

Jabłońska Marlena 63, 67
Jagiełło Bogdan 35
Jahn Roland 85
Jan Paweł II 119
Jasiński Łukasz 43
Jędrzejczyk Zabrocka Agata zob. Zabrocka-Jędrzejczyk Agata
Jusupović Adrian 164

Kaczmarczyk Wiesław 111, 164, 173
Kalwat Wojciech 128
Kamiński Łukasz 81, 84
Kapuściński Jacek 128, 129
Karpus Zbigniew 68
Kłosowska Beata 127, 130
Kołodziej Edward 73
Konstankiewicz Marek 33, 64–69, 74
Koralewski Janusz Wacław 127, 130
Kosiewski Piotr 30
Kościański Rafał 47
Kovanic Martin 83
Kranz Tomasz 106
Kruk Marzena 10
Kula Marcin 73
Kulesza Witold 62
Kuligowski Janusz 44, 86
Kuta Cecylia 81
Kutrzeba Stanisław 30
Kwaśniewski Aleksander 61
Kwilosz Jacek 48

Leesch Wolfgang 77
Leśkiewicz Rafał 10, 34, 39–44, 46–48, 50, 51, 69, 70, 73, 81, 86, 105, 163, 164, 171
Leśniewska Emilia 34
Librowski Stanisław 125, 133
Lipińska Daria zob. Lipińska-Nałęcz Daria
Lipińska-Nałęcz Daria 44
Lubańska Luiza 46
Lubiszewski Maciej 93

Łosowski Janusz 73
Łukaszewicz Witold 11

Maciejowski Bernard 128
Magier Dariusz 131
Majka Roman 125, 126, 129, 164, 174
Makara Jakub 128
Mamczak Irena zob. Mamczak-Gadkowska Irena
Mamczak-Gadkowska Irena 16, 17, 30, 32, 35, 37
Maráková Natálie 86
Marcinkowska Magdalena 28
Matelski Dariusz 28
Medvecký Matej 95
Mencel Tadeusz 32
Menne Angelika zob. Menne-Haritz Angelika
Menne-Haritz Angelika 21
Misztal Henryk 126

Motas Mieczysław 30, 35
Mucica Delia 28
Mularczyk Arkadiusz 166

Nabożny Marcin 127, 131
Naglik Iwona 132
Nałęcz Lipińska Daria zob. Lipińska-Nałęcz Daria
Nawrocki Stanisław 17, 156
Niewęłowski Adrian 33, 64–67, 74
Nowak Zenon Hubert 11

Pabst Friedrich 120
Pałubicki Janusz 62
Peplowska Katarzyna 63
Persak Krzysztof 81
Perthes Justus 152
Perzyna Paweł 39, 41, 50, 59, 60, 69–74, 86, 105, 145, 159, 163–165, 172, 174
Péterfalvi Attila 81
Piasek Wojciech 15, 18, 67
Piechota Regina 35
Piecunko Andrzej 51
Pietrzyk Paweł 131
Piłsudski Józef 120
Pius XI 126
Piwowar Janusz 99, 101, 165, 173
Polańska Marta zob. Polańska-Bergman Marta
Polańska-Bergman Marta 60, 74
Porazinski Jarosław 40
Prejs Roland 126
Pruszyński Jan 29
Pustuła Zbigniew 44

Quintana Antonio Gonzalez 60–62, 94

Reczek Rafał 55
Reimann Norbert 137, 150, 156
Robótka Halina 17, 31, 40, 41, 60, 62–64, 67, 68, 72, 99, 105, 151, 160
Roman Wanda Krystyna 63, 67, 77
Rosa Agnieszka 15–21, 40, 41, 50, 67, 106, 166, 170
Rosowska Ewa 32
Roszkowski Wojciech 59
Roth Klaus 92
Rybarski Antoni 30, 33
Ryll Marcin 46
Ryszewski Bohdan Stanisław 9, 17, 31, 40, 41, 50, 63–65, 68, 72, 99, 105, 140, 160, 166, 167,
169
Ryżko Jacek 105
Rzepliński Andrzej 61, 62

Sadowski Rafał 81
Schiller Friedrich 155
Schreckenbach Hans-Joachim 77, 147, 149
Semkowicz Władysław 11, 30
Siciński Andrzej 30
Sierpowski Stanisław 17, 28
Smoleńska Barbara 31
Sokół Paweł 91
Soszyńska Renata 46
Stan Lavinia 91
Starzyński Tadeusz 120
Stempowski Tomasz 48, 119
Stępniański Władysław 10, 27, 29, 84, 94, 167, 170
Stosyk Stefan 35
Strykowski Krzysztof 17, 22, 40, 95
Syta Krzysztof 160
Szarek Jarosław 108, 124
Sziling Jan 68
Sztoler Grzegorz 76
Szukała Maciej 15
Szymczak Mieczysław 20

Ślusarski Konrad Wiesław 48, 119

Tabajdi Gábor 81
Tomczak Andrzej 11, 17, 31, 32, 34, 40, 41, 49, 63, 64, 68, 72, 99, 105, 160
Tomczak Barbara 49

Ungváry Krisztián 81
Urbaniak Violetta 56

Walichnowski Tadeusz 14, 15
Waszkiewicz Zofia 68
Wenzel Cornelia 155
Wielgus Stanisław 73
Wierzbowski Teodor 30
Wilczyński Leszek 133
Wildstein Bronisław 73
Wiśniewska Magdalena zob. Wiśniewska-Drewniak Magdalena
Wiśniewska-Drewniak Magdalena 16, 17
Witkowska Aleksandra 132
Wolnicki Paweł 126
Woźniak Wojciech 10
Wójtowicz Norbert 46

Zabrocka Agata zob. Zabrocka-Jędrzejczyk Agata
Zabrocka-Jędrzejczyk Agata 51
Žáček Pavel 40, 81, 86

Zawadzki Wojciech 127

Zeidler Kamil 28

Zielińska Dorota 46

Zielińska Teresa 31

Żaczek Paweł zob. Žáček Pavel

Żeglińska Anna 42, 50, 69, 105, 135, 145, 167, 174

Żuławnik Mariusz 10, 50, 99, 101, 105, 167, 173

Poprzednie tomy serii „Symposia Archivistica”

T. I: *Zasada strukturalna jako podstawa opisu archiwaliów w zintegrowanych systemach informacji archiwalnej*, red. R. Leśkiewicz, A. Żeglińska, Warszawa 2015, ss. 172.

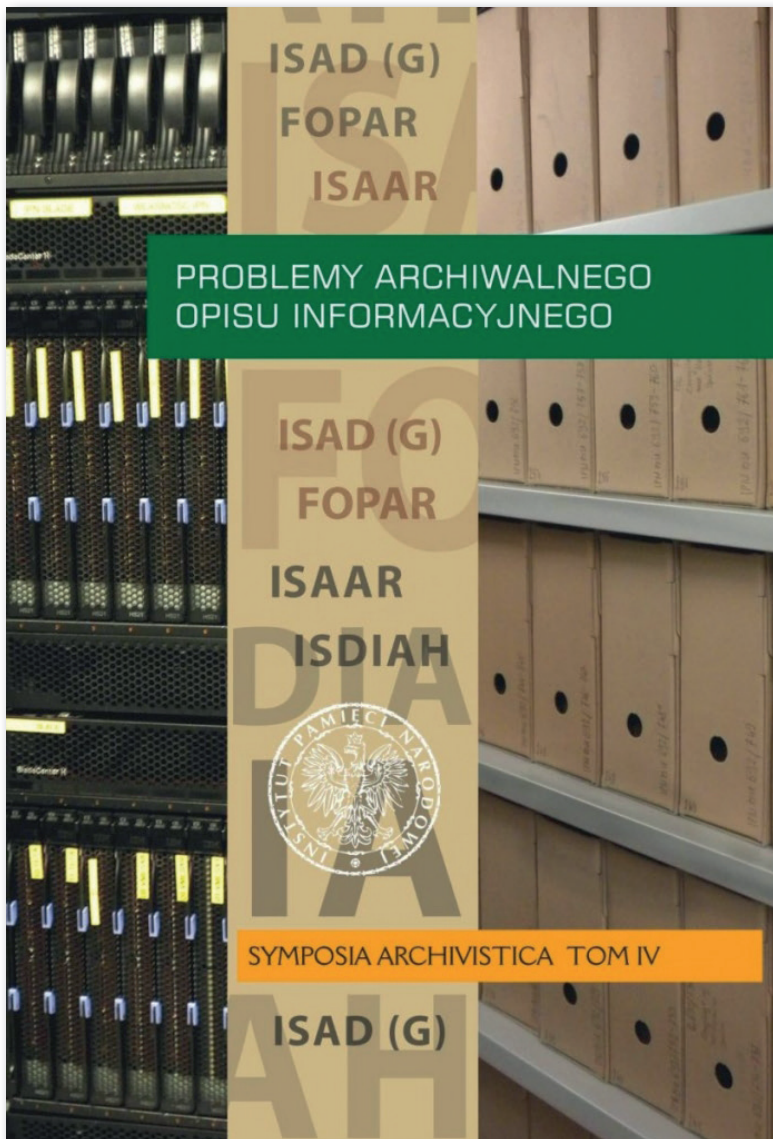

T. II: *Komputeryzacja i digitalizacja w archiwach*,
red. R. Leśkiewicz, A. Żeglińska, Warszawa 2016, ss. 168.

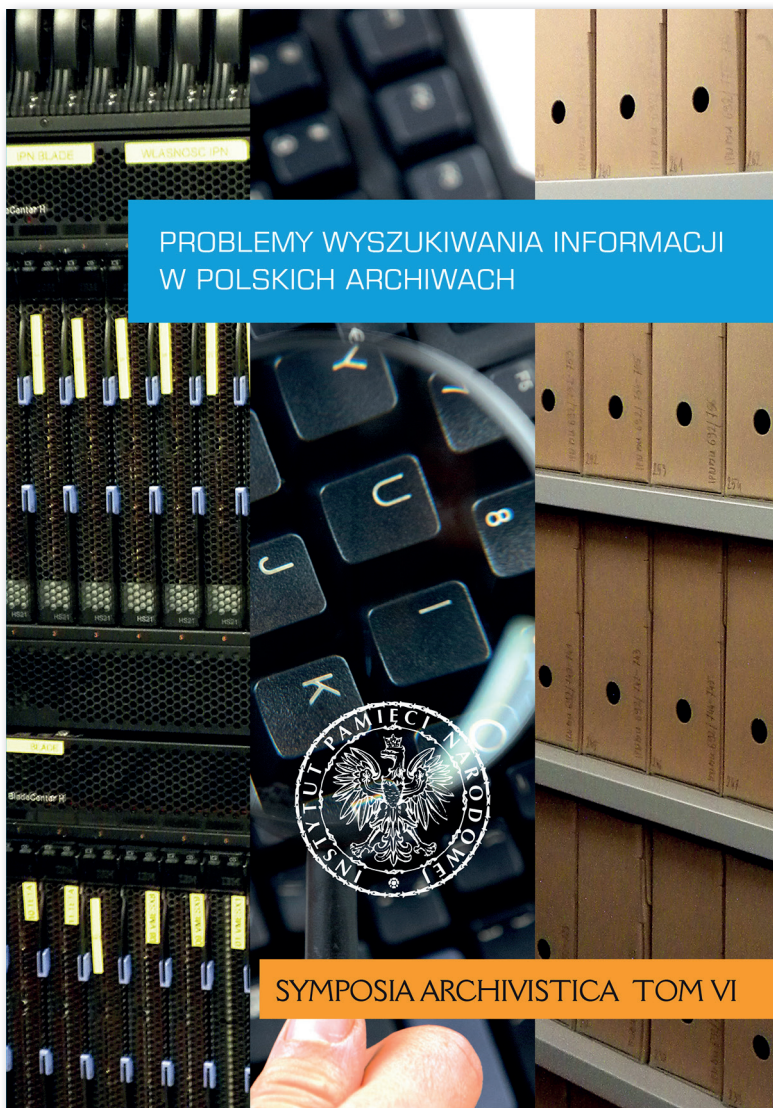
T. III: *Standaryzacja opisu archiwalnego*,
red. J. Bednarek, P. Perzyna, Warszawa–Łódź 2016, ss. 200.

T. IV: *Problemy archiwalnego opisu informacyjnego*,
red. W. Chorążyczewski, A. Rosa, Warszawa 2017, ss. 208.

T. V: *Problemy archiwalnych systemów informatycznych*,
red. J. Bednarek, P. Perzyna, Warszawa–Łódź 2019, ss. 168.

T. VI: Problemy wyszukiwania informacji w polskich archiwach,
red. A. Żeglińska, M. Żuławnik, Warszawa 2020, ss. 224.

W siódmym tomie serii „Symposia Archivistica” opublikowano materiały sympozjum naukowego „Problemy funkcji archiwów” zorganizowanego w dniach 7–8 listopada 2019 r. w Toruniu przez Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i Radę Naukową „Symposia Archivistica”.

Archiwalne tomy serii „Symposia Archivistica” są dostępne na portalu historycznym Instytutu Pamięci Narodowej przystanekhistoria.pl – zeskanuj kod QR i czytaj

Zapraszamy:
www.ipn.gov.pl
www.ipn.poczytaj.pl

Cena 25 zł